

HELOA Open Books

EDITA

KRISTINUSKON HISTORIA

Kaarlo Arffman

EDITA • HELSINKI

Tämän teoksen julkaisee Helsingin yliopisto vuonna 2021 tekijän ja Editan luvalla ja se on lisensoitu CC BY 4.0-lisenssillä (Creative Commons Nimeä 4.0 Kansainvälinen)

Teoksen alkuperäisiin kuviin ei ole saatu oikeuksia ja siksi teos julkaistaan Heldassa ilman kuvia. Kuvatekstit on jätetty ennalleen. Kartat ovat tekijän käsialaa.

ISBN 978-951-51-5024-0 (.pdf)

DOI: 10.31885/9789515150240

2. painos

Toimitus: Hanna Sokratous

Kuvatoimitus: Inari Ranta

Ulkoasu: Petteri Kivekäs

Taitto: Sari Väkelä

Kartat: Kauko Kyöstiö

© Kaarlo Arffman ja Edita Publishing Oy

Tämän teoksen kopioiminen on tekijänoikeuslain (404/61) mukaisesti kielletty lukuun ottamatta Suomen valtion ja Kopiosto r.y:n tekemässä sopimuksessa tarkemmin määriteltä osittaista kopiointia opetustarkoituksiin.

ISBN 978-951-37-4183-9

Edita Prima Oy

Helsinki 2009

SISÄLTÖ

Lukijalle	7
Kristinuskon historia tutkimuskohteena	9
I TIE ROOMALAISEN MAAILMAN VALTAUSKONNOKSI	14
Kristityt – keitä he ovat?	14
Toisen vuosisadan suuret ratkaisut	21
Kristinuskko ja sivistyneistö	28
Ahdas vai avara kirkko?	32
Imperiumin ja kristinuskon voimainkoetus	35
Rooman valtakunta sitoutuu kristinuskoon	38
Uuden aseman vaikutus kirkkoon	43
Mitä on oikea kristinuskko?	51
Läntinen kirkko kansainvaellusten kaaoksessa	61
Konstantinopoli kristikunnan keskuksena	66
II KATOLINEN EUROOPPA NOUSEE JOHTOON	70
Itäisen kirkon katastrofi	70
Lännen uusi kristikunta	74
Bysantin kirkon kriisikaudet ja kukoistus	81
Läntinen kristikunta voimistuu	88
Paavi läntisen kristikunnan johtajana	94
Kristittyjen ”pyhät sodat”	102
Askeettisen elämän uudet muodot	108
Katolisen kirkon hajaannus	113
Renessanssin uudet näkemykset	120
III LÄNTINEN KRISTIKUNTA HAJOAA JA LAAJENE	125
Kristinuskon ja islamin suhteen taitekohta	125
Martin Lutherin uusi tulkinta kristinuskosta	128
Luterilainen tunnustuskunta muotoutuu	135
Kalvinilaisuus luterilaisuuden kilpailijana	140

Anglikaaninen kirkko syntyy	142
Katolisen kirkon reformi	145
Katolinen usko leviää valtamerien taakse	149
Puhdasoppinen luterilaisuus	152
Taistelu Länsi-Euroopasta	157
Englantilainen kristillisyyden pirstoutuu	164
Venäjä ortodoksisuuden keskuksena	167

IV KRISTINUSKO MODERNISSA MAAILMASSA 172

Länsieurooppalaisen ajattelun murros	172
Herätyskristillisyyden synty	177
Valistuksen uskontokritiikki ja sen vaikutus	184
Menettääkö kristinusko asemansa?	190
Uusille teille vai takaisin perinteeseen?	195
Teollistuvan yhteiskunnan haaste	201
Uskon ja tieteen uudet törmäyskohdat	205
Kansallisuusaate – liittolainen vai vastustaja?	208
Pohjois-Amerikka kristillistyy	214
Ortodoksiset kirkot modernissa maailmassa	219
Totalitaariset ideologiat kristinuskon vaihtoehtoina	222
Katolisen kirkon uusi suhde moderniin maailmaan	229
Lännen protestanttisten kirkkojen kehityssuunnat	236
Kristinusko leviää Afrikkaan ja Aasiaan	241
Kirkkojen yhteyspyrkimykset	246
Kristinusko nykymaailmassa	249

LIITTEET 251

Historian tapahtumia	251
Kirjallisuutta	256
Henkilöhakemisto	259
Asiahakemisto	264

Lukijalle

Tämä kirja on syntynyt, koska suomen kielellä ei ole ollut saatavilla uuteen tutkimukseen perustuvaa esitystä kristinuskon historiasta. Edellinen suunnilleen samanlainen kirja on tanskalaisen Hal Kochin suomeksi vuonna 1966 ilmestynyt *Apostoleista atomiaikaan*. Sen jälkeen on julkaistu useita kirkkohistorioita, mutta ne ovat olleet suppeita oppikirjoja tai laajoja esityksiä, tai kristinuskon historiaa on niissä tarkasteltu jonkin kirkkokunnan näkökulmasta.

Tämän kirjan tarkoituksena on auttaa lukijaa muodostamaan selkeä kokonaiskuva kristinuskon vaiheista. Tällaisen kokonaisuesityksen tulee tietysti alkaa kristinuskon synnystä. Koska kristinuskon varhaisin historia on eksegeettien tutkimuskohde, tässä kirjassa tapahtumat kristinuskon synnystä toisen vuosisadan alkuun saakka käsitellään vain lyhyesti.

Kristinuskon vaiheita seurataan Pohjoismaiden näkökulmasta. Kirjassa on pyritty ottamaan ensisijaisesti huomioon sellaiset tapahtumat, joiden vaikutus on ulottunut Pohjoismaihin, muut on jätetty vähemmälle huomiolle. Pohjoismaihin rajoittuvia tapahtumia ei kuitenkaan juuri ole käsitelty, koska niistä voi saada helposti tietoa muualtakin.

Kirjassa on luovuttu perinteisistä käsitteistä vanha aika, keskiaika ja uusi aika, koska ne sopivat kristinuskon historian kuvaamiseen huonosti. Kirkoista ja kristinuskon tulkinnoista on pyritty käyttämään niiden omia nimityksiä. Aina tämä ei tunnu mahdolliselta. Siksi käytetään esimerkiksi nimitystä monofysiittinen kirkko, vaikka tämä kirkko ei itse ole sitä käyttänyt. Joskus taas samasta yhteisöstä käytetään eri yhteyksissä erilaisia nimityksiä, esimerkiksi katolinen kirkko tai roomalaiskatolinen kirkko.

Kiitän professori Simo Heinistä, joka on lukenut käsikirjoituksen sekä palautteellaan auttanut täsmentämään ja selventämään monia kohtia.

Kaarlo Arffman

Kristinuskon historia

tutkimuskohteena

Menneisyys on parin viime vuosikymmenen aikana vetänyt ihmisiä entistä enemmän puoleensa. Myös kristinuskon historia on noussut mielenkiinnon kohteeksi. Tähän kiinnostukseen voi löytää monia syitä.

Miksi perehtyä kristinuskon historiaan?

Monet suomalaiset ovat ryhtyneet tutkimaan omia sukujuuriaan. Menneisyydestä vaikkapa tällä tavalla kiinnostunut ihminen ei voi sivuuttaa kirkkoa. Sukututkijan on perehdyttävä sen toimintaan ja entisajan ihmisten ajatusmaailmaan. Muuten hän ei voi ymmärtää kirkonkirjoissa olevia esivanhempia koskevia merkintöjä.

Toinen, ehkä merkittävämpi syy kristinuskon historiaa kohtaan tunnettuun kiinnostukseen on ihmisten halu ymmärtää itseään ja ajatusmaailmaansa. Koti, koulu ja media ovat vaikuttaneet meihin ja olemme hyvin pitkälle kasvuympäristömme tuotteita. Kannamme mukanaamme ympäristömme välittämiä ajatuksia, jotka joskus ovat peräisin hyvinkin kaukaa – jopa vuosituhansien takaa. Tämän vuoksi suomalainen näkee uskon ja ymmärtää Raamattua eri tavalla kuin esimerkiksi kreikkalainen tai amerikkalainen kristitty. On mielenkiintoista kysyä jostakin kristinuskoon liittyvästä asiasta, miksi ajattelen siitä niin kuin ajattelen. Mistä ajatukseni ovat peräisin? Keiden menneisyyden vaikuttajien perintöä kuljetan ajatuksissani mukana?

Ihmisiä eivät kuitenkaan kiinnosta vain heidän omat ajatuksensa. Uskonnot vaikuttavat vahvasti maailman tapahtumiin. Jo pelkästään televisioitujen ymmärtäminen vaatii niiden tuntemista. Meidän kannaltam-

me katsottuna kristillinen perinne on tietysti tärkein. Valitettavasti suomalainen media ei tarjoa riittävästi sitä koskevaa tietoa. Jopa Euroopassa voidaan järjestää uskonnollisia massatapahtumia tai tehdä tärkeitä ratkaisuja, joista suomalainen lehdenlukija tai televisionkatsoja ei saa tietää mitään, puhumattakaan siitä, että niiden historiallista taustaa valotettaisiin. Jos haluaa ymmärtää maailmaansa, on tällöin itse otettava asioista selvää.

Mitä kristinuskon historia eri kirkkoille merkitsee?

Kaikki nykyiset kristilliset yhteisöt joutuvat elämään sen tosiasian kanssa, että kristinuskolla on takanaan jo 2 000 vuoden mittainen historia. Niiden on selitettävä itselleen, mitä tämä historia niille merkitsee ja miten niiden pitäisi siihen suhtautua. Eri kirkkokuntien vastaukset tähän kysymykseen poikkeavat suuresti toisistaan.

Roomalaiskatolinen kirkko pitää esikuvanaan Vanhassa testamentissa kuvattua Israelin kansaa, joka vaelsi autiomaan halki kohti luvattua maata. Se näkee itsensä samanlaisena Jumalan kansana, joka vaeltaa läpi historian kohti sen täyttymystä. Samoin kuin Jumala oli antanut Israelille johtajat, hän on asettanut kirkkoon johtoviran, piispat ja paavin. Matkallaan kirkko joutuu tekemään vaikeita ratkaisuja. Pyhä Henki ohjaa sitä kuitenkin viran kautta. Tällä tavalla katolinen kirkko esimerkiksi on valinnut Uuteen testamenttiin otetut kirjoitukset. Nykyisen kirkon on kuunneltava näitä lähes 2 000 vuoden aikana tehtyjä ratkaisuja. Tämä traditio – kirkolliskokousten päätökset, paavien ratkaisut ja kirkon arvostamien opettajien kirjoitukset – ohjaa Jumalan kansaa pysymään oikealla tiellä.

Idän ortodoksinen kirkko ymmärtää kristinuskon historian merkityksen samaan tapaan. Ero on lähinnä siinä, että ortodoksit eivät tunnusta paavin auktoriteettia. Sen sijaan he korostavat yleisten kirkolliskokousten päätösten ehdotonta arvovaltaa.

Uskonpuhdistaja *Martin Luther* ymmärsi kristinuskon toisella tavalla. Hänen mielestään se oli nähtävä Jumalan sanasta käsin. Jumalan voimakas ja selvä sana oli luonut kirkon ja piti sitä yllä. Jumalan sanan vaikutus näkyi näin kirkon historiassa, ja Jumalan sana voitiin ymmärtää oikein vain, jos tämä vaikutus otettiin huomioon. Lutherin mielestä kirkon virkaan ei välttämättä voitu luottaa. Piispat, paavit ja kirkolliskokoukset saattoivat tehdä vääriä päätöksiä. Sen sijaan oli tarkattava, miten evanke-

liumia oli kirkossa sovellettu käytäntöön. Sellaisen käytännön, joka oli ollut voimassa aina ja kaikkialla, täytyi olla Jumalan sanan vaikutusta ja Jumalan sallima. Kirkon oli pidettävä siitä kiinni. Sen sijaan sellaisia Uudesta testamentista löytyviä ohjeita, joita ei ollut vuosisatoihin enää missään noudatettu, kirkon ei tarvinnut koettaa elvyttää. Jumala oli sallinut niiden unohtua. Tällainen ohje oli esimerkiksi veren syömistä koskeva kielto (Ap. t. 15:29). Kristinuskon historia oli siis Lutherille yhtä tärkeä kuin katoliselle kirkolle, mutta toisin ymmärrettyinä.

Lutherin ajan humanistien mukaan vanhat kirjoitukset voitiin ymmärtää vain kontekstinsa, muiden samalta ajalta säilyneiden kirjoitusten yhteydessä. Humanisteille vanha kirkko (noin vuoteen 500 saakka) oli tämän vuoksi tärkeä. Uusi testamentti oli ymmärrettävä muiden vanhan kirkon aikaisten kirjoitusten avulla, ja kristittyjen oli ehdottomasti kuunneltava vanhan kirkon yksimielistä opetusta. Tällainen opetus ei voinut olla vastoin Uutta testamenttia, koska sen mukaisesti uskonut kirkko oli samaan aikaan hyväksynyt Uuden testamentin kirjakokoelman. Esimerkiksi Sveitsin uskonpuhdistajat ja Lutherin työtoveri *Philipp Melancthon* ajattelivat tähän tapaan.

Jotkut uskonpuhdistuksen ajan toisinajattelijat katsoivat, että kristinuskon historia oli lankeamista pois oikeasta uskosta. Siksi siitä ei tarvinnut välittää mitään. Usko oli perustettava pelkästään Raamatun tekstin varaan. Nykyään tämä ajattelutapa on levinnyt laajalle protestanttisten kirkkojen piiriin.

Valistuksen ajasta lähtien on yhä enemmän voittanut alaa päinvastainen käsitys, jonka mukaan ihmiskunnan historia on kehitystä kohti parempaa, pimeydestä valoon. Myös kristinuskon historiaa on siksi arvioitava kriittisesti nykyisen ajattelun ja nykyisten arvojen valossa. Siitä on hyväksyttävä se, mikä nyt tuntuu oikealta, ja torjuttava kaikki, mikä nyt tuntuu väärältä. Tätä modernia ajattelutapaa eivät kirkot ole virallisesti hyväksyneet, mutta silti se vaikuttaa vahvasti etenkin läntisten kirkkojen piirissä.

Millaisin menetelmin kristinuskon historiaa tutkitaan?

Kristinuskon historian tutkimista varten ei ole omia, juuri sitä varten kehitettyjä tutkimusmenetelmiä, vaan sitä tutkitaan niillä menetelmillä, joita käytetään muussakin historian tutkimuksessa. Kristinuskon historian tutkiminen eroaa muusta historian tutkimuksesta vain kohteensa puolesta. Historiantutkimuksen keskeinen ajatus on tarkastella ilmiöitä ajassa peräkkäin ja yrittää nähdä, millaisia muutoksia niissä tapahtuu. Kristinuskonkin historiaa voidaan tarkastella monesta näkökulmasta, esimerkiksi opista, kirkkojärjestyksestä tai kirkon ja maallisen vallan suhteesta käsin. Kristinuskon historiasta ja sen tutkimisesta vanhastaan käytetty nimitys ”kirkkohistoria” on painottanut kristillisen yhteisön merkitystä ja uskon tarkastelemista tämän yhteisön pohjalta. Vakiintunut käsite on edelleen käyttökelpoinen, eikä sen käyttämisen tarvitse merkitä muiden kuin yhteisön näkökulman pois sulkemista.

Kristinuskon historian tutkiminen ei edellytä mitään tiettyä uskonvaikautusta tai jonkin kirkkokunnan jäsenyyttä. Vastaavasti myös tutkimuksen tuloksia koskeva keskustelu on kaikille avointa. Se edellyttää vain tutkimukseen ja sen menetelmiin perehtymistä. Tämä ei kuitenkaan tarkoita uskon väheksymistä. Uskon paikka vain ei ole tutkimuksessa. Tieteessä ei voi vedota uskonnollisiin katsomuksiin, sillä se merkitsisi tieteen rajoittamista vain jonkin tietyn katsomuksen hyväksyviin ihmisiin.

Historiantutkimuksen herkkä kohta on tapahtumien selittäminen. Tutkimuksen on pyrittävä löytämään sellaisia selityksiä, jotka tiedeyhteisö voi mahdollisimman laajasti hyväksyä – muutenhan keskustelu käy mahdottomaksi. Tämän periaatteen vuoksi tutkimus esimerkiksi ei voi suoraviivaisesti selittää ihmisten uskonnollisia kokemuksia yliluonnollisten voimien, esimerkiksi Jumalan tai Paholaisen, vaikutuksella. Historiantutkimus ei kiistä tällaisten voimien mahdollista vaikutusta, mutta sillä ei ole menetelmiä, joiden avulla se voisi ottaa kantaa siihen. Tutkimuksella ja kirkon julistuksella on erilaiset lähtökohdat. Tutkimuksen on tunnettava omat rajansa ja tyydyttävä niihin. Tämä ei tarkoita sitä, että tutkijalla ei saisi olla omaa uskonnollista kantaa tällaisiin ilmiöihin.

Historiantutkimuksen tavoitteena on pidetty myös menneisyyden tapahtumien ymmärrettäväksi tekemistä: oloja, ajatusmaailmaa ja tapah-

tumien taustaa valottamalla pyritään siihen, että ymmärtäisimme, miksi menneisyyden ihmiset toimivat niin kuin toimivat. Ymmärtäminen ei tällöin tarkoita menneisyyden ihmisten tekojen hyväksymistä tai ylipäänsä sen arvioimista, toimivatko he oikein vai väärin.

FRANCISCUS ASSISILAISEN STIGMAT – ESIMERKKI HISTORiantutkimuksen rajoista

Eräs kristinuskon historian tunnetuimpia hahmoja on fransiskaanelijestön perustaja Franciscus Assisilainen. Franciscuksen ollessa syksyllä 1224 rukoilemassa La Vernan vuorella hänen käsiinsä, jalkoihinsa ja rintaansa ilmestyivät samanlaiset haavat (*stigmat*) kuin ristinnaulitulla Kristuksella oli evankeliumien mukaan ollut. Franciscus peitti nämä haavat kääreisiin, mutta lukuisat ihmiset näkivät kuitenkin ne, sillä haavat eivät parantuneet ennen hänen kuolemaansa (1226). Lisäksi Franciscuksen jälkeiseltä ajalta tunnetaan suuri joukko muita Kristuksen kärsimykseen syvästi eläytyneitä ihmisiä, jotka ovat saaneet samanlaiset haavat. Historiantutkimus ei omilla tutkimusmenetelmillään pysty selittämään tällaisia ilmiöitä – ellei se voi osoittaa niitä huijaukseksi. Sen sijaan se voi selvittää, miten Franciscus sekä hänen lähipiirinsä tai vastustajansa stigmatisaation selittivät ja mitä seurauksia sillä oli.

I

TIE ROOMALAISEN MAAILMAN VALTAUSKONNOKSI

Kristityt – keitä he ovat?

Välimeren maailmassa vallitsi kaksituhatta vuotta sitten Rooman luoma rauha. Tiberin varren kaupunkivaltio oli vuosisatoja jatkuneilla sodilla ulottanut valtapiirinsä eli imperiuminsa Britanniasta Syyrian itärajoille, Reiniltä ja Tonavalta Saharan autiomaahan. Rooman vallalla oli kahdet kasvot. Toisaalta roomalaiset pitivät alistettuja kansoja saaliinaan ja kohtelivat niitä häikäilemättömästi, toisaalta he katsoivat tehtäväkseen luoda maailmaan järjestys. Rooman valta ei periaatteessa ollut mielivaltaa, vaan roomalaisen käsityksen mukaan imperiumia oli hallittava kirjoitet-
tujen lakien mukaisesti.

Rooman luoma pakkorauha loi edellytykset kulttuurin ja talouden kukoistukselle. Roomalaiset olivat uskonnollisesti suvaitsevia. Tavallises-
ti Roomalle riitti, että imperiumiin kuuluvat kansat tottelivat. Varsinkin suurissa kaupungeissa oltiin avoimia erilaisille ajatuksille, ja monet uudet uskonnot käyttivät tätä hyväkseen. Niiden joukossa myös kristinusko ilmestyi roomalaisen maailman kaupunkeihin.

Kristinuskon synty

Kristinuskon oli syntynyt, kun *Jeesus Nasaretilaisen* oppilaat olivat hänen kuolemansa jälkeen vakuuttuneet siitä, että heidän opettajansa eli. Jeesuksen oppilaat tulkitsivat kokemiaan ilmestyksiä hänen opetuksensa ja juutalaisten pyhien kirjoitusten avulla. He uskoivat, että Jeesus oli profeettojen lupauksen mukaisesti noussut kuolleista ja tulisi tuomitsemaan maailman sekä ottamaan omansa luokseen. Aluksi kristityt uskoivat, että nämä tapahtumat alkaisivat pian Jeesuksen ylösnousemuksen jälkeen. Elämällä ei ollut kovin paljon merkitystä, koska sitä kohta seuraisi toinen, parempi.

Jo *Paavalin* varhaisimmista kirjeistä näkyy, että kristittyjen parissa oli erilaisia käsityksiä uskon toteuttamisesta käytännössä. Varsinkin kysymys juutalaisen elämäntavan merkityksestä jakoi kristittyjä. Monet juutalaista syntyperää olleet kristityt katsoivat, että kaikkien kristittyjen tuli elää juutalaisen lain (*tooran*) määräysten mukaisesti. Juutalaiskristillisyydelle juutalaisten epäonnistunut kapina roomalaisia vastaan (66–70) oli kuitenkin ankara isku. Jerusalemin seurakunta hajosi eikä enää myöhemminkään saanut takaisin alkuperäistä johtoasemaansa. Juutalaiskristittyjen merkitys alkoi vähentyä, ja varsinkin Palestiinan ulkopuolella he jäivät pian vähemmistöksi. Kristinuskon valtauoman parissa vakiintui käsitys, että kristinuskon oli aivan muuta kuin juutalaisuus eikä kristittynä eläminen edellyttänyt juutalaisen lain noudattamista. Juutalaiskristilliset suuntaukset taas eristäytyivät yhä enemmän muista kristityistä.

Samaan aikaan näköalat pitenivät. *Luukkaan evankeliumissa* aikaa tulkitaan jo toisella tavalla kuin kristinuskon syntyvaiheessa: Loppu ei tulekaan aivan heti. Kristittyjen tehtävä on viedä ensin evankeliumi kaikille kansoille. Kristinuskon varhaisimmasta leviämisestä tiedetään varsin vähän. Esimerkiksi sen tulosta Egyptiin ei ole säilynyt juuri minkäänlaisia tietoja. Toisen vuosisadan alkupuolella kristillisten seurakuntien verkko ulottui kuitenkin jo yli roomalaisen maailman. Varsinkin Syyriassa ja Vähässä-Aasiassa oli runsaasti seurakuntia. Lännempänä niitä oli tiheimmin Italiassa ja Pohjois-Afrikassa Karthagon seutuvilla. Sen sijaan kauempana lännessä seurakuntia lienee ollut vain joissakin suurimmissa kaupungeissa.

Kristinuskon leviäminen ei merkinnyt pelkästään maantieteellistä leviämistä. Uusi usko oli samalla ylittänyt monia näkymättömiä rajoja, joista juutalaisuuden raja oli merkittävin. Lisäksi kristinuskon painopiste oli

siirtynyt kaupunkiin. Evankeliumeissa kerrotaan Jeesuksen toiminnasta Galilean maaseudulla. Sata vuotta myöhemmin evankeliumien kertomuksia paimenista, kalastajista ja maanvuokraajista kuuntelivat etupäässä kaupunkilaiset.

Varhaisten kristittyjen usko

Vaikka kristittyjen seurakunnat olivat itsenäisiä, ne eivät olleet irrallisia vaan katsoivat olevansa osa Jeesuksen perustamaa kirkkoa (kreikaksi *ekklesia*). Kiertelevät opettajat pitivät yllä seurakuntien välistä yhteyttä. Monet heistä lienevät viettäneet hyvin askeettista elämää. Lisäksi arvostettujen opettajien, esimerkiksi Paavalin, kirjoituksia kopioitiin ja välitettiin toisille seurakunnille.

Vanhin jokseenkin varmasti kristilliseen jumalanpalvelukseen käytetty rakennus on löydetty Kapernaumista Gennesaretin järven rannalta. Talo on todennäköisesti ollut Pietarin koti, joka muutettiin apostolien ajan jälkeen ”kotikirkoksi”. Seimien säilyneistä osista on löytynyt luultavasti varhaisten pyhiinvaeltajien raapustamia kirjoituksia, mm. sanat Kristus ja Pietari. Nykyisin paikka kuuluu fransiskaaneille, jotka ovat kaivaneet esiin kotikirkon jäännökset ja rakentaneet niiden päälle pylväiden varaan modernin kirkon.

Kirkon jäseneksi tultiin kasteessa. Kastekäytännöstä on säilynyt vain niukasti tietoja. Alkuvaiheessa kaste toimitettiin heti, kun joku oli ilmaissut halunsa tulla kristityksi. Sen sijaan kastetta koskeva opetus tunnetaan paremmin. Kristityt uskoivat, että ihminen sai kasteessa anteeksi kaikki entiset syntinsä. Sen jälkeen kastetun oli pyrittävä elämään Jeesuksen esimerkin mukaista elämää. Julkiseen syntiin langenneen oli kaduttava sitä ja selvitettävä rikkomuksensa paastoamalla, tekemällä hyviä töitä tai lahjoittamalla omaisuutta seurakunnalle. Sen jälkeen hän sai seurakunnalta synninpäästön. Jos hän ei suostunut katumaan tai lankesi uudelleen, hänet voitiin erottaa seurakunnasta. Oikean kristityn odotettiin muutenkin muistavan koko ajan, että tuleva elämä oli tärkeämpi kuin katoava maailma. Ihanteena oli askeettinen elämä, mikä tavallisesti merkitsi paastoaamista, varsinkin lihasta ja viinistä luopumista. Etenkin perjantai – Jeesuksen kuolinpäivä – oli yleinen paastopäivä. Aviopuolisille askeesi saattoi olla myös seksuaalisesta kanssakäymisestä pidättymistä. Monet kokonaan uskolle omistautuneet kristityt luopuivat avioliiton solmimisestakin.

Seurakuntien jäsenet kokoontuivat sunnuntaisin, juutalaisen viikon ensimmäisenä päivänä, koska Jeesus oli ylösnoussut sinä päivänä. Jo *Apostolien teoissa* (13:2) viitataan kokoontumisesta käytettyyn nimitykseen ”palvelus” (kreikaksi *leiturgia*, latinaksi *liturgia*). Siihen kuului juutalaisten pyhien kirjoitusten – nykyisen Vanhan testamentin – ja kristittyjen omien kirjoitusten lukemista ja selittämistä eli profetiaa, rukousta, laulua, yhteinen ateria (*agape*) ja *eukaristian* (ehtoollisen) vietto. Seurakunnille kehittyi ajan mittaan omat kokoontumisperinteensä. Eri seutujen seurakuntien liturgiat luultavasti poikkesivat paljonkin toisistaan.

Kirkon organisaatio

Koska kristityt uskoivat Jeesuksen palaavan pian, ei seurakuntien järjestys näyttänyt kovin tärkeältä. Toisen vuosisadan alkupuolella oli vakiintumassa järjestys, jonka mukaan seurakunnan johdossa oli ”kaitsijaksi” kutsuttu mies (kreikaksi *episkopos*, josta suomen kielen sana piispa). Piispoja pidettiin Jeesuksen asettamien apostolien seuraajina. *Ignatios Antiokialainen* vaati vuoden 110 tienoilta peräisin olevissa kirjeissään kristittyjä tottelemaan omaa piispaansa. Hänen mukaansa piispa oli vastuussa kaikista seurakunnan asioista.

ALKUKIRKON AJOILTA SÄILYNEET KIRJOITUKSET

Tärkein ja nykyään kaikkien ulottuvilla oleva alkukirkon kristittyjen kirjoituksia sisältävä kokoelma on Uusi testamentti. Sen nuorimmat kirjoitukset ovat peräisin toisen vuosisadan alkupuolelta. Lisäksi tunnetaan sellaisia kirjoituksia, joita katolinen kirkko ei myöhemmin ottanut Uuteen testamenttiin. Osan kirkko torjui siksi, että se piti niiden sisältöä vääränä. Nimeltä tunnetaan esimerkiksi melkoinen joukko erilaisia evankeliumeja. Monet näistä kirjoituksista ovat kadonneet, mutta joitakin on sittemmin taas löydetty. Tunnetuin on koptinkielisenä säilynyt *Tuomaan evankeliumi*.

Osa kirjoituksista jäi Uuden testamentin ulkopuolelle, vaikka kirkko sinänsä arvostikin niitä. Monet näistäkin kirjoituksista ovat ajanaan unohtuneet tai kadonneet. Esimerkiksi 1500-luvun reformaattorit eivät tunteneet juuri mitään Uuden testamentin ulkopuolisia

100-luvun kirjoituksia. Sittemmin niitä on taas löydetty ja 1600-luvulta lähtien julkaistu *Apostoliset isät* -nimisenä kirjoituskokoelmana. Yleensä siihen sisällytetään Rooman seurakunnan piirissä syntynyt *Klemensin kirje Korintin seurakunnalle* noin vuoden 100 tienoilta, Antiokian piispan Ignatioksen seitsemän kirjettä noin vuodelta 110, Smyrnan piispan *Polykarpoksen kirje Filippin seurakunnalle* noin vuodelta 155, *Polykarpoksen martyrio* eli kuvaus hänen marttyyrikuolemaansa, *Apostolien opetus* (kreikaksi *Didakhe*) -nimisenä tunnettu kirkkojärjestys, *Barnabaksen kirje* kenties 130-luvulta, *Toisena Klemensin kirjeenä* tunnettu saarna, vaikeasti ajoitettava *Kirje Diognetokselle* sekä aikoinaan paljon luettu ilmentyskirja *Hermaan Paimen*. Yhdessä nämä kirjoitukset ovat paras ikkuna, josta voimme katsella toisen vuosisadan alkupuolen seurakuntien elämää.

Jos seurakunnassa syntyi sellaisia ongelmia, joita ei pystytty ratkaisemaan omassa joukossa, voitiin ratkaisua etsiä kääntymällä jonkun vanhan ja arvovaltaisen seurakunnan puoleen. Ap. t. 15:n mukaan näin oli tehty jo kirkon alkuvaiheessa, kun juutalaisen lain merkitystä koskeneeseen kiistään oli haettu ratkaisua kääntymällä Jerusalemin seurakunnan puoleen.

Juutalaissodan jälkeen Rooman seurakunta peri Jerusalemin seurakunnan aseman arvovaltaisimpana seurakuntana. Tämä johtui ennen kaikkea siitä, että ihmisten ajatusmaailmassa Rooma oli koko maailman keskus. Myös *Apostolien tekojen* kuvaus kristinuskon synnystä päättyy evankeliumin saapumiseen Roomaan. Kirjoittajan käsityksen mukaan evankeliumi leviäisi sieltä ilman muuta koko maailmaan. Siksi hänen ei tarvinnut enää jatkaa kuvaustaan. Tältä pohjalta oli luonnollista ajatella, että Rooman seurakunta ei ollut ainoastaan evankeliumin leviämisen keskus. Sen oli maailman keskukselta käsin puututtava asiaan myös silloin, jos evankeliumi joutui jossakin vaaraan. Lisäksi johtavat apostolit Pietari ja Paavali olivat kärsineet Roomassa marttyyrikuoleman. Siksi Rooman seurakunta piti itseään varsinkin Pietarin perinnön erityisenä vaalijana. Tämän vuoksi seurakunnille oli luonnollista seurata Rooman seurakunnan esimerkkiä tai pyytää kiistatilanteissa sen ratkaisua.

Kristinuskon vetovoima

Mikä kristinuskossa veti ihmisiä puoleensa? Sanoma kuoleman voittamisesta epäilemättä puhutteli monia ihmisiä. Kuolemattomuuden toivoa kuitenkin tarjosivat muutkin uskonnot. Kaupunkeihin oli levinnyt monia mysteeriuskontoja, joiden mukaan niiden vertauskuvallisiin menoihin osallistuminen varmisti kuolemattomuuden. Kristinuskoko ei tyytynyt pelkkiin palvontamenoihin. Seurakunnat vaativat jäseniltään esimerkiksi väkivallasta ja avioliiton ulkopuolisesta seksistä luopumista. Naisille avioliiton kunniassa pitäminen antoi turvallisuutta. Lisäksi heille oli tärkeää, että kristityt eivät hyväksyneet aborttia, johon monet naiset kuolivat, ja ei-toivottujen lasten heitteille jättämistä. Kirkon kasvu lieneekin johtunut osaksi siitä, että kristityillä oli enemmän lapsia kuin muilla.

Lisäksi seurakunnat tarjosivat jäsenilleen ajan oloissa ainutlaatuisen turvan: Yksittäisen kristityn ihanteena oli vaatimaton elämä ja vähään tyytyminen. Sen sijaan seurakunnilla tuli olla mahdollisimman paljon

omaisuutta, jotta ne pystyivät pitämään huolta avun tarpeessa olevista jäsenistään. Jo *Apostolien teoissa* kuvataan, miten kristityt lahjoittivat omaisuutta seurakunnalleen. Heille keskinäinen huolenpito oli varma todistus tulevasta ikuisesta elämästä. Kaste ei merkinnyt pelkästään ikuisen elämän lupauksen saamista, vaan myös seurakunnan turviin pääsemistä.

Imperiumin kaupungeissa oli paljon muitakin yhteisöjä, jotka tarjosivat jäsenilleen sääntöjensä mukaista turvallisuutta. Yleensä ne koostuivat saman ammatin harjoittajista tai muuten samanlaisessa asemassa olevista ihmisistä. Sen sijaan kristillisten seurakuntien jäseniksi otettiin kaikenlaisia ihmisiä heidän syntyperäänsä, sukupuoleensa tai asemaansa katsomatta. On selvää, että tämä edisti merkittävästi kristinuskon leviämistä.

Kristinuskko joutui kilpailemaan lukuisten muiden uskontojen ja aatteiden kanssa. Monissa oli samanlaisia elementtejä. Kristinuskolla oli kuitenkin tarjottavana sellainen uskonnollisen sanoman, elämäntavan ja turvallisuuden yhdistelmä, joka vastasi tulevaisuuden edessä epävarmojen kaupunkilaisten odotuksia.

Rooman imperiumin suhtautuminen kristinuskoon

Kristinuskon ja Rooman imperiumin suhde oli monitahoinen. Kristityt pyrkivät olemaan Rooman lojaaleja alamaisia ja rukoilivat vallanpitäjien puolesta. Tästä huolimatta kristinuskko oli joutunut alusta lähtien ristiriitaan imperiumin kanssa. Kristinuskkoa rasitti se, että roomalainen maaherra oli teloituttanut Jeesuksen. Lisäksi kristinuskko poikkesi vallitsevista arvoista siinä määrin, että se epäilemättä joutui helposti ihmisten silmätikuksi. Tällöin syntyi helposti myös perättömiä huhuja ja epäluuloja.

Yksi hankauskohdista oli keisarikultti. Kristityt olivat perineet juutalaisuudesta jyrkän torjuvan suhtautumisen kaikkeen vieraaseen uskonnollisuuteen. Siksi he eivät suostuneet osallistumaan julkiseen vallankäyttöön liittyneisiin, keisarin suojelushengelle (*geniukselle*) toimitettuihin uhreihin. Osallistumalla niihin ihmiset tunnustivat keisarin herrakseen. Roomalaiset olivat valtioviisaasti vapauttaneet juutalaiset osallistumasta keisarikulttiin. Koska roomalaiset aluksi pitivät kristinuskkoa juutalaisena lahkona, tämä päätös koski myös sitä. Ennen pitkää käsitys kuitenkin muuttui ja roomalaiset alkoivat pitää kristinuskkoa omana erillise-

nä uskontonaan. Siksi kristityiltä ruvettiin vaatimaan keisarikulttiin osallistumista. Kun kristityt eivät suostuneet tähän, imperiumi tulkitsi sen kapinaksi ja kielsi kristinuskon.

Keisari *Trajanuksen* (98–117) antaman ohjeen mukaan pelkkä kristityksi tunnustautuminen riitti kuolemantuomion perusteeksi. Kasteen ottaminen merkitsi siis kuolemanvaaraan antautumista. Viranomaiset eivät kuitenkaan yleensä puuttuneet seurakuntien toimintaan, koska he eivät halunneet turhia häiriöitä. Joskus joku yllyttäjä sai kansanjoukot ahdistelemaan kristittyjä. Paikalliset viranomaiset saattoivat myös vangita kristittyjen johtajia päästäkseen käsiksi seurakuntien omaisuuteen.

Ristiriita imperiumin kanssa vaikutti monella tavalla seurakuntien jäsenten elämään. Koska kristityt eivät halunneet osallistua keisarikulttiin, heidän oli vaikea hoitaa julkisia virkoja ja luottamustoimia sekä palvella armeijassa. Toisaalta ristiriita imperiumin kanssa myös auttoi kristinuskoa tulemaan tunnetuksi selkeästi erilaisena vaihtoehtona.

Toisen vuosisadan suuret ratkaisut

Toisen vuosisadan puolivälin tienoilla kristinuskko sai uusia piirteitä ja sävyjä. Usko Kristuksen pikaiseen paluuseen haalistui. Tähän saattoi vaikuttaa myös juutalaiseen perinteeseen pohjautunut käsitys, että ihmiskunnan 6 000 vuoden mittainen historia päättyisi nykyisen kristillisen ajanlaskun vuoden 500 tienoilla. Ainakin kristinuskon nopea leviäminen sopi tällaiseen odotukseen. Kristityt näkivät siinä osoituksen Jumalan vaikutuksesta ja hänen tahtonsa jatkuvasta toteutumisesta. Koska Jeesus oli käskennyt tehdä kaikki kansat opetuslapsikseen, näin myös tapahtuisi. Seurakunnat vakiintuivat ja hakivat omaa paikkaansa imperiumin kaupungeissa.

Ratkaisujen välttämättömyys

Samoihin aikoihin nousi esiin uusia kiistoja siitä, mikä oli oikeaa kristinuskkoa ja mikä ei. Niiden seurauksena syntyi useita yhteisöjä, jotka päätyivät eroon kristinuskon pääuomasta, katolisesta eli yleisestä kirkosta. Säilyneissä

kirjoituksissa tämä nimitys esiintyy ensimmäisen kerran Ignatios Antiokialaisen Smyrnan seurakunnalle vuoden 110 tienoilla kirjoittamassa kirjeessä. Oman käsityksensä mukaan katolisen kirkon ulkopuolelle järjestäytyneet yhteisöt tietenkin ymmärsivät kristinuskon aidommin kuin katolinen kirkko.

Uusien kysymysten edessä kristinuskko oli tienhaarassa. Kysymysten torjuminen ja entiseen tapaan jatkaminen ei ollut mahdollista. Kysymyksiin oli otettava kantaa. Ratkaisujen myötä kristinuskko osittain muuttui ja siihen tuli sellaisia uusia aineksia, jotka nykyajan kristityistä tuntuvat luovuttamattomilta.

Mitä kirjoituksia on pidettävä pyhinä?

Ensimmäisen kysymyksen esitti *Markion* (k. n. 160), varakas laivanvarustaja, joka oli kotoisin Pontoksen provinssista Mustan meren rannikolta. Kristityt olivat perineet juutalaisuudesta myöhemmin Vanhana testamentina tunnetut pyhät kirjoitukset ja lukeneet niitä kokoontumisissaan. Markionin mielestä tästä oli luovuttava. Hänen mukaansa juutalaisten pyhien kirjoitusten Jumala oli eri olento kuin Jeesuksen ilmoittama Jumala. Kristittyjen omista kirjoituksistakin Markion hyväksyi vain *Luukkaan evankeliumin* sekä muutamia Paavalin kirjeitä. Hänen mielestään kristittyjen olisi pitänyt lukea kokoontumisissaan vain niitä. Koska *Luukkaan evankeliumisakin* viitattiin Israelin profeettoihin ja nähtiin Jeesuksen toiminta heidän lupaustensa toteutumisenä, Markion poisti siitä tällaiset kohdat. Hän piti itseään Paavalin työn jatkajana: tämän ajama irrottautuminen juutalaisesta laista oli vietävä loppuun saakka. Kristittyjen oli ymmärrettävä, että kristinuskko oli aivan muuta kuin juutalaisuus.

Saadakseen ajatuksilleen laajempaa kannatusta Markion lähti Roomaan. Maailman keskuksen seurakunta ei kuitenkaan hyväksynyt hänen käsitystään kristinuskosta, vaan tuloksena oli katkera välirikko. Tämän jälkeen Markion perusti omia seurakuntia. Hän näyttää korostaneen askeettisen elämän merkitystä ja suosittelleen avioliitosta pidättymistä. Naiset saivat markionilaisuudessa näkyvämmän roolin kuin katolisessa kirkossa. Markionilainen kirkko sai idässä melkoista kannatusta. Valtaosa idän piispoista asettui kuitenkin samalle kannalle kuin Rooman seurakunta ja torjui markionilaisuuden. Rajanvedon katkeruus näkyy siitä, että Smyrnan piispa Polykarpos piti Markionia suorastaan ”Saatanan esikoisena”.

Torjumalla Markionin katolinen kirkko säilytti Vanhan testamentin kirjoitukset pyhinä kirjoituksinaan ja liittyi juutalaisuuden uskonnolliseen perintöön. Katolisen kirkon mukaan Jumalan ilmoitus ei ollut hetkellinen tapahtuma, vaan pitkä, jo kauan ennen Jeesusta alkanut prosessi. Vanha testamentti vaikutti näin edelleen katoliseen kristinuskoon. Tämä ei kuitenkaan vielä riittänyt. Katolisen kirkon oli päätettävä, mitä kristittyjen omista kirjoituksista sen kokoontumisissa oli luettava. Toisen vuosisadan loppupuolella juutalaisen pyhien kirjoitusten kokoelman rinnalle alkoi vakiintua toinen, kristittyjen omassa piirissä syntynyt kirjoituskokoelma. Vähän-Aasian Sardeksessa luultavasti piispana toiminut *Meliton* käytti juutalaisesta kirjoituskokoelmasta vuoden 170 tienoilla ensimmäisen kerran nimeä Vanha testamentti. Se osoittaa, että kristityillä oli jo tällöin toinen, Uutena testamenttina tunnettu kirjoituskokoelma. Säilyneissä kirjoituksissa tämä nimi esiintyy ensimmäisen kerran kolmisenkymmentä vuotta myöhemmin. Rooman seurakunnasta on säilynyt 200-luvulta peräisin oleva pyhien kirjoitusten luettelo, ns. *Muratorin katkelma*. Siinä kuvattu kirjoituskokoelma on jo lähes sama kuin nykyinen Uusi testamentti. Sen rajoja ei kuitenkaan ollut missään määritelty, vaan eri alueille syntyi josain määrin toisistaan poikkeavia perinteitä. Tässäkin asiassa suuret ja arvovaltaiset seurakunnat näyttivät suuntaa.

Onko ”uutta profetiaa” kuunneltava?

Uuden testamentin kirjoituskokoelman synty viittaa siihen, että Jumalan ilmoituksen katsottiin päättyneen apostolien ja heidän oppilaidensa myötä. Sen jälkeen kirkon tehtävä oli vain apostolisen uskon säilyttäminen ja tulkitseminen. Mutta voiko kirkko hyväksyä tällaista ajattelutapaa? Eikö se merkinnyt kristinuskon muuttumista toisenlaiseksi? Kristittyjen parissa oli elänyt voimakkaana usko siihen, että Pyhä Henki ohjasi kirkkoa kutsumiensa profeettojen välityksellä. Eikö ilmoitus tällä tavalla jatkunut edelleen?

Nämä kysymykset nousivat esiin, kun *Montanus*-niminen kristitty alkoi 170-luvulla esiintyä läntisessä Vähässä-Aasiassa Pyhän Hengen uutena profeettana. Montanus puhui hurmostilassa ja pyrki elvyttämään tämän jo laantumassa olleen perinteen. Hänen rinnallaan liikkeen johdossa oli kaksi naista, *Priscilla* ja *Maximilla*, jotka myös esiintyivät profeettoina. Montanolaisten profetioiden mukaan Jeesuksen paluu oli aivan

lähellä ja *Johanneksen ilmestyksessä* kuvattu ”uusi Jerusalem” syntyisi Vähään-Aasiaan. Kristittyjen tuli valmistautua tähän irrottautumalla kaikesta, mikä sitoi heitä pian katoavaan maailmaan. Käytännössä tämä merkitsi paastoamista ja avioliitosta luopumista.

Montanolaisuus tunnettiin pian ”uutena profetiana”. Se herätti vasta-kaikua Pohjois-Afrikassa ja Italiassa saakka. Monet kristityt uskoivat Pyhän Hengen rohkaisevan ja ohjaavan kirkkoa montanolaisten profettojen kautta lähellä olevaan loppuun saakka. Ennen pitkää alkoi kuitenkin rajankäynti. Valtaosa Vähään-Aasian seurakunnista torjui montanolaisuuden, ja sekin organisoitui kilpailevaksi kirkoksi. Profetioiden toteutumatta jääminen heikensi montanolaisuuden uskottavuutta, mutta liike ei kuitenkaan kadonnut.

Montanolaisuus oli tuonut kristinuskoon ajatusmallin, joka on sen jälkeen noussut esiin yhä uudelleen. Tämän mallin mukaan perinteinen kristinuskko on mukautunut liikaa maailmaan eikä siinä ole enää alkuperäistä henkeä. Siksi todella uskovien kristittyjen on Hengen johdatuksessa erottava maallistuneesta kirkosta, muodostettava uusi ”todellinen kirkko” ja elvytettävä näin kadonnut alkuperäinen kristinuskko.

Katoliselle kirkolle rajanveto montanolaisuuteen oli merkittävä ratkaisu. Montanolaisten profetioiden toteutumatta jääminen vahvisti käsitystä, että loppu ei ollut vielä aivan lähellä. Ennen sitä oli evankeliumi vietävä kaikille kansoille. Toiseksi montanolaisuus oli nostanut esiin kysymyksen kirkon johtamisesta. Katoliset seurakunnat nojautuivat piispojen arvovaltaan ja uskoivat, että näillä oli edeltäjiltä saatu luotettava tieto oikeasta uskosta. Siksi kirkon oli kuunneltava heitä eikä hurmoksellisia profettoja. Kiista vahvisti näin piispojen asemaa katolisessa kirkossa.

Gnostilaisuus – tie syvempään uskoon?

Kolmas raja piirtyi katolisen kirkon ja gnostilaisten ryhmien välille. Gnostilaisuus ei ollut kiinteästi organisoitunut liike, vaan monimuotoinen uskonnollinen suuntaus, joka vaikutti gnostilaisten opettajien perustamissa kouluissa ja heidän kirjoitustensa välityksellä. Tiedot sen sisällöstä ovat tarkentuneet sen jälkeen, kun Nag Hammadista Egyptistä löytyi vuonna 1945 kokoelma gnostilaisten kristittyjen kirjoituksia.

Gnostilaisuuden lähtökohdat olivat kristinuskon ulkopuolella. Välimeren maailmassa laajalle levinneen ajattelutavan mukaan ajattoman,

muuttumattoman jumaluuden ja ajallisen, muuttuvan maailman välillä oli jyrkkä ero. Koska ihmisellä oli ikuista kaipaava sielu, hänen oli pyrittävä kohti jumaluutta. Myös gnostilaiset opettajat liittyivät tähän katsomukseen. Heidän mukaansa vain oikea tieto (kreikaksi *gnosis*) pystyi autamaan ihmistä. Sen avulla hän pystyi tunnistamaan sisimmässään olevan jumalallisen valon ”kipinän”, irrottautumaan pahasta näkyvästä maailmasta ja pääsemään jumaluuden yhteyteen.

Gnostilaisten opettajien mukaan heillä oli tällainen pelastukseen johdava tieto. Ainakin osa heistä piti itseään kristittyinä ja uskoi tuntevansa kristinuskon sisällön muita syvällisemmin. He tutkivat samoja kirjoituksia kuin muutkin kristityt, mutta tulkitsivat niitä mielellään vertauskuvallisesti. Tähän oli perusteita, onhan esimerkiksi *Johanneksen evankeliumi* nykyisenkin käsityksen mukaan moniselitteinen teksti. *Valentinos*, joka oli yksi tunnetuimmista gnostilaisista opettajista, näyttää 100-luvun alkupuolella pystyneen vaikuttamaan pitkään Rooman seurakunnassa. Myös Markion lienee ollut lähellä gnostilaisuutta.

Toisen vuosisadan kuluessa katolisen ja gnostilaisen kristinuskon tiet kuitenkin erosivat ja gnostilaiset vaikuttajat erotettiin katolisista seurakunnista. Katolisen kirkon mukaan sen piispat – eivätkä gnostilaiset opettajat – tunsivat luotettavasti kristinuskon sisällön. Varsinkin nykyisen Lyonin kreikkalaissyntyinen piispa *Irenaeus* (k. n. v. 200) tunnettiin gnostilaisuuden jyrkkänä vastustajana.

Myös gnostilaisuuden kanssa tapahtuneeseen välienselvittelyyn liittyi tärkeä linjanveto. Katolisen käsityksen mukaan maailma ei ollut pelkästään jotakin paha, mistä oli sanouduttava irti. Pahan vallasta huolimatta se oli hyvän Jumalan luoma maailma, jonka keskellä oli eletävä. Tämän vuoksi katolisella kirkolla oli pohja yhteistyölle kulttuurin ja maallisen vallan kanssa. Tämän linjanvedon merkitys tuli näkyviin, kun kristinuskon asema 300-luvun alussa radikaalisti muuttui.

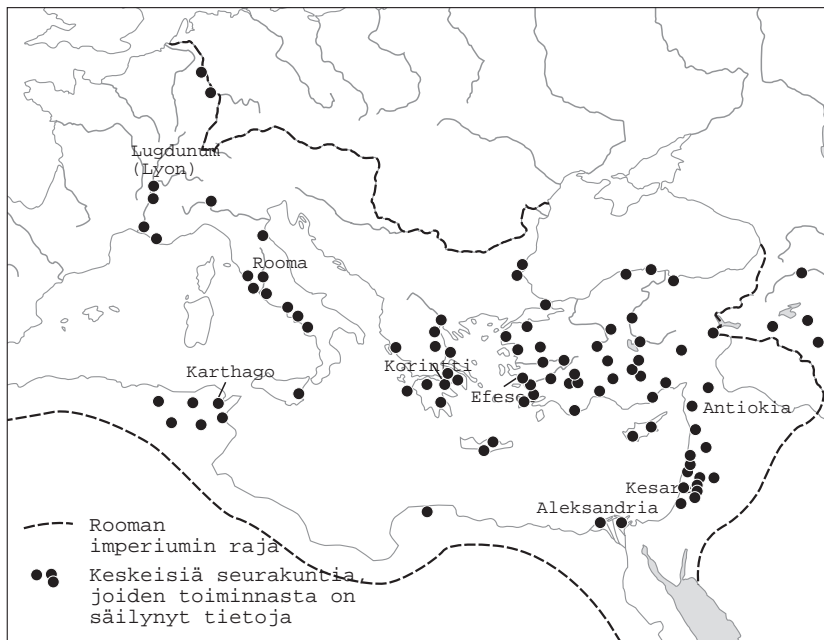
Kirkon organisaatio lujittuu

Välienselvittelyt torjuttujen uskontulkintojen kanssa vaativat katolisilta seurakunnilta rivien tiivistämistä. Niihin vakiintui yhtenäinen järjestys, jonka mukaan piispan apuna olivat presbyteerit ja diakonit. Presbyteerit (vanhimmat) auttoivat piispaa, diakonien tehtävänä oli huolehtia

seurakunnan taloudesta ja apua tarvitsevista jäsenistä. Oikean piispan tunto-merkkinä oli se, että naapuriseurakuntien piispat olivat hyväksyneet hänen käsityksensä uskon sisällöstä ja kättenpäällepanemisella ottaneet hänet apostoliseksi seuraannoksi (*successio apostolica*) kutsuttuun siunauksen ketjuun, jonka Jeesuksen uskottiin aloittaneen. Katolisen kirkon ulkopuolisissa liikkeissä naiset olivat saaneet näkyvän aseman. Sen sijaan katolisessa kirkossa he saattoivat toimia vain diakoneina.

Irenaeuksen mukaan oikea kristinusko tunnettiin kolmesta asiasta: lyhyestä uskonsäännöstä, jossa lausuttiin julki usko Isään, Poikaan ja Pyhään Henkeen, oikeasta pyhien kirjoitusten kokoelmasta sekä apostoleista asti katkeamattomana jatkuneesta piispan virasta. Vasta äskettäin perustetuilla seurakunnilla ei tällaista jatkuvuutta voinut olla. Siksi Irenaeus esitti Rooman seurakunnan piispojen luettelon. Koska jokaisen piispan usko oli ennen virkaan siunaamista hyväksytty, uudetkin seurakunnat voivat tukeutua siihen. Jos niillä oli sama usko kuin Rooman seurakunnalla, tämän arvovaltaisimman seurakunnan piispan viran jatkuvuus varmistui, että niiden usko oli oikea.

Kristinuskon keskuksia noin vuonna 180

Torjuakseen väärinä pidetyt uskontulkinnat katoliset piispat ryhtyivät pitämään alueellisia kokouksia, joita idässä kutsuttiin synodeiksi ja lännessä konsiileiksi. Näin alkoivat hahmottua Rooman imperiumin hallintoalueita eli provinssseja vastaavat kirkkoprovinsit. Niiden piirissä suurimman kaupungin piispan asema korostui. Syyriassa tällainen asema oli Antiokian, Egyptissä Aleksandrian ja Pohjois-Afrikassa Karthagon piispalla. Koko kirkon arvovaltaisimpana johtajana pidettiin Rooman piispaa. Pääsiäisjuhlan ajankohdasta syntynyt kiista osoittaa kuitenkin, että varsinkaan imperiumin kreikankielisen itäosan seurakunnat eivät ilman muuta seuranneet Rooman kantaa.

Kristityt olivat alusta lähtien viettäneet juutalaista pääsiäisjuhlaa Jeesuksen kuoleman ja ylösnousemuksen juhlanä. Idän seurakunnat viettivät pääsiäistä juutalaiseen tapaan eli juutalaisen kalenterin nisan-kuun 14. päivänä. Näin laskettuna pääsiäinen saattoi osua miksi viikonpäiväksi tahansa. Rooman seurakunnassa oli vakiintunut toisenlainen käytäntö: pääsiäistä vietettiin nisan-kuun 14. päivän jälkeisenä sunnuntaina. Perinteiden erilaisuus nousi huomion kohteeksi vuoden 160 vaiheilla, kun muuan vähäaasialainen piispa vieraili Rooman seurakunnassa.

Vuoden 190 tienoilla Rooman piispa *Victor* vaati kaikkia katolisia kristittyjä omaksumaan seurakuntansa pääsiäiskäytännön, koska se hänen mukaansa periytyi Pietarilta ja Paavalilta. Idän seurakunnat eivät suostuneet luopumaan omasta perinteestään, mutta kiista ei kuitenkaan rikkonut niiden ja Rooman seurakunnan yhteyttä.

Kristinusko ja sivistyneistö

Kristityt olivat alusta lähtien suhtautuneet hyvin kriittisesti vallitsevaan kulttuuriin ja pysytelleet erossa myös kouluista, joita leimasi kreikkalais-roomalainen uskonto. Sivistyneistö piti heitä tämän vuoksi kummallisina. Tästä huolimatta kristinuskolla alkoi olla jo 100-luvun alkupuolella vetovoimaa myös sivistyneistön parissa.

Kristinusko ”täydellisenä filosofiana”

Tunnetuin esimerkki kristinuskon omaksuneista oppineista on *Justinos*, joka kastettiin Efesoksessa vuoden 135 tienoilla. Sitten hän opetti filosofiaa Roomassa ja tuli siellä tunnetuksi kristinuskon innokkaana puolustajana. Justinoksen elämä päättyi marttyyrikuolemaan vuonna 165.

Justinokselle pelkkä pyhien kirjoitusten selittäminen ja seurakunnan jäsenten opettaminen eivät riittäneet. Hän pyrki vastaamaan sivistyneistön arvosteluun ja ennakkoluuloihin osoittamalla kritiikin perusteettomaksi. Lisäksi hän arvosteli kovin sanoin muiden arvoja ja elämäntapaa. Näin Justinoksen kaltaiset oppineet kristityt loivat apologian eli kristinuskon kirjallisen puolustamisen mallin. Muutamat apologetit toimittivat kirjoituksiaan jopa keisareille.

Voidakseen puolustaa kristinuskoa Justinoksen oli esitettävä mahdollisimman selkeästi, mitä kristinusko oli. Apologian myötä syntyi siksi myös teologia, vaikka tämä käsite tuli käyttöön vasta paljon myöhemmin. Justinoksen jälkeen kristinusko ei ollut enää pelkkää uskonkokemusta ja apostolien ajalta säilyneen kertomus- ja opetusperinteen säilyttämistä. Siihen alkoi kehittyä myös toinen puoli, johdonmukaisen ajattelun avulla hahmotettu ja perusteltu oppi.

Justinoksen tavoitteena oli osoittaa, että kristinusko oli täydellisin filosofia. Siksi myös sivistyneistön kannatti omaksua se. Justinos käytti apuvälineenään *Johanneksen evankeliumin* alun *Logos* (Sana) -käsitettä. Logos oli ollut aina olemassa Jumalan alaisena ja vaikuttanut kaikessa järkevässä ajattelussa. Lopulta Logos oli tullut ihmiseksi Jeesuksessa ja osoittanut näin filosofian päämäärän. Aikaisemmin kristityt olivat puhuneet Jeesuksen ja Jumalan suhteesta juutalaiseen tapaan havainnollisin ja kaikille ymmärrettävin vertauskuvoin (”Isä”, ”Poika”). Justinos nosti esiin ky-

symyksen, miten tämä suhde oli määriteltävä kreikkalaisen filosofian hyväksymällä tavalla.

Kristinuskon vastustajatkaan eivät vaienneet. Filosofin *Kelsos* perehtyi kristittyjen uskoon ja arvosteli sitä vuoden 180 tienoilla syntyneessä *Tōsi oppi* -nimisessä teoksessa. Kelsoksen mukaan kristinusko oli ristiriitainen ja moraalisesti alkeellinen uskonto. Tosiasiassa Jeesus oli oppinut Egyptissä taikuutta ja saanut siksi oppimattomia ihmisiä seuraajikseen. Kelsoksen kirjoitus levisi laajalle, ja monet sivistyneet ihmiset epäilemättä muodostivat sen perusteella itselleen kuvan kristinuskosta.

Kristinuskon puolustajien ”toinen aalto”

Kelsos ja muut hänen kaltaisensa arvostelijat suorastaan pakottivat kristityt perustelemaan uskoaan. Kirkossa vaikuttikin 200-luvun alkupuolella useita merkittäviä ajattelijoita, jotka puolustivat kristinuskoa ja samalla muovasivat sitä. Karthagon seurakunnassa Pohjois-Afrikassa vaikuttanut *Tertullianus* (k. n. 220) kuului heistä merkittävimpiin. Lännessäkin kristityt olivat liturgiasaansa käyttäneet laajasti kreikan kieltä. Vasta Tertullianus loi kirkolle täsmällisen ja johdonmukaisesti käytetyn latinankielisen sanaston, jolla uskosta puhuttiin. Koska hän oli koulutukseltaan asianajaja, hänelle oli luonnollista ymmärtää ihmisen suhde Jumalaan oikeussuhteeksi. Siksi oikeuteen liittyvät käsitteet, kuten ”syyllisyys”, ”armo” ja ”ansiot”, nousivat keskeisiksi. Tällä oli kauaskantoinen vaikutus läntisen kirkon ajatusmaailmaan.

Tertullianus puolusti kirjoituksissaan kiihkeästi kristinuskoa ja syytti muiden uskontojen kannattajia moraalittomasta elämästä. Hänen mielestään kristinuskolla ei ollut mitään tekemistä filosofian kanssa. Toisaalta Tertullianus myönsi, että stoalaiset filosofit olivat päätyneet monissa asioissa samanlaiseen opetukseen kuin kristinusko. Hän pohti myös Jumalan olemusta ja käytti ensimmäisenä käsitettä ”kolminaisuus”. Tertullianus korosti, että kristinuskon mukaan oli vain yksi Jumala. Pelastaakseen ihmiset Jumala toimi kolmena erillisenä persoonana, mutta ne olivat kuitenkin yhtä olemusta. Tertullianus painotti voimakkaasti kurinalaisen elämän ja pyhyyteen pyrkimisen merkitystä. Ehdottomuutensa vuoksi hän päätyi ristiriitaan Karthagon seurakunnan kanssa ja liittyi elämänsä lopulla montanolaisuuteen. Tästä huolimatta hänen vaikutuksensa säilyi myös katolisen kirkon piirissä.

KIRKKOISÄT

Kirkon arvostetuimpia opettajia on 300-lvulta lähtien kutsuttu kirkkoisiksi. Sittemmin tällä nimityksellä on usein tarkoitettu neljää kreikan kielellä kirjoittanutta itäisen kirkon isää, Athanasiosista (k. 373), Basileios Suurta (k. 379), Gregorios Nazianzilaista (k. n. 390) ja Johannes Khrystostomosta (k. 407) sekä vastaavasti neljää latinaa käyttänyttä lännen isää, Ambrosiusta (k. 397), Hieronymusta (k. n. 420), Augustinusta (k. 430) ja Gregorius Suurta (k. 604). Kirkkoisät-nimitystä on käytetty myös laajemmassa merkityksessä. Tällöin ensimmäisenä kirkkoisänä on joskus pidetty Justinos Marttyyria ja latinaalaisten isien joukkoon on luettu ainakin Tertullianus ja Cyprianus (k. 258). Kreikkalaisina isinä on tavallisesti pidetty Irenaeusta (eli Eirenaiosta), Klemens Aleksandrialaista, Origenesta,

Gregorios Nyssalaista (k. 394) ja Johannes Damaskolaista (k. n. 750).

Kirkkoisien merkittävin perintö on heidän kirjallinen tuotantonsa. Useiden vanhempien kirkkoisien elämänvaiheista tiedetään varsin vähän. Kirkkoisät pyrkivät vastaamaan eteen tulleisiin haasteisiin ja löytämään kristinuskolle sellaiset toimintatavat, joiden avulla se pysyisi vaikuttamaan ihmisiin. Osa kirkkoisista katolinen ja ortodoksinen kirkko kunnioittavat pyhinä. Myös monet reformaattorit etsivät kirkkoisien kirjoituksista ”vanhan kirkon konsensusta”, jota kirkon heidän käsityksensä mukaan tuli kuunnella. Toisaalta joillakin isillä on ollut kirkon piirissä huono maine. Tertullianus liittyi montanolaisiin, ja Konstantinopolin kirkolliskokous julisti Origeneen vuonna 553 harhaoppiseksi.

Egyptissä Aleksandria oli merkittävin kaupunki ja laajasti tunnettu kreikankielisen sivistyksen keskus. Siellä syntyi teologinen perinne, jota on kutsuttu Aleksandrian kouluksi. *Klemens* (k. n. 215) vaikutti pitkään kristittyjen arvostamana opettajana. Hän oli saanut vaikutteita varsinkin platonilaisesta filosofiasta, joka painotti epätäydellisessä havaintomaailmassa elävän ihmisen kaipuuta ikuiseen, muuttumattomaan maailmaan. Klemensin mielestä muilla uskonnoilla ja filosofialla oli oma merkityksensä. Jumalallinen Logos nimittäin oli valmistanut niiden avulla tietä kristinuskolle ja kasvattanut ihmisiä ymmärtämään, mistä kristinuskossa oli kysymys. Sen jälkeen, kun Logos oli tullut Jeesuksessa ihmiseksi, kristinusko oli sekä filosofian että uskonnon täyttymys. Gnostilaisten opettajien tavoin myös Klemens pyrki löytämään pyhistä kirjoituksista niiden kirjaimellista merkitystä syvemmän sanoman. Sen avulla oppinut ihminen pystyi ymmärtämään paremmin, mistä uskossa oli kysymys. Klemensin tavoitteena oli esittää kristinusko sivistyneistölle ymmärrettävällä tavalla ja samalla kristillistä filosofinen perinne. Seurakunnan johto epäili hänen suhtautuvan liiankin myönteisesti filosofiaan ja näin hämärtävän kristinuskon rajaa.

Myös *Origenes* vaikutti Klemensin tavoin opettajana Aleksandriassa. Hänen oppineisuuttaan arvostettiin laajasti, ja ajan tunnetuimmat filosofit kävivät keskustelua hänen kanssaan. Origenes jopa vieraili keisarin äidin luona Syyrian Antiokiassa. Tällaiset yhteydet osoittavat, että kristinusko ei ollut enää mitätön marginaali-ilmiö, vaan siitä oli tullut merkittävä uskonnollinen ja moraalinen vaikuttaja.

Origeneen mielestä todellinen sivistys edisti Jumalan tuntemista. Sivistynyt ihminen ei kristittynekään saanut tyytyä ”yksinkertaiseen” uskoon, vaan hänen oli pyrittävä syvempään tietoon ja tulemaan jumalallisen Logoksen kaltaiseksi. Origenes kehitti vertauskuvallista raamatuntulkintaa ja vaikutti ratkaisevasti sen yleistymiseen kirkossa. Tämän työskentelyn tulokset hän kokosi *Perusteista*-nimiseen teokseen, jota voi pitää ensimmäisenä johdonmukaisena kuvauksena kristinuskon sisällöstä. Myös Origeneen filosofisena taustana oli platonilaisuus. Hänen mukaansa Jumala oli näkymätön, ikuinen ja muuttumaton. Jumaluudessa oli kuitenkin kolme erillään olevaa olevaista (*hypostasis*). Poika ”lähti” Isästä ja Pyhä Henki sekä Isästä että Pojasta. Jumalan lisäksi Origenes kuvasi myös näkymätöntä enkelien todellisuutta. Hänen käsityksensä mukaan Jumalan luomistyön

lopullisena päämääränä oli kaikkien järjen saaneiden olentojen, jopa Saatanankin, palauttaminen alkuperäiseen jumalalliseen yhteyteen.

Päinvastoin kuin Klemens Origenes joutui julkiseen riitaan Aleksandrian seurakunnan kanssa. Hän lähti siksi 230-luvun alussa Kesareaan Palestiinan rannikolle ja toimi sielläkin opettajana. Näin Origeneen teologia tuli tunnetuksi itäisessä kirkossa. Se loi pohjaa niin kolminaisuusopille kuin mystiikalle. Ajan mittaan vastarinta kuitenkin kasvoi, ja monet katsoivat Origeneen vääristelleen kristinuskon sisältöä. Origenes vangittiin vuonna 250 alkaneen kristittyjen vainon aikana. Hän pääsi vapaaksi mutta kuoli pian sen jälkeen – luultavasti kokemansa kidutuksen seurauksena.

Ahdas vai avara kirkko?

Kristinuskon puolustamisen ja väärinä pidettyjen käsitysten torjumisen lisäksi teologialla oli kolmaskin juuri, nimittäin kysymys kirkon rajoista. Katolisessa kirkossa käytiin monivaiheista keskustelua siitä, kenellä oli oikeus tulla kristityksi ja elää kirkon jäsenenä. Myöskään tällaisiin kysymyksiin ei voitu vastata selvittämättä, mistä kristinuskossa oli kysymys.

Kastekäytännön muuttuminen

Katolisen kirkon kastekäytäntö oli 100-luvulla jo muuttunut. Ihmisiä ei enää kastettu heti, kuten kristinuskon alkuaikoina oli tehty, vaan heidän tuli ennen kastetta valmistautua siihen. Kasteeseen valmistautujia kutsuttiin kasteoppilaiksi eli katekumeeneiksi ja koko käytäntöä katekumenaatiksi. Valmistautumisaikana, joka saattoi kestää kolmekin vuotta, katekumeenille opetettiin kristinuskon sisältö. Kristittyjen käsityksen mukaan kaste oli äärettömän tärkeä tapahtuma, koska katekumeeni siinä pääsi Paholaisen valtapiiristä pelastuvien joukkoon, kuolemasta elämään. Kaste toimitettiin mielellään pääsiäisyönä, ja näistä yöllisistä jumalanpalveluksista tuli suuria kastejuhlia. Kasteen jälkeen uusi kristitty sai ensimmäisen kerran osallistua eukaristian salaisuuteen ja päästä osalliseksi Kristuksen ruumiista ja verestä. Toinen tavallinen kasteaika oli helluntai, Pyhän Hengen vuodattamisen juhla (Ap. t. 2). Muul-

loin kaste toimitettiin yleensä vain siinä tapauksessa, että katekumeeni oli kuolemanvaarassa. Lisäksi katekumeenin marttyyrikuolemaa pidettiin ”verikasteena”, joka avasi tien pelastukseen samalla tavalla kuin vedellä toimitettu kastekin.

Pienten lasten kastamisesta on säilynyt tietoja 100-luvun loppupuolelta lähtien. Irenaeukselle se näyttää olleen itsestään selvä käytäntö. Tertullianus taas oli ensimmäinen, jonka tiedetään ryhtyneen vastustamaan sitä. Aikuiskaste olisi vastannut paremmin hänen käsitystään kirkosta hyvin selväräjaisena yhteisönä. Katolinen kirkko ei kuitenkaan lähtenyt tälle tielle. Muutamaa vuosikymmentä myöhemmin Karthagon piispa *Cyprianus* kehotti kastamaan lapset jo aivan vastasyntyneinä, odottamatta edes juutalaisesta ympärileikkauksesta periytyneen kahdeksan päivän määräajan kulumista. Toisaalta kirkossa hyväksyttiin myös se, että kristittyjen perheiden lapset tulivat kasteelle vasta aikuisina. Käytäntöjen rinnakkaisuus osoittaa, että kastettavan ikä ei ollut ongelma.

Sen sijaan suhtautuminen katolisen kirkon ulkopuolella toimitettuun kasteeseen herätti kiihkeitä tunteita varsinkin Vähässä-Aasiassa ja Pohjois-Afrikassa, missä markionilaisuudella ja montanolaisuudella oli paljon kannattajia. Oliko näiden ryhmien piiristä katoliseen kirkkoon siirtyviä pidettävä kastettuina kristittyinä? Rooman seurakunnassa tällaiset ihmiset otettiin vastaan siunaamalla heidät, ja Rooman piispa *Stefanus* vaati koko kirkkoa omaksuma tämän käytännön. Pohjois-Afrikan piispat kieltäytyivät kuitenkin Cyprianuksen johdolla vuonna 256 pitämässään konsiilissa hyväksymästä Stefanuksen kantaa. Kiista uhkasi jakaa kirkon, mutta jäi taka-alalle, kun sekä Stefanus että Cyprianus kärsivät pian marttyyrikuoleman. Vainon jälkeen Rooman seurakunta mukautui siihen, että Pohjois-Afrikan katolilaiset kastoivat muista ryhmistä heidän joukkoonsa siirtyvät kristityt uudelleen.

Voivatko uskonsa kieltäneet palata kirkkoon?

Jos kristitty lankesi raskaisiin synteihin tai vainon aikana kielsi uskonsa, hänen katsottiin eronneen seurakunnasta. Vuoden 200 tienoilla esiin nousi kysymys, voiko tällainen ihminen katumalla päästä takaisin kirkon jäseneksi. Monet kristityt ajattelivat, että ihminen sai elämänsä aikana vain yhden mahdollisuuden päästä Jumalan yhteyteen. Jos hän

sen jälkeen luopui pelastuksen tiestä, ei sille ollut enää mahdollista palata. Näin ajattelevat kristityt saattoivat perustella kantaansa *Heprealaiskirjeellä* (6:4–6).

Lännessä Tertullianus puolusti ankaraa perinnettä. Hänen mukaansa raskaita syntejä, aviorikosta, murhaa ja uskosta luopumista, ei voinut katumalla sovittaa, vaan niihin langenneet olivat auttamatta pelastuksen ulkopuolella. Tertullianus ei kuitenkaan saanut riittävästi vastakaikua katolisesta kirkosta ja liittyi siksi montanolaisiin. Rooman seurakunnassa tapahtui vuonna 217 hajaannus, jonka yhtenä syynä oli kysymys katumuksesta. Piispa *Calixtuksen* mukaan kaikki synnit olivat katumalla sovitettavissa ja piispan tuli julistaa niistä synninpäästö. *Hippolytoksen* kannattajat eivät hyväksyneet tätä, vaan laativat oman seurakuntajärjestyksen ja ryhtyivät toimimaan sen mukaisesti. Rooman seurakunnan hajaannus kesti parikymmentä vuotta, mutta kiista katumuksesta jäi senkin jälkeen kytemään.

Vuonna 250 alkanut kristittyjen vaino nosti katumuskyksymyksen uudelleen esiin. Miten kirkon tuli suhtautua niihin, jotka olivat vainon aikana luopuneet uskosta mutta sen mentyä ohi katuivat ja halusivat palata takaisin? Karthagossa sellaiset kristityt, jotka olivat olleet vangittuina mutta pitäneet kiinni uskostaan, katsoivat, että heillä oli oikeus ottaa luopioita takaisin seurakunnan yhteyteen. Ankaran perinteen kannattajat puolestaan olivat sitä mieltä, että luopumus ei ollut katumalla sovitettavissa. Lopulta piispa Cyprianus sai aikaan järjestyksen, jonka mukaan luopiotkin voivat julkisesti katua, mutta vain piispalla oli oikeus ottaa heidät takaisin kirkon yhteyteen. Myös Rooman seurakunta hyväksyi tämän kannan. Kysymys johti kuitenkin uuteen hajaannukseen. Vähemmistöksi jääneet perustivat *Novatianuksen* johdolla oman seurakunnan, joka ei hyväksynyt luopioiden katumusta. Novatianus sai vastakaikua myös idässä, varsinkin Vähän-Aasian ja Syyrian seurakunnissa. Näin muodostui novatianolainen kirkko.

Katolisen kirkon rajoja koskeneista kysymyksistä kiisteltiin varsinkin Italiassa ja Pohjois-Afrikassa. Nämä kiistat osoittavat, miten imperiumin länsiosien roomalainen ajattelutapa oli vaikuttanut kristinuskoon. Lännen kristityille olivat tärkeitä sellaiset kysymykset, jotka liittyivät kirkon järjestykseen ja toimintaan. Varsinkin Rooman seurakunnan ratkaisut osoittavat, että kirkon kynnyksellä oli madaltumassa ja pienten piirien ahdasrajainen liike muuttumassa laajoja joukkoja puoleensa vetäväksi yhteisöksi.

Imperiumin ja kristinuskon voimainkoetus

Rooman imperiumin ja kristinuskon välinen ristiriita kärjistyi 200-luvun alkupuolella. Keisari *Maximinus* (235–238) käski teloittaa kaikki uskostaan kiinni pitävät piispat, ja vuosisadan puolivälissä kirkko joutui ensimmäiseen todelliseen voimainkoetukseen. Tähän kehitykseen oli useita syitä.

Kristinuskko – uhka imperiumin yhtenäisyydelle?

Kristittyjen lukumäärä oli nopeasti lisääntynyt ja lienee 200-luvun alkupuolella ylittänyt jo miljoonan rajan. Imperiumin kannalta katsottuna kristinuskko erilaisine arvoineen oli entistä vakavampi ongelma. Lisäksi se oli levittäytymässä sivistyneistön ja vauraan yläluokan piiriin. Esimerkiksi Rooman seurakunnassa tiukkaa kirkkokuria vaatinut Hippolytos sai tukea nimenomaan varakkailta seurakuntalaisilta. Jopa keisarin hovissa alkoi olla kristittyjä.

Samaan aikaan Rooman imperiumi oli ajautumassa ongelmiin. Välimeren maailmaa koettelivat vuosien 170 ja 260 tienoilla tuhoisat epidemiat, jotka surmasivat huomattavan osan väestöstä. Imperiumin koossapito ja pitkien rajojen puolustaminen tuottivat 200-luvulla huomattavia vaikeuksia. Keisari *Caracalla* myönsi vuonna 212 Rooman kansalaisuuden kaikille imperiumin vapaille asukkaille. Lisäksi armeijaa ja hallintoa ryhdyttiin organisoimaan uudelleen. Aikaisemmin varsin hajanainen imperiumi alkoi muuttua yhtenäiseksi valtakunnaksi, jossa kaikki olivat yksinvaltiaan keisarin alamaisia. Tällainen valtakunta tarvitsi yhtenäisen aatteellisen perustan, joka velvoittaisi ihmisiä ja saisi heidät tukemaan keisaria, mutta mistä se löytyisi?

Keisari *Decius* (249–251) uskoi, että keisarikultti ja roomalaisten vanha uskonto voisivat vielä toimia imperiumia yhdistävänä pohjarakenteena. Vanha roomalaisuus oli siksi elvytettävä ja kaikki imperiumin yhtenäisyyttä vaarantavat voimat tuhottava. Niistä vaarallisimmalta näytti kristinuskko. Lopettaakseen sen vaikutuksen Decius nimitti kaikkialle virkamiehiä, joiden tehtävänä oli estää kirkon toiminta. Heillä oli valta vangita kristityt ja vaatia heitä uhraamaan keisarin geniukselle. Näin käskyn toimeenpano ei riippunut paikallisten virkamiesten innosta tai innottomuudesta. Uhrista kieltäytyvät kristityt oli teloitettava tai karkotettava, ja heidän

omaisuutensa tuli takavarikoida. Vaino tuli kirkolle yllätyksenä, ja monet kristityt kielsivät uskonsa suostumalla vaadittuun uhraamiseen. Deciuksen jälkeen keisari *Valerianus* (253–260) jatkoi vainoa. Se ei kuitenkaan tuottanut toivottua tulosta. Seurakunnat siirtyivät toimimaan salaa ja valitsivat marttyyreina kuolleiden piispojen tilalle uusia. Valerianusta keisarina seurannut *Gallienus* katsoikin parhaaksi jättää kristityt rauhaan ja jopa palautti seurakunnille niiltä takavarikoitua omaisuutta ja hautausmaita.

Loppujen lopuksi imperiumin ja kristinuskon voimainkoetus kääntyi kirkon voitoksi. Tertullianuksen sanonta marttyyrien verestä kirkon siemenenä sopii parhaiten juuri Deciuksen ja Valerianuksen vainoon. Se nosti kristinuskon huomion kohteeksi ja sai ihmiset pohtimaan, mistä siinä oli kysymys. Kun katolinen kirkko vielä oli muuttumassa luonteeltaan avarammaksi yhteisöksi, oli tie sen kasvuun auki. Valerianuksen kuoleman jälkeisinä vuosikymmeninä kristittyjen lukumäärä moninkertaistui, ja 300-luvun alussa heitä lienee ollut 5–6 miljoonaa, noin kymmenesosa imperiumin väestöstä.

Vaikeutuvissa oloissa yhä useammat ihmiset etsivät turvaa kirkosta. Koska kristityt pitivät sairastuneista huolta oman henkensä uhallakin, he selvisivät epidemioista muita paremmin. Lisäksi huomiota herätti se, että kristityt huolehtivat jopa ulkopuolistenkin hautaamisesta. Epidemioissa perheensä menettäneille kristilliseen seurakuntaan liittyminen oli houkutteleva vaihtoehto. Monilla seurakunnilla oli jo paljon omaisuutta, ja ne pitivät huolta apua tarvitsevista. Tarkimpia tietoja on säilynyt Rooman seurakunnasta, jossa lienee 200-luvun puolivälissä ollut jo noin 50 000 jäsentä. Seurakunnassa oli seitsemän diakonia, joista kukin vastasi omasta alueestaan. He pitivät viikoittain huolta 1 500:sta avun tarvitsijasta.

Kristinuskon asema vahvistuu idässä

Kristinuskon merkityksen kasvu näkyi selvästi imperiumin itärajan tapahtumissa. Syyria ja Vähä-Aasia olivat vanhastaan olleet kristinuskon merkittävimpiä tukialueita. Varsinkin Vähässä-Aasiassa kristinuskoko oli jo leviämässä kaupungeista maaseudun kyliin. Lisäksi se oli levinnyt Syyrian itäpuolella olleen, Rooman imperiumiin kuuluneen Osroenen kuningaskunnan alueelle.

Antiokian seurakunnan enemmistö katsoi 260-luvulla piispa *Paulos Samosatalaisen* opettavan väärin Kristuksesta ja erotti tämän virastaan. Paulos

Samosatalainen nojautui kuitenkin Syyrian autiomaassa sijainneen Palmyran kuningattareen *Zenobiaan*, joka oli ulottanut valtansa Egyptiin saakka. Tilanne muuttui, kun keisari *Aurelianus* onnistui palauttaa Rooman valta. Paulos Samosatalaisen oli annettava periksi, ja Antiokiaan valittiin Rooman seurakunnan luottamusta nauttiva piispa.

Syyrian tapahtumat osoittivat, miten merkittävä voima kristinusko jo oli Rooman imperiumin itäosissa. Myös poliittisten johtajien oli otettava se huomioon ratkaisuisaan. Samalla kristinusko oli kietoutumassa yhteen poliittisen vallan kanssa.

Kristinusko yritetään tuhota

Keisari Aurelianus uskoi löytäneensä valtakunnalle uuden perustan Voittamattoman auringon (*Sol Invictus*) palvonnasta, ja siitä ryhdyttiin kehittämään eräänlaista ”yliuskontoa”. Tarkoituksena oli, että Voittamattoman auringon palvonta ei kilpailisi muiden uskontojen kanssa, vaan niiden kannattajat pitäisivät omaa uskontoaan auringonpalvonnan yhtenä muotona. Esimerkiksi sotilaiden suosima valonjumala Mithran palvonta oli helppo tulkita tällä tavalla. Auringonpalvojen käsityksen mukaan myös roomalaisten vanha uskonto olisi näin voinut vaikuttaa edelleen. Suunnitelman pahin este oli kristinusko.

Keisari *Diocletianus* (284–305) onnistui lujittamaan valtakunnan uudelleen luomalla tehokkaan, keskitetyn hallinnon. Hän suvaitsi pitkään kristittyjä ja keskittyi muihin, tärkeämpinä pitämiinsä tehtäviin. Vuonna 303 hän kuitenkin ryhtyi huolellisesti suunniteltuun yritykseen tuhota kristinusko. Kristittyjen käsityksen mukaan hankkeen varsinainen taustavoima oli Diocletianuksen varahallitsijana valtakunnan itäosassa toiminut *Galerius*. Tarkoituksena oli hävittää kirkkorakennukset ja pyhät kirjoitukset sekä vaientaa papisto kuolemantuomioiden ja maastakarkotusten avulla. Seuraavien vuosien aikana lukuisat marttyyrit kuolivat uskonsa vuoksi. Keisarin käskyistä huolimatta vaino ei kuitenkaan ulottunut kaikkialle. Deciuksen ja Valerianuksen vainot olivat vielä tuoreessa muistissa, ja kirkko oli nyt valmis voimainkoetukseen aivan toisella tavalla kuin 200-luvun puolivälissä. Diocletianus ei päässyt tavoitteeseensa. Lännessä vaino päättyi jo kahden vuoden kuluttua keisarin luovuttua vallasta. Sen sijaan itää Diocletianuksen jälkeen hallinnut Galerius yritti vielä jatkaa sitä.

Rooman valtakunta sitoutuu kristinuskoon

Kun kristinuskon tuhoaminen ei onnistunut, Rooman valtakunnan johdon oli arvioitava tilanne uudelleen. Vain muutamia vuosia Diocletianuksen vallasta luopumisen jälkeen Rooman uskontopolitiikassa alkoi käänne, joka saattoi katolisen kirkon ja sen johtajat uuteen tilanteeseen.

Konstantinus Suuren uskontopolitiikka

Itää hallinnut Galerius muutti suhtautumistaan kristinuskoon ja tunnusti vuonna 311 sen sallitaksi uskonnoksi – toki edellyttäen, että kirkko hyväksyisi vallitsevan järjestyksen ja rukoilisi valtakunnan menestyksen puolesta. Seuraavana vuonna *Konstantinus*, joka oli tullut Galliasta armeijansa kanssa Italiaan, voitti vastustajansa Milviuksen sillan luona Rooman pohjoispuolella käydyssä taistelussa ja sai valtakunnan länsiosan johtoonsa. Hänen sotilaillaan lienee ollut sotamerkeissään Kristus-monogrammeja eli Kristus-sanan kreikankieliset alkukirjaimet XP. Taistelun jälkeen Konstantinus ja hänen lähipiirinsä katsoivat voittaneensa Kristuksen ansiosta, ja hän alkoi suosia kristittyjä ja hakea katolisen kirkon tukea. Vuonna 313 Konstantinus ja hänen kanssahallitsijansa *Licinius* antoivat Milanossa käskykirjeen, jossa kristityille myönnettiin lupa harjoittaa vapaasti uskontoaan. Lisäksi kirkolle oli palautettava siltä vainon aikana takavarikoitu omaisuus. Kristityt papit vieläpä vapautettiin useista muita alamaisia koskevista velvollisuuksista. Kun Licinius sai haltuunsa valtakunnan itäosan, käskykirje pantiin toimeen myös siellä.

Konstantinus oli alun pitäen lähinnä auringonpalvonnan kannalla ja lienee pitänyt kristinuskoa vain sen yhtenä muotona. Vuoden 312 jälkeen kristinusko vaikutti kuitenkin Konstantinukseen ja hänen hoviinsa yhä voimakkaammin. Roomalaisten vanha uskonto ei kyennyt enää yhdistämään valtakuntaa, koska valtaosa alamaista ei kokenut sitä omakseen. Keisarikultti taas oli sisällöltään liian suppea ja muodollinen kyetäkseen vastaamaan ihmisten uskonnollisiin tarpeisiin. Muista vaihtoehdoista kristinusko näytti monessa suhteessa parhaalta. Jouduttuaan väliin itää hallitsevan Liciniuksen kanssa Konstantinus kävi taisteluun

Kristuksen merkki sotalipuissaan. Licinius puolestaan nojautui kristinuskon vastustajiin. Siksi Konstantinuksen voitto vuonna 324 merkitsi kristinuskon voittoa entisestä jumalamaailmasta.

Voittonsa jälkeen Konstantinus, jolle jälkimaailma on antanut nimen Suuri, salli uskonnollisten katsomusten elää rinnakkain. Itse hän tuki monin tavoin kristinuskoa ja otti lopulta kasteen vähän ennen kuolemaansa 337. Kasteen siirtäminen kuolinvuoteelle ei sinänsä ollut harvinaista, koska kasteen ajateltiin tuovan anteeksiannon vain ennen sitä tehdyistä synneistä.

Voitettuaan Liciniuksen Konstantinus määräsi Bosporinsalmen rannalla olleen Byzantionin valtakunnan uudeksi pääkaupungiksi. Kaupungin nimeksi vakiintui Konstantinopoli, Konstantinuksen kaupunki. Pääkaupungin siirtäminen itään johtui lähinnä sotilaallisista syistä. Rooma oli kaukana uhanalaisista pohjois- ja itärajoista, kun taas Konstantinopolista käsin keisari saattoi tehokkaasti johtaa niiden puolustamista. Konstantinopoli suunniteltiin alusta lähtien ”uudeksi Roomaksi”, jonka kaupunkikuvaa upeat kirkot hallitsivat.

Rooman uskontopolitiikassa tapahtunut käänne heijastui nopeasti Armeniaan, joka oli *Tiridates III:n* (k. n. 330) hallitsema vasallivaltio. Myöhemmin *Gregorios Valistajana* tunnettu opettaja onnistui käännyttämään kuningas Tiridateen. Luultavasti vuonna 314 Gregorioksesta tuli Armenian johtava piispa, ja tämä asema kulki useiden sukupolvien ajan perintönä hänen suvussaan. Ylimystö seurasi kuninkaan esimerkkiä, ja armenialaiset ovat sittemmin pitäneet itseään ensimmäisenä kristinuskon omak-suneena kansana.

Konstantinolaisen käänteen syyt

Rooman valtakunnan uskontopolitiikassa tapahtunut muutos on kiinnostanut ihmisiä 300-luvulta lähtien. Jo Konstantinus Suuren aikana alkoi levitä kertomuksia Milviuksen sillan taisteluun liittyneistä ihmeistä. Konstantinuksen kerrottiin nähneen ennen taistelua unen, jossa hänelle luvattiin voitto, mikäli hän turvautuisi Kristukseen ja ottaisi tämän tunnuksen sotamerkkeihinsä. Toisten kertomusten mukaan Konstantinus näki ristinmerkin taivaalla taistelun ollessa jo käynnissä. Koska muutos liittyi Konstantinukseen, on puhuttu kristinuskon historian ”konstantinolaisesta käänteestä”.

Muutosta ei kuitenkaan voi selittää yksinomaan Konstantinuksen henkilökohtaisella vakaumuksella. Senhän aloitti kristinuskon vastustajana tunnettu Galerius, ja myös Kostantinuksen kanssahallitsija Licinius kannatti sitä ennen kuin joutui yhteenottoon Konstantinuksen kanssa. Tämän vuoksi on viitattu myös roomalaiseen valtiotaitoon, joka oli tosiasioiden tunnustamista ja niiden taitavaa hyväksi käyttämistä. Yksi sen keskeisistä periaatteista kuului: jos et kykene voittamaan vastustajaa, liittoudu sen kanssa. Koska Diocletianuksen vaino oli osoittanut, että kristinuskoa oli mahdotonta nujertaa, hänen seuraajansa yksinkertaisesti toimivat valtiotaidon antaman ohjeen mukaisesti. Konstantinus itse katsoi vanharoomalaiseen tapaan tehtäväkseen järjestyksen luomisen. Tähän tehtävään kristinuskko näytti sopivalta välineeltä. Katolinen kirkko oli omasta puolestaan valmis tukemaan valtakunnan johtoa. Tämä näkyy esimerkiksi *Eusebios Kesarealaisen* (k. n. 340) kirjoittamasta *Kirkkohistoriasta*, jonka mukaan Jumala oli asettanut keisarin huolehtimaan ihmiskunnan maallisesta ja hengellisestä hyvinvoinnista.

Lisäksi voi kysyä, oliko kristinuskossa jotakin sellaista, mikä teki juuri sen suuriin vaikeuksiin joutuneen valtakunnan kannalta houkuttelevaksi liittolaiseksi. Kristinuskko ei ollut minkään tietyn ihmisryhmän uskonto, vaan sillä oli kyky ylittää ihmisten väliset rajat. Kirkon jäseniksi otettiin kaikki, jotka yhtyivät sen uskoon. Kristinuskko näytti näin tarjoavan keisarin yksinvaltiaana hallitsemalle monikansaiselle valtakunnalle yhteisen perustan. Lisäksi kristinuskko oli antanut vakuuttavan näytön kyvystään luoda vastuuntuntoa ja solidaarisuutta.

Kristinuskon suosimisesta valtakunnankirkkoon

Seuraavat keisarit jatkoivat paria poikkeusta lukuun ottamatta Konstantinuksen aloittamaa linjaa. Hovissa, virkamiehissä ja armeijassa oli yhä enemmän kristittyjä. Koska oli edullista kuulua valtakunnan johdon suosimaan uskontoon, yhä useammat omaksuivat kristinuskon. Jo 300-luvun lopulla kristityt olivat monilla alueilla enemmistönä. Kristinuskon leviäminen Jeesuksen käskyn mukaisesti koko maailmaan näytti toteutuvan.

Auringonpalvonta alkoi menettää kannatustaan sen jälkeen, kun valtakunnan johto ei enää tukenut sitä. Myös Mithran palvonta taantui sitä mukaa kuin kristittyjen määrä armeijassa lisääntyi. Kristinuskon voitto ei

kuitenkaan ollut itsestään selvä. Vielä 300-luvulla uudella uskonnolla oli useita varteenotettavia kilpailijoita.

Idästä oli 200-luvun lopulla levinnyt manikeolaisuus. Sen luoneen iranilaisen *Manin* mukaan aikaisemmissa uskonnoissa oli ollut totuuden aineksia. Täydellinen tieto ”valosta” löytyi kuitenkin vasta manikeolaisuudesta. Sen ymmärtäneiden ihmisten tuli askeesin avulla vapauttaa itsensä ”pimeään” aineellisen maailman kahleista. Muiden uskontojen taas tuli sulautua manikeolaisuuteen. Manikeolaiset loivat tehokkaan organisaation, ja heidän uskonsa levisi 300-luvulla laajalle.

Sivistyneissä piireissä taas sai kannatusta *Plotinoksen* (k. 270) luoma uusplatonilaisuus. Sen mukaan ihmisen oli vapauduttava ajallisesta, aistien hallitsemasta maailmasta etsimällä totuutta oikeasta filosofiasta ja pyrkimällä elämään oikein. Lopulta ihminen voisi näin kokea yliaistillisen jumaluuden. Kristinuskon kannalta vaarallisinta oli, että uusi ajattelu levisi kouluihin. Uusplatonilaisten opettajien mukaan vanhat uskonnot voitiin ymmärtää uusplatonilaisuuden pohjalta ja näin tavallaan sulauttaa siihen.

Kristinuskon aseman haavoittuvuus tuli näkyviin keisari *Julianuksen* aikana (361–363). Julianus oli saanut kristillisen kasvatuksen mutta omaksunut kuitenkin uusplatonilaisuuden. Noustuaan valtaan hän lopetti kristinuskon suosimisen ja ryhtyi elvyttämään vanhoja uskontoja uusplatonilaisuuden hengessä. Kristityt ryhtyivät siksi puhumaan Julianus Luopiosta. Keisari oli hyvin selvillä kristinuskon vahvuuksista. Siksi hän pyrki luomaan yhtenäisen pakanallisen ”kirkon”, joka tyydyttäisi kaikkien alamaisten uskonnollisia tarpeita. Sen oli tarjottava pohja korkean moraalien luomiselle ja harjoitettava avustustoimintaa samalla tavalla kuin kristilliset seurakunnat. Julianuksen suunnitelma kaatui kuitenkin hänen kuolemaansa.

Julianuksen seuraajat palasivat Konstantinus Suuren uskontopolitiikkaan ja suosivat kristinuskoa entistä selvemmin. Kirkon kasvu teki mahdolliseksi, että keisari *Theodosius* (k. 395) kielsi vuonna 392 muiden uskontojen julkisen harjoittamisen. Valtakunnan länsiosaa vuosina 392–394 käytännössä hallinnut germaani *Arbogastes* koetti vielä yhdessä Rooman ylimystön kanssa murtaa kristinuskon valta-aseman, mutta yritys epäonnistui.

Katolisesta kristinuskosta oli nyt tullut Rooman valtakunnan ainoa sallittu uskonto. Sen kanssa kilpailleille kristinuskon muodoille

KONSTANTINOLAINEN KÄÄNNE: KIRKON VOITTO VAI TAPPIO?

Konstantinus Suuren aikaisen käänteeseen itse kokeneet kristityt pitivät kirkon asemassa tapahtunutta muutosta Jumalan vastauksena heidän rukouksiinsa. Heidän mielestään Rooman valtakunnan ihmeenomainen muuttuminen kristinuskon vastustajasta sen tukijaksi voitiin selittää vain näin. Kirkon piirissä käänne on myöhemminkin yleensä nähty tähän tapaan.

Protestanttisten ns. vapaakirkkojen parissa käännettä on kuitenkin 1500-luvulta lähtien pidetty kirkon lankeemuksena. Tämän tulkinnan mukaan kirkko ei pystynyt vastustamaan maallisen vallan houkutusta, vaan liittoutui pakanallisen imperiumin kanssa. Liitto vei siihen, että kirkko alkoi turmeltua ja sen usko vääristyä.

Molempia tulkintoja voi perustella. Kristinuskon kannalta katsottuna konstantinolaisen käänteeseen myönteinen puoli on ennen kaikkea siinä, että se avasi kristinuskolle tien roomalaisen maailman valtauskonnoksi ja näin todelliseksi maail-

manuskonnoksi. Kielteinen puoliakin on helppo nähdä: Kristinuskokietoutui yhteen vallan kanssa. Valta antoi kirkon sisäisille erimielisyyksille ennen kokemattomat ulottuvuudet. Pian alettiin surmata ihmisiä Kristuksen nimeen vedoten.

Historiantutkimuksen tehtävänä ei ole ottaa kantaa tällaisiin arviointeihin. Sen sijaan se kyllä voi tarjota tuloksiaan niiden pohjaksi. Niinpä esimerkiksi on tärkeää huomata, että Rooman valtakunnan ja kristinuskon liitto ei ollut yhden keisarin ja yhden sukupolven kirkonjohtajien ratkaisu, vaan pitkäaikaisen kehityksen tulos. Kirkossa oli jo paljon aikaisemmin tehty ratkaisuja, jotka tekivät mahdolliseksi yhteistyön valtakunnan johdon kanssa. Tämä näkyy selvästi esimerkiksi suhtautumisessa asepalvelukseen. Alkuperäinen, voittopuolisesti kielteinen kanta oli lieventynyt, eikä kirkon johdolla 300-luvun alussa ollut enää mitään sitä vastaan, että myös kristityt kantoivat vastuuta valtakunnan puolustamisesta.

Theodosiuksen laki merkitsi kohtalokasta iskuja. Katoliseen uskoon verrattuna niiden asema heikkeni ratkaisevasti, ja viranomaiset pyrkivät joskus kovinkin ottein taivuttamaan niiden jäseniä liittymään katoliseen kirkkoon. Myös muut uskonnot jäivät alakynteeseen ja joutuivat jopa väkivallan kohteeksi. Niinpä Aleksandriassa kristitty väkijoukko kivitti vuonna 415 hengiltä naisfilosofi *Hypatian*. Silti muita uskontoja harjoitettiin Theodosiuksen kiellosta huolimatta kristinuskon rinnalla julkisesti vielä sukupolvien ajan.

Rooman politiikassa 300-luvun alussa alkaneen käänteeseen seurauksena Rooman valtioaate ja kristinusko liittyivät yhteen. Ainakin Konstantinopolissa hallitsevien keisareiden näkökulmasta katsottuna katolisesta kirkosta oli nyt tullut ”valtakunnankirkko”. Myöhemmin tästä kristinuskon ja maallisen vallan liitosta on esitetty monenlaisia arvioita.

Uuden aseman vaikutus kirkkoon

Kristinuskon tultua Rooman valtakunnan uskonnoksi kirkossa tapahtui muutoksia, jotka näkyvät edelleen ja monessa kohdin hallitsevat sen olemusta. Näissä muutoksissa ei ollut niinkään kysymys uusien asioiden tuomisesta kirkkoon. Sen sijaan monet kristinuskoon kauan kuuluneet piirteet voimistuivat tai saivat uusia muotoja.

Kirkon asema vakiintuu

Kaupunkien hallitseville paikoille – myöhemmin usein pakanallisten temppeleiden tilalle – kohoavat kirkot olivat näkyvin merkki kristinuskon aseman vahvistumisesta. Tällaiset kirkot rakennettiin basilikatyylin mukaisiksi. Pitkänomainen rakennus oli jaettu pituussuunnassa pylväsriveilä kolmeen ”laivaan”. Niistä keskimäinen oli muita korkeampi, ja sen yläosassa oli rivi ikkunoita, joista kirkko sai valoa. Piispankirkkojen perällä oli korkea piispanistuin. Tällaisena basilika heijasti kristittyjen käsitystä kirkosta piispojen johtamana jumalanpalvelusyhteisönä. Useimmat kirkot olivat kuitenkin paljon yksinkertaisempia pyhäkköjä.

Rooman Aventinus-kukkulalle 400-luvun alussa rakennettu Santa Sabina kuuluu parhaiten säilyneisiin varhaisiin basilikatyylin mukaisiin kirkkoihin. Keskilaiivan itäpäädyssä on puolikaaren muotoinen syvennys (apsis) ja sen edessä alttari, jonka ympärillä eukaristian mysteeri toimitettiin.

Ensimmäinen askel kirkon jäsenyyteen oli edelleen katekumeeniksi ilmoittautuminen. Kirkon kasvu näkyi suurina kastejuhлина. Kasteiden toimittamista varten rakennettiin usein erityisiä kastekirkkoja eli baptisterioita. Siellä missä koko väestö oli jo kastettu, ei katekumenaatille enää ollut tarvetta ja se lakkasi. Jäljelle jäi ainoastaan lasten kastaminen. Kastettujen lasten myöhempään opettamiseen ei syntynyt yhtä tehokasta ja yhtenäistä käytäntöä kuin katekumenaatti oli ollut. Tämän vuoksi se jäi usein varsin puutteelliseksi.

Kirkon kasvaessa sen palveluksessa olevien ihmisten määrä lisääntyi. Piispojen, presbyteerien ja diakonien edellytettiin omistautuvan kirkon palvelemiseen ja muutamien lännessä pidettyjen kirkolliskokousten mukaan myös pidättyvän avioliiton solmimisesta tai jo solmitussa liitossa elämisestä. Piispat saivat näkyvän ja vaikutusvaltaisen aseman. Maaseudulle perus-

tetut seurakunnat jäivät papin tehtävissä toimivien presbyterien hoitoon ja kaupunkiseurakuntien piispojen alaisiksi. Näin muodostui hiippakuntia. Kirkkoprovinssien johtavia piispoja ruvettiin lännessä kutsumaan arkkipiispoiksi ja idässä metropoliitoiksi. Papistoon kuulumattomien maallikkojen rooliksi jäi jumalanpalveluksiin ja pyhiin toimituksiin osallistuminen sekä kirkon rahoittaminen. Koska kaikki kirkkoon liittyvät ihmiset eivät halunneet tehdä sille suuria lahjoituksia, alettiin 400-luvulla opettaa, että kaikkien tuli antaa kirkolle vähintään kymmenesosa tuloistaan. Vanhaan testamenttiin pohjautuva kymmenysvero sai näin alkunsa.

Konstantinopolin piispat pyrkivät johtoasemaan

Rooman seurakunnalle pääkaupungin siirtäminen Konstantinopoliin merkitsi johtoaseman horjumista. Konstantinopolin paikalla olleella Byzantionin kaupungilla ei ollut merkittäviä kristillisiä perinteitä. ”Koko maailman” keskipisteen siirtyminen Konstantinopoliin herätti kuitenkin kysymyksen, oliko myös johtavan seurakunnan asema siirtynyt ”uuden Rooman” seurakunnalle. Pystyikö keisari – maallinen hallitsija – tällaisilla ratkaisuilla päättämään myös kirkon ylimmästä johdosta? Konstantinopolin asema vahvistui, ja ennen pitkää Konstantinopolin piispat alkoivat pitää itseään Rooman piispaan verrattavina kirkonjohtajina.

Konstantinopolissa vuonna 381 pidetyn yleisen kirkolliskokouksen päätöksen mukaan Konstantinopolin piispa tuli arvojärjestyksessä heti Rooman piispan jälkeen. Khalkedonin kirkolliskokouksen (451) mukaan kirkkoa johtivat Rooman, Konstantinopolin, Antiokian, Aleksandrian ja Jerusalemin patriarkat, joilla kullakin oli ylin hallintovalta omalla alueellaan. Patriarkan ratkaisusta ei enää voinut vedota mihinkään korkeampaan oikeusasteeseen. Khalkedonin kirkolliskokouksen päätöksen mukaan Konstantinopolin patriarkka oli yhtä korkea-arvoinen kuin Rooman patriarkka.

Rooman piispat eivät hyväksyneet Konstantinopolin patriarkkojen pyrkimystä johtoasemaan, vaan pitivät sitä perusteettomana uutuuutena. Rooman näkökulmasta kysymyksessä oli vallankaappaus keisarin ja kirkolliskokouksen avulla. Rooman piispat eivät kuitenkaan enää voineet nojautua Rooman kaupungin asemaan maailman keskuksena, vaan heidän oli perusteltava johtoasemaansa sillä, että se oli kirkon perinne, josta ei uudessa tilanteessakaan voitu luopua. Piispa *Innocentius I* (402–417) tähdensi,

että Rooman piispa oli aina ollut apostolisen perinteen tärkein säilyttäjä. Siksi kirkon ylin hallintovalta kuului hänelle. Piispa *Leo Suuren* (440–461) mukaan Pietari oli saanut Jeesukselta johtoaseman (Matt. 16:18), jonka hän oli jättänyt seuraajilleen, Rooman piispoille. Piispa *Gelasius I:n* (492–496) mukaan Rooman piispan oli huolehdittava oikeasta uskosta tarvittaessa jopa vastoin keisarin tai yleisen kirkolliskokouksen päätöksiä.

Jumalanpalveluksen uudet muodot

Kirkon kasvun vuoksi jumalanpalvelusta oli kehitettävä sellaiseksi, että suuret väkijoukot voisivat ottaa siihen osaa. Valtakunnankirkon aikana muotoutunut liturgia näkyy edelleen niin idän kuin lännenkin kirkon jumalanpalveluksessa. Liturgia huipentui eukaristiassa, joka ymmärrettiin Kristuksen uhrin verettömäksi toistumiseksi. Eukaristian rinnalle alkoi vakiintua sellaisia toimituksia, jotka liittyivät uuteen elämänvaiheeseen siirtymiseen. Myös tällaisia toimituksia – esimerkiksi papiksi vihkimistä – kutsuttiin mysteereiksi eli salaisuusiksi.

Uuden testamentin kirjakokoelman eli kaanonin laajuutta käsiteltiin useissa 300-luvun kirkolliskokouksissa, ja se vakiintui. Uuteen testamenttiin otetuista kirjoituksista puhuttiin kanonisina eli luetteloon otettuina kirjoituksina. Kirkon käsityksen mukaan nämä kirjoitukset olivat täyttäneet neljä ehtoa: ne olivat apostolisia, liturgisia, katolisia ja oikeaoppisia. Apostolisuus tarkoitti sitä, että kirjoitus perustui jonkun apostolin opetukseen, liturgisuus sitä, että kirjoitusta oli totuttu lukemaan liturgiassa, katolisuus sitä, että kirjoitusta käytettiin kaikkialla kirkon piirissä, ja oikeaoppisuus sitä, että kirkko katsoi kirjoituksen olevan sopusoinnussa oman uskonsa kanssa. Uuden ja Vanhan testamentin tekstejä luettiin säännöllisesti jumalanpalveluksissa, ja niiden pohjalta pidettiin saarna.

Kirkkovuosi sai 300-luvulta lähtien aikaisempaa paljon rikkaamman muodon. Nikean (kreikaksi Nikaia) kirkolliskokous (325) ratkaisi 100-luvulta lähtien kyteneen kiistan pääsiäisen ajankohdasta päättämällä, että Rooman seurakunnan käytäntöä oli noudatettava kaikkialla. Pääsiäistä vietettiin tämän jälkeen aina sunnuntaina. Pääsiäistä edeltävä paasto vakiintui neljäkymmenen päivän mittaiseksi, ja palmusunnuntain ja pääsiäisen välinen ”suuri viikko” sai täsmällisen sisällön, kun kiirastorstaita ja pitkäperjantaita alettiin viettää kaikkialla samaan tapaan. Pääsiäisen toi-

sella puolella Kristuksen taivaaseenastumisen juhla eli helatorstai vakiintui neljänteenkymmenenteen päivään pääsiäisestä. Kristuksen syntymää oli idässä jo varhain muistettu tammikuun kuudentena päivänä vietetyssä *epifania*-juhlassa, joka alun perin lienee syntynyt juutalaisen lehtimajan-juhlan tilalle. Lännessä syntymäjuhlaa alettiin kuitenkin viettää talvipäivänseisauksena (25.12.), johon vanhastaan oli liittynyt monien uskontojen juhlaperinteitä. Konstantinolaisen käänteän jälkeen kristillisen joulujuhlan yleistyminen oli selvä merkki kristinuskon voitosta ja sen kilpailijoiden väistymisestä. Joulua ruvettiin viettämään kaikkialla kirkossa, mutta myös epifania säilyi, koska sillä oli luja asema varsinkin idässä.

Marttyyrien ja pyhien kunnioittaminen

Vainojen ajan perintö näkyi marttyyrien kunnioittamisessa. Heidän haudoilleen oli jo varhain tehty pyhiinvaelluksia. Kirkkoon liittyvien suurten väkijoukkojen ajatuksissa marttyyrit ottivat helposti pakanallisten sankareiden ja jumalien roolin. Tämän vuoksi marttyyrit saivat entistä suuremman merkityksen. Marttyyrien hautoja ei kuitenkaan ollut kaikkialla, niinpä marttyyrien jäännöksiä eli reliikkejä siirrettiin hiippakuntien keskuksiin. Näistä siirtämisistä eli translaatioista muodostui usein suuria tapahtumia. Pyhänjäännösten ansiosta monista piispankirkoista tuli merkittäviä pyhiinvaelluskeskuksia. Marttyyrien jäännösten lisäksi myös kristinuskon syntyyn liittyneitä esineitä kunnioitettiin reliikkeinä. Niistä tunnetuimmaksi tuli Konstantinus Suuren äidin *Helenan* Jerusalemissa löytämä risti, jota pidettiin Jeesuksen ristinä. Jotta mahdollisimman monet kristityt voisivat rukoilla tämän ristin äärellä, se jaettiin vähitellen yhä pienempiin osiin eri puolille valtakuntaa.

Pyhänjäännösten luo vaeltaminen ja niiden äärellä rukoileminen auttoivat ihmisiä ymmärtämään ja kokemaan omakohtaisesti, mistä kristinuskossa oli kysymys. Myös yksittäiset kristityt hankkivat reliikkejä. Ne auttoivat kristinuskoa syrjäyttämään pakanalliset amuletit ja pyhänjäännökset. Toisaalta ei-kristilliset perinteet tunkeutuivat niiden kautta kristillisyyteen. Tämä näkyi esimerkiksi siinä, että reliikkejä alettiin pitää eräänlaisina taikaesineinä, joiden avulla voitiin torjua onnettomuuksia.

Vainojen päätyttyä ei uusia marttyyreja Rooman valtakunnan piirissä enää tullut. Niinpä esirukouksia alettiin pyytää myös muilta esimerkillisesti eläneiltä kilvoittelijoilta. Läntisessä kirkossa ensimmäinen

pyhän ihmisen aseman ilman marttyyrikuolemaa saavuttanut kristitty oli vuonna 397 kuollut ”Pyhä Martti”, *Martinus Toursilainen*. Pyhien lisäksi enkelit nousivat huomion kohteeksi. Varsinkin arkkienkeli Mikaelin kunnioittaminen levisi 400-luvulla, ja hänelle omistettiin lukuisia kirkkoja.

Kristinuskon voitto merkitsi myös sitä, että Välimeren kulttuurin kuvamaailma jäi kirkon haltuun. Kristittyjen jumalanpalveluspaikoissa oli kyllä ennenkin ollut kuvia, mutta uusissa kirkoissa kuvat saivat aivan toisenlaisen merkityksen kuin aikaisemmin. Maailmassa, jossa kuva oli suuri harvinaisuus, kirkkojen seiniltä ja katosta katsovat Kristuksen ja pyhien kuvat toivat näkymättömän maailman miltei maagisen todelliseksi. Ennen pitkää kuvat rinnastettiin reliikkeihin. Niidenkin äärelle tultiin rukoukseen, ja niissä uskottiin olevan samanlaista voimaa kuin reliikkeissä.

Katolinen kirkko pyrki vaikuttamaan myös muihin elämänalueisiin. Kirkko vastusti esimerkiksi verisiä sirkusnäytäntöjä ja yritti saada valtakunnan johdon kieltämään ne, koska se katsoi niiden olevan sovittamattomasti ristiriidassa kristinuskon kanssa. Sen sijaan kirkko hyväksyi perinteet, joille voitiin antaa kristillinen sisältö, ja näin ne tukivat kristinuskon leviämistä ja koko kulttuurin kristillistymistä.

Luostariyhteisöjä syntyä

Ensimmäisten luostareiden synty on hyvä esimerkki konstantinolaista käännettä seuranneesta muutoksesta. Köyhyyden ja naimattomuuden tietoisesti elämäntavakseen valinneita kilvoittelijoita oli kirkon piirissä ollut sen alusta lähtien. Tällaiset askeetit muistuttivat elämällään muitakin kristittyjä siitä, että heidän päämääränsä oli ikuisessa elämässä, ei kaatoavassa maailmassa. Kristinuskon alkuaikoina askeetit olivat kuitenkin joko eläneet muiden seurakuntalaisten piirissä tai kiertäneet seurakunnasta toiseen.

Jotkut egyptiläiset askeetit olivat jo 200-luvulla vetäytyneet autiomaan hiljaisuuteen. Tunnetuin näistä erakoista oli korkeaan ikään elänyt *Antonios* (k. 356), jota myöhemmin on kunnioitettu pyhänä miehenä ja ensimmäisenä munkkina. Antoniuksen ympärille syntyi löyhä yhteisö, jonka jäsenet asuivat jonkin matkan päässä toisistaan. Ensimmäisen varsinaisen luostarin perusti *Pakomios*-niminen entinen upseeri Tabennisiin Etelä-Egyptiin 300-luvun alussa. Pakomioksen yhteisö asui rakennuksissa, jotka oli

ympäröity muurilla. Kaikkien tuli totella apottia (*abbas*), käyttää samanlaisia vaatteita sekä työskennellä, syödä ja rukoilla yhdessä. Yhteisöön kuului sekä miehiä että naisia, jotka asuivat erillisessä osastossa. Sen jäsenistä käytettiin nimeä *monakhos*, josta tulee suomen kieleen sana munkki.

Luostarikilvoituksen tavoitteena oli tulla ”osalliseksi jumalallisesta luonnosta” (2. Piet. 1:4). Munkkien käsityksen mukaan Jumalan todellisuus oli mahdollista kokea hellittämättömässä rukouksessa, oman syn-tisyyden ymmärtämisessä sekä ihmeissä, joita jo Antonioksen uskottiin saaneen kokea vastauksena rukouksiinsa. Edistyäkseen tällä tiellä munkkien tuli keskittyä Jumalan lähestymiseen ja työntää pois kaikki sen tiellä olevat esteet. Koska ihanteena ja tavoitteena oli Matt. 22:30:n mukainen ”enkelielämä”, myös seksuaalisuuden toteuttamisesta oli luovuttava.

Pakomioksen kuollessa vuoden 346 tienoilla Egyptissä oli jo toistakymmentä luostaria, jotka noudattivat hänen laatimaansa sääntöä. Sen jälkeen askeettinen liike laajeni todelliseksi kansanliikkeeksi. Munkit tekivät myös lähetystyötä ja vaikuttivat vahvasti siihen, että valtaosa egyptiläisistä omaksui kristinuskon jo vuoteen 400 mennessä. Egyptistä askeettinen liike levisi Palestiinaan, Syyriaan ja Vähään-Asiaan. Luostareita syntyi erityisen paljon Kappadokiaan, joka pian tunnettiin ”munkkien paratiisina”. Kappadokian tuliperäisten vuorten pehmeään laavakiveen oli helppo kaivaa maanalaisia luostareita, jotka levottomina aikoina tarjosivat turvapaikan.

Tuleeko luostareista seurakuntien kilpailijoita?

Valtaosa munkeista oli lähtöisin köyhien parista. Koska luostarit olivat it-senäisiä yhteisöjä, joiden toimintaa kukaan ei valvonut, askeettinen liike sai ennen pitkää erikoisia muotoja. Jotkut munkit veivät askeesin äärimmäisyyksiin esimerkiksi paastoamalla. Syyriassa pylväspyhitykset elivät korkean pylvään päässä olevalla pienellä tasanteella. Vallanpitäjät pelkäsivät luostareihin kerääntyneiden, oloihin tyytymättömien ihmisten tukevan kapinaliikkeitä. Myös kirkon kannalta askeettinen liike oli arveluttava ilmiö, sehän kanavoi uskonnollista innostusta tavallisen seurakuntaelämän ulkopuolelle. Munkkien mukaan yliaistillinen todellisuus oli varmemmin koettavissa askeettisen kilvoituksen tiellä kuin seurakunnan yhteydessä. Kun pyhyys aikaisemmin oli liitetty toisten ihmisten rakastamiseen ja aut-tamiseen, munkit liittivät sen pikemminkin heistä eristäytymiseen.

Kappadokiasta kotoisin olleen piispa *Basileios Suuren* (k. 379) onnistui kuitenkin ohjata askeettinen liike suuntaan, jonka kirkko voi hyväksyä. Hänen mukaansa jokaisen luostarin tuli olla sen piispan alainen, jonka hiipakunnan alueella luostari oli. Näin piispa voi valvoa luostarin toimintaa ja tarvittaessa puuttua siihen. Toisaalta luostareiden oli määrä vaikuttaa ympäristöönsä jumalanpalveluselämän keskuksina, pyhiinvaelluspaikkoina ja hädässä olevien auttajina. Luostarielämä ei saanut olla perinteisen hurskauden kilpailija, vaan muiden kristittyjen tuli voida pitää munkkeja esikuvallisina kilvoittelijoina ja hyötyä heidän hengellisestä kokemuksestaan. Basileios näki erakkoelämän luostarikilvoituksen ylimpänä asteena, joka kuului vain vanhoille ja kokeneille askeeteille. Hänen ohjeensa olivat kompromissi, mutta ne tyydyttivät useimpia askeetteja ja kirkon johtajiaakin. Itäisen kirkon luostarielämä vakiintuikin Basileioksen luomalle pohjalle. Luostarilaitoksen kirkollistuminen näkyi myös siinä, että munkkeja valittiin yhä useammin piispoiksi.

Lännen varhaiset luostarit

Lännessä suuri osa papistosta piti luostariliikettä aluksi vääränlaisena askeesina ja monet piispat asettuivat jyrkästi sitä vastaan. Roomassa luostarielämä herätti kiinnostusta ylhäisön naisten parissa, mutta sitä puolustaneen *Hieronymuksen* oli vastarinnan vuoksi vuonna 385 lähdettävä kaupungista. Vuoden 400 tienoilla luostariliike alkoi kuitenkin vakiintua myös lännessä. Pari vuosikymmentä myöhemmin *Johannes Cassianus* käänsi latinaksi idän luostariperinnettä esitteleviä kirjoja, jotka tekivät sitä tunnetuksi.

Lännessä luostariliikkeestä ei kuitenkaan tullut samanlaista kansanliikettä kuin idässä, vaan se pysyi luonteeltaan aristokraattisena. Luostareista tuli silti merkittäviä uskonnollisen ja henkisen elämän keskuksia, ja monet oppineet munkit päätyivät lännessäkin piispoiksi. Läntinen luostarielämä poikkesi itäisestä siinä, että se jakaantui kolmeen pääuomaan. Länteenkin syntyi ankaraa askeesia harjoittaneita erakkoyhteisöjä. Toisen uoman muodostivat sellaiset yhteisöt, joissa harjoitettiin teologiaa. Roomasta lähdettyään Hieronymus perusti Betlehemiin luostareita, joiden piirissä myös naiset ottivat osaa teologiseen työskentelyyn. Hieronymus itse käänsi Raamatun uudelleen latinaksi. Tämä *Vulgata*-käännös vakiintui läntisen kirkon pyhäksi tekstiksi. Jotkut piispat elivät tuomiokirkkonsa

papiston kanssa luostarimaisena yhteisönä, jonka piirissä tutkittiin pyhiä kirjoituksia. Tällaisia yhteisöjä varten syntyi luostarisääntö, jota myöhemmin pidettiin Hippon piispan *Augustinuksen* kirjoittamana. Siksi se tunnetaan augustinolaissääntönä. Siinä pidettiin tärkeänä, että yhteisön jäsenillä oli aikaa opintoihin ja teologian harjoittamiseen. Kolmannen uoman loi *Benedictus Nursialainen*, joka vuonna 529 perusti Etelä-Italiaan Monte Cassinin luostarin. Benedictuksen sille laatimassa säännössä korostettiin kuuliaisuuden ja ahkeran työnteon merkitystä, mutta torjuttiin liian ankara askeesi. Benedictus ei myöskään hyväksynyt munkkien kiertelyä seurakunnasta tai luostarista toiseen, vaan vaati heitä sitoutumaan yhteen luostariin. Benediktiiniluostareilla oli paljon yhteyksiä ympäristöönsä, ja niistä tuli tärkeitä kristinuskon ja kulttuurin tukikohtia.

Mitä on oikea kristinusko?

Konstantinolaisen käänteän jälkeiset vuosisadat eivät olleet kristinuskolle pelkkää voittokulkua. Varsinkin Rooman valtakunnan itäosissa syntyi katkeria oikeaa uskoa koskevia kiistoja, jotka levisivät myös kansan pariin ja näyttivät hajottavan kirkon. Näiden erimielisyyksien taustalla oli monenlaisia jännitteitä.

Miten Isä, Poika ja Pyhä Henki on määriteltävä?

Levitessään kreikkalaisen sivistyneistön piiriin kristinusko kohtasi juutalaisesta perinteestä poikkeavan ajattelutavan. Kreikkalaiset oppineet näkivät kristinuskon omasta perinteestään käsin ja halusivat ymmärtää sen omalla tavallaan. Näin syntyi kysymys, miten kristinuskon sanoma oli käännettävä kreikkalaisen sivistyneistön kielelle. Kirkon oli vaikea torjua tätä kysymystä torjumatta samalla kreikkalaista sivistyneistöä.

Monet kristityt olivat 100-luvun lopulta lähtien pohtineet, miten Kristuksen ja Pyhän Hengen olemus oli ymmärrettävä, jos kerran oli vain yksi Jumala. Ongelmaan oli esitetty kaksi ratkaisua, jotka molemmat näyttivät loogisilta ja selviltä. Ensinnäkin voitiin ajatella, että Jeesus ei ollut Jumala vaan Jumalan käyttöönsä ottama ihminen. Toiseksi oli mahdollista

selittää, että Luoja, Lunastaja ja Pyhittäjä olivat vain yhden ainoan Jumalan erilaisia ilmenemismuotoja.

Aleksandrian seurakunta oli 200-luvulla noussut itäisen kirkon merkittävimmäksi keskuksesi. Siksi sen ratkaisut olivat tärkeitä. Presbyteeri *Areios* opetti 300-luvun alussa Aleksandrian platonilaiseen perinteeseen nojautuen, että vain Jumala oli yksi ja ikuinen. Hän oli luonut ensin Logoksen ja sitten tämän kautta koko maailman. Kristuksessa Logos oli tullut täydelliseksi ihmiseksi. Areios pyrki eettisesti moitteettomaan elämään ja halusi rohkaista muitakin siihen: luotuina olentoina ihmisten oli mahdollista päästä samaan täydellisyyteen, johon Kristus luotuna olentona oli päässyt. Aleksandrian piispa *Aleksandros* näki kuitenkin asian toisin: Kristuksen jumaluuden kieltäminen merkitsi hänen tuomansa pelastuksen kieltämistä. Kristinuskosta ei ollut ihmisen pyrkimystä täydellisyyteen, vaan uskoa siihen, että Jumala oli Kristuksessa tullut ihmiseksi jumalallistaakseen ihmisen. Aleksandriassa pidetty synodi erotti Areioksen katolisesta kirkosta. Kiista ei kuitenkaan päättynyt tähän, vaan levisi Egyptin ulkopuolelle.

Valtakunnan johdon näkökulmasta tällainen kehitys näytti hyvin vaaralliselta: jotta valtakunta olisi saanut kristinuskosta uuden perustan, kirkon oli välttämättä pysyttävä yhtenäisenä. Konstantinus Suuri puuttui siksi asiaan ja kutsui vuonna 325 kiistan ratkaisemiseksi koolle yleisen kirkolliskokouksen. Yli 200 piispaa – lähes kaikki valtakunnan itäosista – kokoontui Nikeaan lähelle Byzantionia, josta oli tulossa valtakunnan uusi pääkaupunki. Keisarin tavoitteena oli saada aikaan sellainen päätös, joka palauttaisi kirkon yhtenäisyyden. Lopulta lähes kaikki piispat hyväksyivätkin uskontunnustuksen, jonka mukaan Kristus oli samaa olemusta kuin Isä eikä luotu olento.

Keisarin aikaansaama päätös ei ratkaissut kiistaa. Osa idän piispoista pelkäsi Aleksandrian piispan saavan liian vahvan aseman. Lisäksi monet pelkäsivät, että kirkko päätyisi kieltämään Kristuksen olemassaolon historiassa vaikuttaneena itsenäisenä olentona, ihmisenä. Kun valtaosa idän piispoista seuraavien vuosien kuluessa näytti sanoutuvan irti Nikeassa hyväksytyistä tunnustuksesta, myös keisari kallistui tälle kannalle. Aleksandrian uusi piispa *Athanasios* (k. 373) piti kuitenkin sitkeästi kiinni Nikean tunnustuksesta, vaikka keisari karkotti hänet Egyptistä. Athanasios haki tukea Rooman piispalta ja saikin sen. Tällä ei kuitenkaan

ollut paljon merkitystä, koska kirkon asioista päättäminen näytti keskittyvän Konstantinopoliin ja keisarille. Konstantinus Suuren seuraajien aikana 300-luvun puolivälissä Nikean tunnustuksella oli julkista kannatusta lähinnä vain lännessä.

JUUTALAISEN JA KREIKKALAISEN AJATTELUTAVAN ERO

Kristinusko oli lähtöisin aramean kieltä puhuneiden juutalaisten parista. Juutalaisessa perinteessä uskoa tarkasteltiin käytännöllisesti. Juutalaisuus oli Moosesen lain mukaisen elämäntavan ja juhlaperinteiden noudattamista. Juutalaiset opettajat käyttivät mielellään vertauksia ja pyrkivät niiden avulla opettamaan kuulijoilleen jotakin tärkeää esillä olevasta asiasta. Jeesus on erinomainen esimerkki tämän perinteen piirissä toimineesta opettajasta.

Kreikkalaiset oppineet olivat saaneet toisenlaisen koulutuksen. Sen tavoite oli tarkasteltavien asioiden teoreettinen hallitseminen. Siksi oppineet määrittivät käsitteitä ja johtivat niistä filosofisen logiikan avulla uusia käsitteitä. Tämän äly-

lisen ponnistelun tavoitteena oli määrittellä ja ymmärtää käsiteltävä asia mahdollisimman täydellisesti.

Kirkon tapa puhua Jumalasta vertausten avulla ei riittänyt kreikkalaisille oppineille. He vaativat Jumalaa koskevan opetuksen muuttamista oman ajattelutapansa mukaiseksi täsmälliseksi, teoreettiseksi tiedoksi. Tämä ongelma oli ollut olemassa Justinos Marttyyrin ajoista lähtien ja vaikutti 300-luvun alussa puhjenneisiin kiistoihin. Konstantinolaisen käänteän jälkeen kreikkalainen sivistyneistö tulvi kirkkoon, ja vähitellen kreikkalaisesta ajattelutavasta tuli itäisen kirkon teologiiden ja piispojen parissa itsestäänselvyys: miten muuten Jumalasta olisi voitu pätevästi puhua?

Konstantinopolin kirkolliskokouksen ratkaisu

Samaan aikaan teologit olivat jakaantumassa yhä useampiin erimielisiin ryhmiin. Kirkko näytti ajautuvan täydelliseen kaaokseen. Kaiken lisäksi myös Pyhän Hengen olemus nousi kiistan kohteeksi. Tilanne muuttui kuitenkin pian. Nikean tunnustuksesta kiinni pitäneet piispat solmivat suhteita sen maltillisiin vastustajiin. Sukupolvi oli vaihtunut, ja itään alkoi muotoutua uusi vaikutusvaltaisten teologien joukko, jonka tavoitteena oli estää kirkon hajoaminen muotoilemalla sellainen Jumalaa koskeva oppi, jonka valtaosa piispoista hyväksyisi.

Kaivattu muotoilu löytyi samalta taholta, joka onnistui vaimentamaan luostarivilvoituksen ja perinteisen kirkollisen elämän välisen ristiriidan. Kappadokiasta kotoisin olleet veljekset Basileios Suuri ja *Gregorios Nyssalainen* sekä heidän ystävänsä *Gregorios Nazianzilainen* onnistuivat tulkitsemaan Nikean tunnustusta Origeneen teologian avulla niin, että suurin osa sen vastustajistakin hyväksyi sen. Kappadokialaisten mukaan Jumalassa oli aina ollut yhdessä olemuksessa kolme itsenäistä olevaista (*hypostasis*), Isä, Poika ja Pyhä Henki. Tällainen opetus ei ollut välttämättä johdonmukaista, mutta monien mielestä se oli parempi kuin erilaiset loogiset vaihtoehdot, jotka näyttivät leikkaavan pois oleellisia osia kristinuskon jumalakuvasta ja hajottavan kirkon.

Valtakunnan itäosan hallitsijaksi vuonna 379 tullut Theodosius ryhtyi pontevasti tukemaan kirkon yhtenäisyyden palauttamista. Siksi hän kutsui vuonna 381 Konstantinopoliin uuden kirkolliskokouksen ratkaisemaan kiistoja. Pääkaupunkiin kokoontuikin 150 piispaa, kaikki idästä. Kirkolliskokouksen hyväksymä tunnustus ei sisällöltään poikennut paljonkaan Nikeassa hyväksytystä. Merkittävin ero oli se, että piispat käsitelivät nyt myös Pyhää Henkeä koskevaa opetusta. Hyväksytyt tunnustuksen mukaan Pyhä Henki ”lähtee Isästä”. Tällä tahdottiin sanoa, että vain itsekin olemukseltaan jumalallisena Pyhä Henki voi jumalallistaa ihmisen. Keisari julisti tunnustuksen laiksi ja vaati kaikkia alamaisiaan hyväksymään sen. Miltei koko kirkko onnistuttiinkin saamaan tämän tunnustuksen taakse, ja kiista näytti päättyvän. Aleksandrian piispalle kirkolliskokous oli kuitenkin katkera tappio, koska sen päätöksen mukaan Konstantinopolin piispa oli arvojärjestyksessä toinen heti Rooman piispan jälkeen ja Aleksandrian piispa tuli vasta hänen jälkeensä.

YLEINEN KIRKOLLISKOKOUS – KIRKON YLIN PÄÄTTÄJÄ?

Yleinen eli ekumeeninen kirkolliskokous sai Nikeassa vuonna 325 pidetystä piispojen kokouksesta lähtien vahvan aseman kirkossa, ja sillä on myöhemminkin ollut merkittävä rooli kristinuskon suunnan osoittajana. Yleisen kirkolliskokouksen esikuvana pidettiin Ap. t. 15:ssä kuvattua apostolien kokousta. Yleinen kirkolliskokous on kuitenkin ongelmallinen käsite, koska sitä ei ole määritelty yleisesti hyväksytyllä tavalla. Eri kirkkokunnat vain ovat jälkikäteen hyväksyneet tietyt kokoukset yleisiksi kirkolliskokouksiksi.

Nykyiset ortodoksiset kirkot pitävät yleisinä kirkolliskokouksina seitsemää vuosina 325–787 pidettyä piispojen kokousta. Kokouksissa käsiteltiin kuitenkin lähinnä itäisen kirkon ongelmia, ja niissä oli mukana lähes yksinomaan idän piispoja.

Roomalaiskatolisen käsityksen mukaan mikään kokous ei voi olla yleinen kirkolliskokous, ellei Rooman piispa ole hyväksynyt sen päätöksiä. Tällaisia yleisiä kirkolliskokouksia on ollut kaikkiaan kak-

sikymmentäyksi. Lateraanin ensimmäisestä kirkolliskokouksesta (1123) lähtien pidetyt yleiset kirkolliskokoukset olivat kuitenkin paria poikkeusta lukuun ottamatta pelkästään läntisen kirkon piispojen kokouksia. Reformaation jälkeiset kirkolliskokoukset taas ovat olleet roomalaiskatolisten piispojen kokouksia. Ekumeenisia ne ovat olleet vain roomalaiskatolisen kirkon näkökulmasta.

Reformaattoreiden käsityksen mukaan kirkon oppi määräytyi Jumalan sanasta käsin eivätkä ihmiset voineet päättää siitä. Tämän vuoksi edes yleisen kirkolliskokouksen päätökset eivät välttämättä olleet oikeita. Kirkolliskokous saattoi ainoastaan todistaa totuudesta. Luterilaisen, reformoidun ja anglikaanisen kirkon käsityksen mukaan ensimmäiset yleisiksi kutsutut kirkolliskokoukset olivat ainakin valtaosin tehneet näin. Siksi reformaattorit arvostivat näitä vanhan kirkon kokouksia ja esimerkiksi käyttivät Konstantinopolin kirkolliskokouksen vuonna 381 hyväksymää uskontunnustusta.

Areiolainen riita oli koskenut lähinnä itäistä kirkkoa. Siksi tuntuu yllyttävältä, että läntinen kirkko joutui eniten kärsimään sen seurauksista. Areiolaisuutta lähellä ollut Nikomedian piispa *Eusebios* oli 330-luvulla lähettänyt Balkanille pohjoisesta vaeltaneen goottien germaanikansan pariin *Wulfila*-nimisen oppineen, joka itsekin oli isänsä puolelta gootti. Wulfila käänsi Raamatun gootiksi ja loi näin germaaninkielisen kristillisen sanaston. Goottien johtajat kääntyivät kristinuskoon, ja ennen pitkää koko kansa seurasi heitä. Wulfila oli areiolainen, ja siksi gootit omaksuivat kristinuskon areiolaisessa muodossa. Goottien kirkossa myös liturgia toimitettiin gootin kielellä. Länsi- ja itägootteja pidettiin kaikista germaani-kansoista mahtavimpina. Kun he 400-luvulla tunkeutuivat Italiaan ja nykyiseen Espanjaan saakka, monet muut germaanikansat seurasivat heidän esimerkkiään ja omaksuivat kristinuskon areiolaisessa muodossa.

Kiista Kristuksen olemuksesta

Areiolaiseen riitaan löytynyt ratkaisu nosti esiin uuden ongelman: miten oli ymmärrettävä, että Kristus oli jumalallista olemusta mutta kuitenkin ihminen? Avainkäsitteeksi nousi sana ”luonto” (kreikaksi *fysis*). Pian hahmottui kaksi ratkaisumallia. Toisen mukaan Kristus oli ollut sielultaan, järjeltään ja tahdoltaan Jumala; ihmistä hänessä oli ollut vain ruumis. Kristittyjen päämääränä oli tulla sielunsa osalta Kristuksen kaltaiseksi. Tällöin jumalallistunut sielu hallitsisi ruumista ja näin tavallaan vapautuisi siitä. Syyrian Antiokiassa muotoutuneen toisen perinteen mukaan Kristus oli ollut joka suhteessa täydellinen ihminen. Jumalallinen luonto oli ilmennyt vain siinä, että hän oli armon avulla voittanut synnin houkutukset ja pysynyt kuuliaisena Isälle. Kristityn päämääränä ei ollut tulla joksikin muuksi kuin ihminen luonnoltaan oli, vaan elää kuuliaisena Jumalalle.

Myös kysymys Marian merkityksestä liittyi näiden kahden ajattelutavan ristiriitaan. Marian merkitys oli kristillisessä ajatusmaailmassa ja kirkon jumalanpalveluksessa 300-luvulla kasvanut. Kristuksen jumalallisuuden korostajien mielestä oli luonnollista kutsua Mariaa ”Jumalan synnyttäjäksi” (*theotokos*). Konstantinopolin piispaksi vuonna 428 valittu *Nestorios* taas nojautui Antiokian perinteeseen. Siksi Mariaa tuli hänen mielestään kutsua vain ”Kristuksen synnyttäjäksi”.

Koska hurskauselämä oli muuttumassa pikemminkin päinvastaiseen suuntaan, Nestorioksen kanta herätti kiivasta vastarintaa ja hänen väitettiin kieltävän uskontunnustuksen vastaisesti kokonaan Kristuksen jumalallisen luonnon. Asiaan tarttui Aleksandrian piispa *Kyrillos*. Hänen mielestään Kristus oli kyllä ollut täydellinen ihminen, mutta samalla jumalallinen luonto oli ulottunut koko hänen olemukseensa. Siksi Marian nimittäminen Jumalan synnyttäjäksi oli perusteltua. Konstantinopolin ja Aleksandrian piispat olivat ajautuneet riitaan, joka uhkasi kirkon yhtenäisyyttä. Aleksandria haki jälleen tukea Roomasta, ja Rooman piispa leimasikin Nestorioksen harhaoppiseksi. Efesoksessa vuonna 431 pidetty kirkolliskokous erotti hänet virastaan.

Kiista ei kuitenkaan päättynyt tähän, sillä varsinkin itäisessä Syyriassa monet piispat kannattivat edelleen Nestoriosta. Toisaalta Konstantinopolissa arkkimandriittana (luostarin johtajana) toiminut *Eutykhes* radikalisoi Kyrilloksen edustaman käsityksen opettamalla, että Kristuksessa jumalallinen ja inhimillinen luonto olivat sulautuneet täydellisesti yhteen. Ainakin Eutykheen vastustajat ymmärsivät tämän niin, että Kristuksella oli ainoastaan jumalallinen luonto ja hän oli ollut vain näennäisesti ihminen. Siksi he ovat myöhemmin kutsuneet Eutykheen käsitystä monofysitismiksi (kreikan sanoista *monos*, yksi, ja *fysis*, luonto). Aleksandrian seurakunta omaksui tämän mahdollisimman kaukana nestoriolaisuudesta olleen näkemyksen. Efesoksessa vuonna 449 pidetty kirkolliskokous asettui samalle kannalle, mutta sen ratkaisu herätti laajaa vastarintaa.

Tässä tilanteessa keisari *Marcianus* turvautui uudelleen kirkolliskokoukseen, ja syksyllä 451 ainakin 350 piispaa kokoontui Khalkedoniin Konstantinopolin lähelle. Keisari pyrki ratkaisemaan kiistan nojautumalla Rooman piispan vanhaan arvovaltaan, ja kirkolliskokouksen päätös olikin Leo Suuren lähettämän kannanoton suuntainen. Khalkedonin kirkolliskokous torjui sekä nestoriolaisuuden että monofysitismien ja hyväksyi ns. kaksiluonto-opin: Kristuksessa oli yhdessä persoonassa kaksi luontoa ”sekoittamatta” ja ”erottamatta” yhdistyneinä.

Itäisen kirkon hajaannus

Myöskään Khalkedonin päätös ei pystynyt palauttamaan kirkon yhtenäisyyttä. Lännen lisäksi päätös hyväksyttiin selvästi vain kreikkankielisillä alueilla. Syyriassa ja Palestiinassa sitä vastustettiin laajasti, ja Egyptin kirkko torjui sen päättäväisesti. Idässä hallitsevassa asemassa olleiden kreikkalaisten ja alkuperäisiä kieliä puhuvan väestön välille syntynyt vastakohtaisuus kietoutui Kristusta koskevaan kiistaan ja syvensi sitä. Samaan suuntaan vaikutti myös luostarikilvoituksen ja perinteisen seurakuntaelämän välinen jännite. Suurin osa munkeista puolusti monofysitismia, sillä se sopi heidän pyrkimyksensä päästä osallisiksi jumalallisesta luonnosta.

Koska väestön enemmistö kannatti laajoilla alueilla monofysitismia, keisarit koettivat välttää voimakeinojen käyttämistä sitä vastaan. Tämän vuoksi monofysiitit saivat 400-luvun lopulla Aleksandrian patriarkaatin lisäksi haltuunsa myös Jerusalemin ja Antiokian patriarkanistuimet. Myös Egyptin eteläpuolelle Nubiaan ja Etiopiaan muodostunut kirkko seurasi Aleksandrian patriarkaatin kantaa. Pohjoisessa Armenian ja Georgian kirkot omaksuivat monofysitismia. Nestoriolaisuus puolestaan levisi Syyriasta Iraniin saakka. Sassanidien valtakunnan alueella eläneille kristityille sen omaksuminen oli edullista, koska se suojausi heitä. Vallanpitäjät voivat luottaa nestoriolaisiin alamaisiinsa, koska näillä oli eri usko kuin vihollisella, Rooman keisarilla. Nestoriolainen kirkko oli kuitenkin kaikkialla vähemmistönä. Sassanidien valtakunnassa sen leviäminen pysähtyi zarathustralaisuuden, Iranin vanhan uskonnon, vastarintaan.

Itäiseen kirkkoon oli näin muodostunut 400-luvun lopulla kolme toisiinsa vihamielisesti suhtautuvaa suuntausta. Konstantinopolissa monofysiittien ja nestoriolaisten lähtöä omille teilleen pidettiin oikeasta uskosta luopumisena. Sen sijaan Khalkedonin usko ja kreikkalaisuus alkoivat nivoutua yhteen, ja Konstantinopolin patriarkaatti näki itsensä ortodoksisen (oikeauskoisen) kirkon keskuksena.

Donatolaisuus katolisen kirkon kilpailijana

Rooman valtakunnan länsiosassa eivät Jumalan olemusta koskeneet kiistat herättäneet samanlaisia intohimoja kuin idässä. Sen sijaan kirkon rajoja ja järjestystä sekä käytännön uskonelämää koskevat kysymykset

olivat tärkeitä. Tämän vuoksi kirkon nopeaan kasvuun liittyneet ongelmat tulivat lännessä esiin erilaisina kuin idässä.

Pohjois-Afrikassa syntyi Diocletianuksen vainon jälkeen kiista siitä, miten tuli suhtautua vainon aikana uskonsa kieltäneisiin piispoihin, presbytereihin ja diakoneihin. Monet kannattivat edelleen kirkon rajojen pitämistä selvinä hyvin tiukan kirkkokurin avulla. Kun Karthagon seurakunta kuitenkin omaksui lempeämmän käytännön, ankaran kirkkokurin kannattajat erottautuivat omaksi seurakunnakseen. Heidän piispakseen vuonna 313 tullut *Donatus* organisoi katolisen kirkon kanssa kilpailevan kirkon, joka pian ulottui koko Pohjois-Afrikkaan.

Donatolaisen käsityksen mukaan kaste ja eukaristia olivat päteviä ja välittivät armon vain, jos niiden toimittaja eli oikeaa elämää Jumalan yhteydessä. Donatolaisten mielestä kasvava katolinen kirkko ei enää täyttänyt tätä ehtoa. Siksi he katsoivat oikean kristinuskon jatkuvan heidän yhteisössään. Keisari Konstantinus puuttui asiaan, koska erimielisyys näytti rikkovan sen yhtenäisyyden, jota hän kirkolta odotti. Nykyisessä Arlesissa hänen kutsutaan vuonna 314 pidetty valtakunnan läntisen osan piispojen kokous totesikin, että sakramenttien vaikutus ei riippunut niiden toimittajan henkilökohdistaisesta pyhydestä. Kun donatolaiset eivät kuitenkaan palanneet takaisin katolisen kirkon yhteyteen, keisari ryhtyi voimatoimiin heitä vastaan. Ensimmäisen kerran kristinuskon historiassa kristittyjen välinen erimielisyys yritettiin ratkaista väkivallalla. Donatolaiset arvostivat marttyyrikuolemaa ja jopa kutsuivat omaa yhteisöään ”marttyyrien kirkoksi”. Siksi ei ollut ihme, että keisarin yritys tukahduttaa donatolaisuus ei onnistunut. Kun Pohjois-Afrikkaa näytti kiistan vuoksi uhkaavan pysyvä väkivalta ja levottomuus, keisari katsoi parhaaksi jättää donatolaiset toistaiseksi rauhaan.

Donatolaisuus sai voimansa vanhasta ”selvärajaisen kirkon” perinteestä. Lisäksi kiistaan liittyi sosiaalisia ja kansallisia ristiriitoja. Donatolaiset levittivät kristinuskoa Pohjois-Afrikan alkuperäisväestöön ja tukeutuivat siihen. Tämä väestönosa piti hallitsevaa latinankielistä yläluokkaa sortajina. Jyrkän vastakohtaisuuden vuoksi donatolaisuus oli varsin kiihkeää eikä väkivaltaan turvautuminen ollut vierasta myöskään sen kannattajille.

Vuonna 411 valtakunnan länsiosaa hallinnut keisari *Honorius* järjesti riidan lopettamiseksi Karthagossa suuren neuvottelun, mutta sekään ei tuottanut tulosta. Tämän jälkeen keisari päätti turvautua väkivaltaan. Hippon piispa Augustinus esitti sen perustelun: Keisari oli velvollinen

pitämään yllä oikeaa uskoa ja estämään jumalanpilkan. Koska donatolaisuus oli jumalanpilkkää, sen vaikutus oli estettävä. Näin myös tapahtui: viranomaiset tekivät huolellisesti suunnitellun ja armottomasti toteutetun vainon avulla lopun donatolaisten julkisesta toiminnasta. Jäljelle jäi syvä katkeruus ja katolisen kirkon vastainen mieliala.

Voiko ihminen päättää pelastumisestaan?

Konstantinolaisen käänteän jälkeen joukoittain kirkkoon liittyneiden ihmisten parissa oli paljon niitä, jotka eivät ottaneet uskoaan kovin vakavasti. Britanniaasta Roomaan tulleen *Pelagiuksen* käsityksen mukaan etenkin manikeolaisuus levitti välinpitämätöntä suhtautumista uskontoon. Pelagius ryhtyi vastustamaan tällaista asennetta ja sai vuoden 400 tienoilla paljon kannattajia. Hänen mielestään ihmisille oli sanottava selvästi, että pelkkä kirkon jäseneksi tuleminen ei riittänyt pelastumiseen. Jumala oli antanut ihmisille vapaan tahdon. Siksi he pystyivät päättämään elämästään ja ratkaisemaan kuoleman jälkeisen osansa. Kaste toi anteeksiantamuksen vain ennen sitä tehdyistä synneistä. Sen jälkeen ihmisen oli aktiivisesti tehtävä hyvää ja näin hankittava sellaiset ansiot, jotka riittäisivät ikuisen elämään pääsemiseen.

Lännessä oli 300-luvulla kuitenkin alettu Paavalin kirjoitusten mukaisesti painottaa, että ihminen pelastuu armosta eikä ansioidensa vuoksi. Augustinuksen mielestä pelagiolaisuus merkitsi kristinuskon varsinaisesta sanomasta luopumista. Hänen mukaansa ihmiset olivat Aadamista ja Eevasta lähtien ”perisyntin” vallassa. Siksi vain Jumala saattoi pelastaa heidät. Se tapahtui siten, että Jumala Kristuksen tähden antoi pelastuville anteeksi heidän syntinsä sekä sai heidät kääntymään ajallisesta maailmasta hänen puoleensa ja noudattamaan hänen tahtoaan. Tutkimattomassa viisaudessaan Jumala oli ennalta määrännyt vain jotkut ihmiset pelastumaan. Hän ei kuitenkaan tehnyt vääryyttä kadotukseen joutuvillekaan, heidän olivat synneillään itse ansainneet tämän osan. Myös Augustinus yritti ratkaista kirkon kasvamisen aiheuttaman ongelman. Hän ymmärsi kuitenkin armon ja koko kristinuskon toisella tavalla kuin Pelagius.

Augustinus sai ensin Pohjois-Afrikan kirkon ja sitten myös Rooman piispan tuomitsemaan pelagiolaisuuden. Tämän jälkeen keisari Honorius karkotti pelagiolaisuutta kannattavat piispat hiippakunnista. Pelagiolainen kiista ei hajottanut kirkkoa samalla tavalla kuin donatolaisuus, mut-

ta pelagiolaiset eivät luopuneet kannastaan. Siksi kiista jatkui teologisena väittelynä. Varsinkin Gallian luostareissa kannatettiin semipelagiolaisuutta eli puolipelagiolaisuutta, jonka mukaan Jumala haluaa pelastaa kaikki ihmiset mutta ihmisillä on myös vapaus torjua pelastus.

Nykyisessä Orangessa vuonna 529 pidetty kirkolliskokous hyväksyi Augustinuksen käsityksen sen jälkeen, kun sitä oli joiltain osin täsmennetty ja lievennetty. Kirkolliskokouksen päätöksen mukaan predestinaatiota eli ennaltamääräämistä ei tullut ymmärtää niin, että Jumala on ennalta määrännyt jotkut ihmiset tekemään syntiä. Toisaalta armo vapauttaa ihmisen tahdon synnin vallasta niin, että hän pystyy noudattamaan Jumalan tahtoa ja saa palkaksi ikuisen elämän. Kirkko saattoi näin vedota ihmisten tahtoon ja ohjata heitä oikeaan elämään. Orangen konsiilin jälkeen myös Rooman piispat hyväksyivät tällaisen opetuksen. Kiista oli nostanut keskeisiksi vaihtoehtoiset käsitteet tahdon vapaus vai ennaltamäärääminen, ansiot vai armo. Niitä käyttäen läntisen kristinuskon piirissä on myöhemminkin puhuttu pelastuksesta.

Läntinen kirkko

kansainvaellusten kaaoksessa

Läntisen kirkon suurin ongelma eivät 400-luvun alussa kuitenkaan olleet sisäiset erimielisyydet, vaan se, että valtakunta oli lännessä luhistumassa. Keisari Honoriuksen kovakätisiä toimia arvioitaessa on muistettava, että hän johti samaan aikaan epätoivoista puolustustaistelua pohjoisesta tulleita germaanikansoja vastaan.

Barbaarien valta

Länsigootit tunkeutuivat Italiaan ja valloittivat vuonna 410 Rooman. Pystyäkseen puolustamaan valtakunnan ydinalueita roomalaiset luopuivat Britanniaista. Hallinnon palveluksessa olleet ihmiset ja muukin roomalaistunut väestö pakenivat mannermaalle. Valtaosa nykyistä Englantia joutui mannermaalta tulleiden germaanien valtaan. Myös kirkon organisaatio romahti. Kristinuskoko joutui ensimmäisen kerran historiansa aikana

väistymään jo kristillistymässä olleesta maasta. Myös mannermaalla järjestynyt kirkollinen elämä sammui laajoilla alueilla.

Barbaarivalloittajien jalkoihin jääminen sai ihmiset kysymään, miten tällainen katastrofi oli mahdollinen. Monet näkivät syyn kristinuskossa. Heidän mielestään Rooman valtakunta oli pystynyt pitämään puolensa niin kauan kuin se oli pitänyt kiinni vanhasta roomalaisesta uskonnosta ja arvoista. Eikö juuri kristinusko uusine arvoineen ollut vienyt pohjan valtakunnan puolustukselta?

Augustinus vastasi näihin syytöksiin kirjassaan *Jumalan valtakunnasta* (latinaksi *De civitate Dei*). Hänen mukaansa historia oli Jumalan valtakunnan ja Paholaisen valtakunnan välistä taistelua. Kirkkokaan ei välttämättä aina edustanut Jumalan valtakuntaa. Niin yksittäisiä ihmisiä kuin kirkkoa ja maallista valtaa oli arvioitava sen mukaan, kumman taistelevan mahdin puolella ne kulloinkin olivat. Myös maallisten valtakuntien oli kuunneltava Jumalan tahtoa ja pyrittävä oikeudenmukaisuuteen. Jos ne eivät tehneet niin, ne muuttuivat Paholaisen valtakunnan palvelijoiksi. Kirkon tehtävänä oli kutsua ihmisiä elämän mittaiselle pyhiinvaellukselle pois Paholaisen valtakunnasta kohti Jumalan valtakuntaa. Tämä pyhiinvaellus päättyisi lopulta Jumalan kasvojen näkemiseen. Augustinuksen näkemys omaksuttiin lännessä laajasti, ja kristinusko ymmärrettiin sen mukaisesti.

Augustinuksen kuollessa vuonna 430 germaanivalloittajat olivat jo Pohjois-Afrikassa saakka. Rooman armeija ja hallinto luhistuivat. Valtakunnan länsiosaa Ravennasta käsin hallinneiden keisareiden valta muuttui nimelliseksi, ja viimeinen heistä syrjäytettiin vuonna 476. Koko Väli-meren kulttuuri näytti lännessä murenevan.

Rooman piispa italialaisten turvana

Germaanikansat asettuivat valloittamilleen alueille uutena yläluokkana. Viimeistään uusilla alueillaan suurin osa omaksui goottien esimerkkiä seuraten kristinuskon sen areiolaisessa muodossa. Koska suuri osa alkuperäistä väestöä oli jo omaksunut katolisen kristinuskon, myös uskonnollinen kiilu erotti valloittajia ja alistettuja. Alkuperäiselle väestölle valloittajien germaaninkielinen jumalanpalvelus oli käsittämätön.

Katolinen kristinusko joutui näin lännessä 400-luvun kuluessa uuteen tilanteeseen. Koska enää ei ollut valtakuntaa, ei voinut olla myöskään

valtakunnankirkkoa. Kirkon tulot pienenevät, ja esimerkiksi köyhistä huolehtimiseen ei enää ollut varoja. Ainoana toivona näytti olevan se, että valtakunnan itäosaa Konstantinopolista käsin hallitsevat keisarit saisivat koolle tarpeeksi voimia vapauttaakseen lännen inhoittujen barbaarien käsistä.

Rooman hallinnon luhistuessa ihmiset turvautuivat kirkkoon. Sen odotettiin pitävän yllä jonkinlaista oikeusjärjestystä sekä suojelevan katolisia kristittyjä valloittajien mielivallalta. Jopa puolustuksen tai elintarvikehuollon järjestäminen jäi usein piispojen tehtäväksi. Koska lännessä eli vahvana perinne, jonka mukaan Rooman piispan tuli pitää huolta koko kirkosta, katoliset piispat puolestaan turvautuivat häneen. Rooman piispa joutui tämän vuoksi poliittisen johtajan rooliin. Koska lännen viimeiset keisarit eivät edes asuneet Roomassa, vaan Ravennassa, Rooman nimien liittyvä arvovalta siirtyi Rooman piispalle. Italialaiset alkoivat pitää häntä puolestapuhujanaan. Heidän käsityksensä mukaan Rooman piispa Leo Suuri sai vuonna 452 neuvottelemalla jopa hunnien pelätyn kuninkaan *Attilan* luopumaan Italiaan hyökkäämisestä. Myös areiolaiset germaanivalloittajat ymmärsivät Rooman piispan arvovallan merkityksen ja koettivat omalla tavallaan hyötyä siitä. Italiaan tunkeutuneet länsi- ja itägootit sallivat Rooman piispan toimia vapaasti mutta samalla odottivat tämän tukevan heitä hallinnon järjestämisessä.

Irlanti – katolisen uskon uusi tukikohta

Valtakunnan länsiosan luhistumisesta huolimatta katolinen kristinusko levisi 400-luvulla sellaiselle seudulle, jonne Rooman valtakunta ei ollut koskaan ulottunut. Tämä alue oli kelttien asuttama Irlanti. Kun mannermaalta tulleet anglit ja saksit valloittivat 400-luvun alussa nykyisen Englannin, kristinusko säilyi vain lännessä, Cornwallin ja Walesin syrjäseuduilla. Täältä käsin se alkoi levitä myös Irlantiin. Rooman piispa *Celestinus* pelkäsi pelagiolaisuuden leviävän Irlantiin ja ryhtyi siksi 430-luvun alussa ohjaamaan lähetystyötä. Kristinuskon julistajista merkittävin oli *Patrick*-niminen munkki, joka oli itsekin keltti. Irlannin lähetyspiispana hän sai heimokuningaskunnan toisensa jälkeen omaksumaan kristinuskon. ”Irlannin apostolin” kuollessa vuoden 460 vaiheilla maahan oli jo syntynyt katolinen kirkko.

Irlantiin syntyi luostariperinteen pohjalle omalaatuinen kristinuskon muoto. Koska munkit olivat kantaneet päävastuun lähetystyöstä,

luostareista tuli kirkon keskuksia ja piispatkin toimivat heimoalueiden keskusluostareiden apottien alaisina. Kirkon ja luostareiden välinen suhde oli siis päinvastainen kuin Basileios Suuren ohjeissa. Irlannin luostarit olivat saaneet vaikutteita idän luostareiden ankarasta askeesista, ja niiden välityksellä askeettinen henki levisi koko kirkkoon. Se näkyi esimerkiksi ankarassa katumusikäytännössä, johon julkiseen syntiin langenneiden tuli alistua. Irlannin luostareissa parhaana kilvoituksena pidettiin sitä, että munkit lähtivät ryhminä vieraille seuduille perustamaan uusia luostareita ja levittämään kristinuskoa. Tämän vuoksi Irlannista tuli katolisen lähetystyön keskus. Irlantilaiset munkit ryhtyivät levittämään kristinuskoa germaanien Skotlanttiin ja Englantiin perustamiin pieniin kuningaskuntiin.

Läntinen kirkko noin vuonna 510

Frankit omaksuvat katolisen uskon

Frankkien kuningas *Klodovig* teki vähän ennen vuotta 500, luultavasti jouluna 498 tai 499, merkittävän ratkaisun kääntymällä kristityksi. Hänen puolisonsa *Klothilde* oli katolilainen ja lienee vaikuttanut siihen, että Klodovig ei muiden germaaniruhtinaiden tavoin omaksunut areiolaisuutta, vaan katolisen kristinuskon. Germaanit ajattelivat yhteisöllisesti, ja heimo oli heille samalla uskonnollinen yhteisö. Kuningas oli vastuussa myös heimouskonnon ylläpitämisestä. Tämän ajattelutavan mukaisesti ylimystö ja vähitellen koko kansa seurasivat kuninkaan esimerkkiä. Klodovigin päätös osoittautui kauaskantoiseksi: Areiolaisuuden omaksuneiden germaanikansojen alueilla uskonto erotti väestöryhmät toisistaan. Sen sijaan frankkien valtakunnassa se yhdisti vähälukuisia germaanivalloittajia ja katolisia kristittyjä, jotka muodostivat merkittävän osan alkuperäisestä väestöstä. Katoliset piispat ryhtyivät tukemaan Klodovigia. Tämä vaikutti siihen, että frankkien valtakunnasta tuli paljon kiinteämpi ja lujempi kuin muista germaanien perustamista valtakunnista.

Klodovigin samoin kuin muidenkin germaaniruhtinaiden kannalta kristinuskon omaksumiseen liittyi ongelma. Germaaniruhtinaat olivat vanhastaan perustelleet valtaansa sillä, että he olivat jumalien jälkeläisiä. Kristinuskoon kääntyminen vei pohjan tältä perinteeltä. Siksi kastetta harkitsevilla germaaniruhtinailla oli tarve löytää vallalleen uusi perustelu. Tämän vuoksi Klodovig oli jo ennen kastettaan tehnyt pyhiinvaelluksen Pyhän Martinuksen haudalle Toursiin. Martinus Toursilaista ruvettiin kunnioittamaan frankkien suojeluspyhimyksenä ja merovingien hallitsijasukua, johon Klodovig kuului, hänen hautansa ja sinne tehtävien pyhiinvaellusten suojelijana. Valta oli saanut uudenlaisen perustelun.

Klodovig oli häikäilemätön hallitsija, joka osasi raivata kilpailijat tieltään. Myös katolisen kirkon hän otti tiukasti johtoonsa. Rooman piispaa kunnioitettiin hengellisenä isänä, mutta kuningas nimitti piispat ja vaati, että näiden tuli viranhoidossaan olla hänen palvelijoitaan. Tämä näkyi esimerkiksi siinä, että frankkien kirkko ei ollut kiinnostunut tekemään lähetystyötä valtakunnan ulkopuolella. Valtakunnan alueella kirkkoja kuitenkin rakennettiin kaikkialle. Koska frankit halusivat erottautua selvästi areiolaisista, liturgia toimitettiin heidän kirkossaan latinaksi, vaikka kaikki eivät ymmärtäneetkään sitä.

Konstantinopoli kristikunnan keskuksena

Rooman valtakunnan luhistuttua lännessä itäinen osa jatkoi Rooman perinteitä. Konstantinopoli oli 500-luvulle tultaessa kasvanut jo puolen miljoonan asukkaan suurkaupungiksi, ja sen maine oli levinnyt kauas valtakunnan rajojen ulkopuolelle.

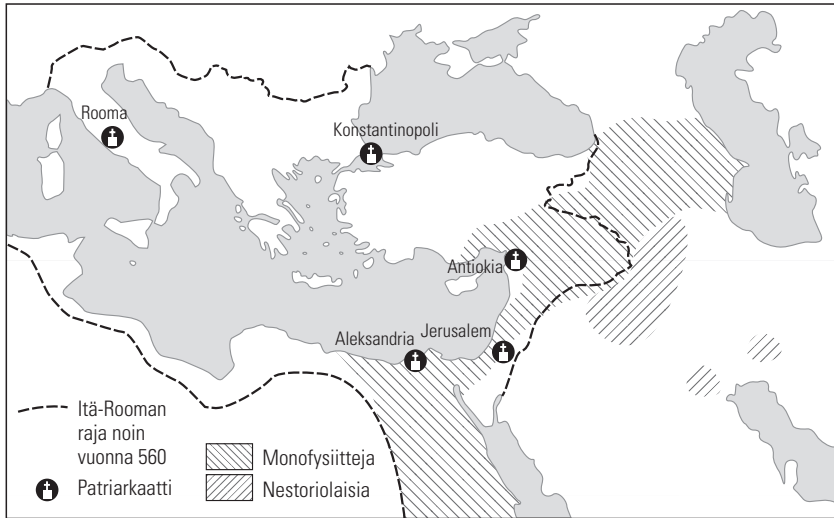
Keisari Justinianus I kirkonjohtajana

Valtakunnan syrjäseuduilla monet asiat olivat toisin. Ei-kristillisiä uskontoja harjoitettiin julkisestikin vielä 500-luvun alussa. Kreikan kaupunkien kouluissa opetus pohjautui edelleen vanhaan uskonnolliseen ja filosofiseen perinteeseen. Syyriassa, Palestiinassa ja Egyptissä ortodoksinen, Khalkedonin kirkolliskokouksen kaksiluonto-opin hyväksyvä kristillisyyss joutui kilpailemaan monofysiittien ja nestoriolaisten kanssa.

Vasta keisari *Justinianus I:n* aikana (527–565) Itä-Rooma muuttui julkisivultaan kokonaan kristilliseksi valtakunnaksi. Heti valtaan noustuaan keisari ryhtyi kovin ottein taisteluun kristinuskon kilpailijoita vastaan. Niinpä kristinuskoa vastustaneen sivistyneistön merkittävin tukikohta Ateenan filosofikoulu suljettiin vuonna 529. Kristinuskko alkoi hallita Välimeren alueen julkista elämää ja kulttuuria, mutta varsinkin maaseudulla vanhat perinteet vaikuttivat yhä.

Useimpien edeltäjiensä tavoin Justinianus yritti pitkään etsiä sovintoa monofysiittien kanssa. Ratkaisu näytti löytyvän siten, että Khalkedonin kaksiluonto-oppia tulkittiin uudelleen Aleksandrian patriarkan Kyrilloksen 400-luvun alkupuolella esittämän näkemyksen suuntaisesti. Konstantinopoliin vuonna 553 kokoontuneen kirkolliskokouksen oli määrä sinetöidä tämä sovinto ja palauttaa näin itäisen kirkon kahden valtauoman yhteys. Monofysiitit eivät kuitenkaan hyväksyneet sovintoa. Siksi keisari ryhtyi tukahduttamaan vastarintaa estämällä monofysiittisten piispojen ja pappien toiminnan. Väkivaltainen vaino katkaisi lopullisesti monofysiittien ja ortodoksien väliset siteet sekä loi varsinkin Egyptiin suoranaisen vihan keisaria ja kreikkalaisia kohtaan. Itäinen kirkko repesi kahteen pääosaan. Niiden lisäksi myös nestoriolaisuus kehittyi kokonaan erilliseksi kirkoksi.

Itäisen kirkon hajoaminen

Justinianuksen aikana kirkko ja maallinen valta liitettiin yhteen vielä tiiviimmin kuin aikaisemmin. Osittain se johtui harhaoppien vastaisesta taistelusta, jonka onnistuminen näytti edellyttävän tällaista yhteistyötä. Keisari ei kuitenkaan pyrkinyt alistamaan kirkkoa. Jo vanhastaan kirkko oli huolehtinut köyhäin- ja sairaanhoidosta, ja Justinianuksen aikana se sai lisää oikeuksia ja tehtäviä. Tarkoituksena oli saada maallinen ja hengellinen valta valvomaan jatkuvasti toisiaan ja ilmoittamaan mahdollisista väärinkäytöksistä. Kristinusko ja keisarikunta kietoutuivat erottamattomaksi kokonaisuudeksi. Keisaria pidettiin Jumalan edustajana maan päällä, ja hänellä oli suuri valta myös kirkossa. Toisaalta keisari ei voinut toimia vastoin vahvaa, kansan tukemaa kirkkoa. Yleensä keisari ja Konstantinopolin patriarkka pystyivätkin toimimaan hyvässä yhteisymmärryksessä. Tämä yhteistyö antoi valtakunnalle kaivattua lujuttua.

Konstantinopolista Justinianus pyrki luomaan ulkoasultaankin kristillisen maailman keskuksen. Keisarin ja patriarkan palatsien viereen kohoosi Pyhän Viisauden kirkko (*Hagia Sofia*), jonka valtavan kupolin alla keisari ja patriarkka kohtasivat kirkkovuoden ja valtakunnan suurina juhliina. Hagia Sofia näytti suuntaa kirkkojen rakentamiselle, ja kupolin hallitsemia keskeiskirkkoja rakennettiin seuraavien vuosisatojen aikana sadoittain. Konstantinopolin tärkeimmät pyhänjäännökset, apostoli *Andreaksen*,

Luukkaan ja Timoteuksen reliikkeinä pidetyt luut, sekä Konstantinus Suuren ja monien häntä seuranneiden keisareiden jäännökset taas saivat vaikuttavan sijoituspaikan uudesta Pyhien apostolien kirkosta, johon rakennettiin suuren keskuskupolin ympärille vielä neljä pienempää kupolia. ”Uusi Rooma” pyrki näin voittamaan vanhan Rooman myös pyhiinvaelluskohteena. Monien uusien kirkkojen sisätilaa hallitsi suuri *Pantokrator* (Kristus Kaikkivaltias) -aiheinen kuva, joka ilmensi valtakunnan aatteellista perustaa. Varhaisen kirkon hyvästä paimenesta oli tullut keisarillisen majesteetin piirteitä saanut maailmanhallitsija, joka käytti valtaansa kristityn keisarin ja tämän suojeleman kirkon välityksellä.

Upeiden kirkkojen lisäksi Konstantinopolissa oli kymmeniä luostareita, joilla oli paljon vaikutusvaltaa. Ne pitivät huolta suurkaupungin avuntarvitsijoista. Luostareiden koulut olivat korkeatasoisia, mutta päinvastoin kuin lännessä ne oli tarkoitettu vain omalle väelle. Tämä rajoitti suuresti luostareissa säilyneen opillisen perinteen leviämistä niiden ulkopuolelle.

Kenelle kirkon ylin johto kuuluu?

Lännessä Justinianuksen tavoitteena oli palauttaa valtakunnan ja kirkon yhtenäisyys kukistamalla valtaosin areiolaiset germaanivalloittajat. Tässä hän suureksi osaksi onnistuikin. Keisarin kuollessa Italia, Pohjois-Afrikka ja osa nykyistä Espanjaakin oli palautettu roomalaisten käsiin. Valloitetuilla alueilla areiolainen kirkko menetti asemansa vallanpitäjien kirkkona ja joutui väistymään.

Italian valloituksen jälkeen Rooman piispa voi jälleen nojautua kato-lisen keisarin tukeen. Itäroomalaisten silmissä hän oli kuitenkin vain yksi valtakunnan laitaosien patriarkoista. Konstantinopolin ja siellä hallitsevan keisarin mahti heijastui myös kirkkoon, ja Konstantinopolin patriarkka ryhtyi 500-luvulla käyttämään arvonimeä ”ekumeeninen patriarkka” (koko maailman patriarkka), toisin sanoen vaatimaan ylintä johtoasemaa koko kirkossa. Tätä vaatimusta perusteltiin sillä, että muistitiedon mukaan apostoli Andreas oli perustanut Byzantionin seurakunnan, jonka suoraa jatkoa Konstantinopolin patriarkaatin katsottiin olevan. Evankeliumin (Joh. 1:40-42) mukaan Andreas oli ensin lähtenyt seuraamaan Jeesusta ja johdattanut myös veljensä Simonin eli Pietarin hänen luokseen. Tämän

mukaisesti Konstantinopolin patriarkan tuli apostoli Andreaan seuraajana opastaa Rooman piispaa eli Pietarin seuraajaa.

Roomaan tulija sai nähdä toisenlaisen kaupungin kuin Konstantinopolissa. Entinen ”koko maailman keskus” oli menettänyt loistonsa ja osittain raunioitunut. Rooman piispat pitivät tästä huolimatta kiinni vanhasta perinteestä eivätkä hyväksyneet Konstantinopolin patriarkan valtavaatimusta. Koska he kuitenkin joutuivat toimimaan Konstantinopolissa hallitsevan keisarin valtapöydässä, heidän mielipiteellään ei näyttänyt enää olevan paljonkaan painoarvoa.

II

KATOLINEN EUROOPPA NOUSEE JOHTOON

Itäisen kirkon katastrofi

Kirkon hajoaminen ja monofysiittien vaino olivat heikentäneet Itä-Rooman valtakuntaa. Lisäksi suuri osa väestöstä oli kuollut laajalle levinneeseen ruttoon. Seuraukset tulivat näkyviin pian keisari Justinianuksen ajan jälkeen, kun Itä-Rooma joutui hyökkäysten kohteeksi. Sen mahtiasema romahti, ja kirkko joutui laajoilla alueilla mukautumaan uudellaisiin oloihin.

Itä-Rooma hyökkäysten kohteena

Balkanilla Itä-Rooman puolustus petti jo 500-luvun lopulla, ja slaavilaiset heimot tunkeutuivat pohjoisesta nykyiseen Kreikkaan saakka. Laajat alueet joutuivat pysyvästi heidän haltuunsa, ja niillä kristinusko joutui joko kokonaan tai osittain väistymään slaavien heimouskontojen tieltä.

Balkanin kaaos heikensi myös valtakunnan itäisten alueiden puolustusta. Persialaiset valloittivatkin 600-luvun alussa itäiset alueet ja tuhosivat tällöin lähes kaikki Palestiinan pyhille paikoille rakennetut kirkot ja pyhiinvaelluspaikat. Keisari *Herakleios* onnistui kuitenkin lyömään hyökkäyksen takaisin ja palauttamaan menetetyt alueet. Keisari koetti vielä saada aikaan sovinnon monofysiittien kanssa hyväksymällä monoteletismin, jonka mu-

kaan Kristuksella on kyllä kaksi luontoa mutta vain yksi, jumalallinen tahto. Monofysiitit eivät kuitenkaan hyväksyneet tätäkään tulkintaa.

Arabien hyökkäyksen torjumiseen Itä-Rooman voimat eivät enää riittäneet. Arabit olivat omaksuneet *Muhammedin* (k. 632) luoman islaminuskon ja etenivät hyvin nopeasti. Syyria ja Palestiina joutuivat vuoteen 638 mennessä heidän haltuunsa, Egypti muutamaa vuotta myöhemmin. Idässä arabien ”pyhä sota” jatkui Iraniin. Ortodoksiselle kirkolle erityisesti Palestiinan menetys oli ankara isku, koska se oli ollut ortodoksisuuden lujinta tukialuetta idässä. Samalla myös Palestiinan pyhät paikat jäivät muslimeille. Arabien hyökkäys pysähtyi vasta Vähän-Aasian itäosaan, missä väestön enemmistö oli kreikkaa puhuvia ortodokseja. Lopulta raja vakiintui sinne vuosisadoiksi.

Islamilaisten valloittajien suhtautuminen kristinuskoon

Arabien valloitusota loi Välimeren itä- ja eteläpuolelle uudenlaiset uskonnolliset olot, joihin kristittyjen oli pakko mukautua. Monofysiiteille ja nestoriolaisille tämä ei ollut välttämättä edes vaikeaa. Ortodoksien harjoittaman sorron vuoksi monet heistä pitivät arabeja vapauttajina. Tämän asenteen vuoksi harvalukuiset arabit pystyivät vakiinnuttamaan valtansa. Omasta puolestaan he olivat valmiit suvaitsemaan kristinuskoa, mutta vain tietyn rajoituksen ja ehdoin.

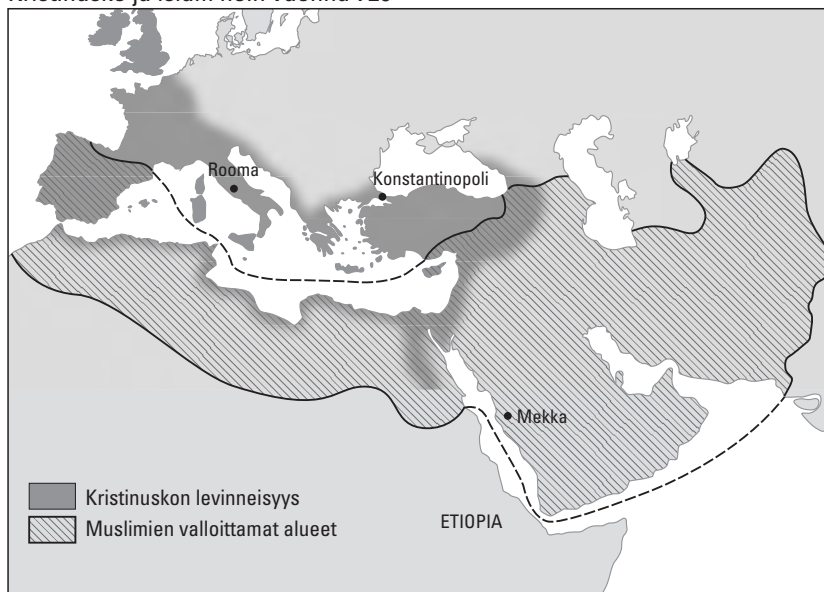
Islamin ytimenä oli ajatus Jumalan ilmoittamasta, koko elämää koskevasta järjestyksestä (*šaria*). Tähän järjestykseen suostuneiden miesten eli muslimien oli toteutettava se itsensä uhraavan ”kilvoittelun” (*džihadin*) avulla koko maailmassa. Islamin alkuvaiheessa tämä kilvoittelu tarkoitti käytännössä islamilaisen järjestyksen levittämistä asevoimin. Arabiasa muiden uskontojen tunnustaminen kiellettiin kokonaan. Kristittyjen oli – mikäli eivät halunneet kuolla – joko kääntyttävä muslimeiksi tai lähdeittävä maasta. Arabian ulkopuolelta valloittamilleen alueille muslimit asettuivat yläluokkana. Aluksi he eristäytyivät alistetusta väestöstä eivätkä hyväksyneet joukkoonsa muita kuin arabeja. ”Kirjan kansojen” eli juutalaisten ja kristittyjen ei siksi odotettukaan kääntyvän muslimeiksi. Sen sijaan heidän tuli alistua muslimihallintoon ja maksaa sen määräämät verot. Jos kristityt tekivät näin, he saivat harjoittaa uskontoaan

varsin vapaasti. Monet jopa saivat korkean aseman muslimihallitsijoiden palveluksessa.

Jo 700-luvulla islamin piirissä alettiin kuitenkin ajatella, että muutkin kansat kuin arabit tuli ottaa muslimeiksi. Tämä johti vähitellen kristittyjen aseman heikkenemiseen. Muslimit omaksuivat vaikutteita kristillisestä kulttuurista ja loivat lähinnä sen pohjalle oman korkeatasoisen kulttuurinsa, joka houkutteli varsinkin vaikutusvaltaisessa asemassa olevia ihmisiä. Islam alkoi myös uskontona kilpailla kristinuskon kanssa ja lupasi pelastuksen kaikille siihen kääntyville. Yleensä kristittyjä ei pakotettu muslimeiksi, mutta he joutuivat syrjittyyn asemaan. Etuoikeutetun luokan piiriin pääseminen ja raskaista veroista vapautuminen houkuttelivat monia omaksumaan islamin, ja kristilliset seurakunnat alkoivat monin paikoin kuihtua. Päinvastaiseen suuntaan uskontoa ei vaihdettu, koska islamista luopumisesta rangaistiin kuoleamalla. Tässä mielessä islam oli alusta lähtien johdonmukaisen suvaitsematon uskonto.

Arabivalloitus oli merkittävä taitekohta kristinuskon historiassa. Sen myötä kristinusko alkoi menettää merkitystään Välimeren itä- ja eteläpuolisilla seuduilla, jotka alun perin olivat olleet sen tärkeintä kannatusaluetta.

Kristinusko ja islam noin vuonna 720

Kirkkojen vaihtelevat kohtalot

Joillakin alueilla islamilaistuminen alkoi jo 700-luvulla. Toisilla seuduoin se tapahtui hyvin nopeasti, toisilla se ei päässyt juuri alkuunkaan. Joistakin muslimimaista käsin kirkko pystyi edelleen jopa levittämään omaa uskoaan.

Kristinuskon voima osoittautui heikoimmaksi Pohjois-Afrikassa, missä kirkko oli donatolaiskiistasta lähtien kärsinyt ristiriidoista. Jo 700-luvulla suurin osa väestöstä omaksui islamin, ja ennen pitkää kristinuskokatosi kokonaan. Myös Pyreneiden niemimaalla, jonka muslimit valloittivat 700-luvun alussa, islamista tuli noin kolmessa vuosisadassa enemmistöuskonto. Samoin tapahtui suurimmassa osassa Palestiinaa ja Syyriaa. Egyptissä monofysiittinen kirkko jäi arabivalloituksen jälkeen ainoaksi kirkoksi. Se käytti koptiksi kutsuttua vanhaa egyptin kieltä, ja siksi sillä oli vankka yhteys kansaan. Jo 800-luvulla kansa kuitenkin alkoi kääntyä islamiin. Samanlaisessa tilanteessa oli Pohjois-Syyrian monofysiittinen jakobiittikirkko, joka oli saanut nimensä 500-luvulla eläneestä *Jakob Baradaista*. Arabivalloituksen jälkeen sekin vapautui ortodoksien sorrosta. Jakobiittikirkko käytti syyrian kieltä ja onnistui säilyttämään suurimman osan jäsenistään.

Jonkin heimon tai kansan kanssa lujasti yhteen kasvaneet kirkot pystyivät puolustautumaan varsin hyvin. Libanonin vuorilla ortodoksisuutta lähellä ollut maroniittikirkko säilyi lähes koko väestön uskontona. Armeniassa monofysiittinen kirkko oli muodostunut kansallisen kulttuurin keskuksiksi. Siitä luopumista pidettiin armenialaisuudesta luopumisena, eikä islaminuskoon juuri kääntynyt. Georgia oli 500-luvun lopulla liittoutunut Itä-Rooman kanssa. Siksi sen kirkko oli luopunut monofysitismista ja omaksunut ortodoksisuuden. Armenialaisten tavoin myös georgialaiset pitivät yleensä kiinni kristinuskosta. Armenian ohella monofysitismien toiseksi yhtenäiseksi tukialueeksi jäi Etiopia, jonka onnistui pitää puolensa muslimivalloittajia vastaan. Euroopasta katsottuna kaukana islamin maailman takana säilyi näin pieni ”etelän kristikunta”. Etiopian kirkko tunnusti Aleksandrian patriarkan ylimmäksi johtajakseen. Vuosisatojen kuluessa se sai kuitenkin monenlaisia erityispiirteitä.

Arabien tehtyä lopun Iranin sassanidien valtakunnasta nestoriolainen kirkko sai vapaammat toimintamahdollisuudet. Monet nestoriolaiset olivat saaneet korkeatasoista opetusta kirkkonsa kouluissa ja pääsivät siksi merkittäviin asemiin. Muslimivallan aikana nestoriolaista kirkkoa

johtanut *katholikos* asui Bagdadissa. Vaikka tämäkin kirkko menetti jäseniään islamille, se teki tehokasta lähetystyötä Keski-Aasiassa ja Intiassa saakka. Nestoriolaiset toivat kristinuskon 600-luvulla myös Kiinaan.

Lännen uusi kristikunta

Vuonna 568 Italia joutui kokemaan uuden germaanivalloituksen, kun areiolaiset langobardit tunkeutuivat maahan. He ryhtyivät hallitsemaan Pohjois-Italiaa ja uhkasivat ottaa koko maan haltuunsa. Justinianuksen palauttama roomalainen hallinto näytti jäävän vain lyhyeksi välivaiheeksi. Tässä tilanteessa italialaisten katseet kääntyivät jälleen Rooman piispaan.

Gregorius Suuri, läntisen kristikunnan ”isä”

Idässä oli patriarkoista ryhdytty käyttämään kreikankielistä nimitystä *pappas* (isä). Tämä nimitys oli levinnyt myös länteen, ja 500-luvulla se väkiintui Rooman piispan arvonimeksi. Suomen kieleen se on omaksuttu paavi-muodossa. Paavin nimeen liittyneestä arvovallasta tuli katoliselle kirkolle merkittävä tuki. Areiolaisilla ei ollut vastaavanlaista johtajaa, johon he olisivat voineet tukeutua.

Areiolaisuudelle 500-luku toi menetyksen toisensa jälkeen. Justinianuksen valloitukset heikensivät sitä suuresti. Lisäksi katolinen frankkien valtakunta oli jo Klodovigin aikana noussut läntisen Euroopan voimakkaimmaksi mahdiksi. Frankkien valloittamilla alueilla areiolaisuuden tilalle tuli katolinen kristinuskko. Frankkien menestys vaikutti siihen, että Pyreneiden niemimaalle muodostunut länsigoottien valtakunta päätti vuonna 589 seurata heidän esimerkkiään, luopua areiolaisuudesta ja omaksua katolisen kristinuskon.

Paavinistuimella ei ollut vaikutusta tähän ratkaisuun. Kieli- ja kulttuurierot pitivät sen edelleen erossa germaaneista. Vasta paavi *Gregorius Suuren* aikana (590–604) tapahtui käänne. Koska Gregorius oli ollut useita vuosia edellisen paavin edustajana Konstantinopolissa, hän ymmärsi, että italialaisten oli turha odottaa apua Itä-Roomalta. Germaanien karkottaminen oli mahdotonta. Siksi paavinistuimen oli ryhdyttävä määrätietoisesti solmimaan yhteyksiä germaaniruhtinaiisiin. Näitä yhteyksiä Gregorius hoiti

etupäässä laajan kirjeenvaihdon avulla. Lisäksi paavinistuimen oli tuettava germaanien parissa tehtävää lähetystyötä. Gregorius oli ensimmäinen Rooman piispaksi valittu munkki. Hänen käsityksensä mukaan benediktiinimunkit pystyivät parhaiten levittämään kristinuskkoa, ja siksi hän tuki benediktiinisäännön leviämistä.

Gregorius oli syntyisin ylhäisestä roomalaisesta suvusta ja tarkasteli uskoa roomalaiseen tapaan käytännön näkökulmasta. Hän halusi tehdä kristinuskosta niin helposti opetettavan, omaksuttavan ja toteutettavan, että se voisi juurtua lukutaidottomaan ja tietämättömään kansaan. Siksi hän painotti kristinuskon näkyvien ilmenemismuotojen, esimerkiksi pyhäinjäännösten ja pyhiinvaellusten, merkitystä. Perinteiseen tapaan hänkin näki kristinuskon pelastukseen johtavana tienä. Tämä tie oli kuitenkin viitoitettava mahdollisimman selvästi. Siksi messun sovitushrin, ripin, sovitustekojen sekä kuoleman jälkeen kiirastulessa tapahtuvan lopullisen puhdistumisen merkitys alkoi hänen vaikutuksestaan korostua. Gregoriuksen vaikutus kirkonjohtajana oli niin merkittävä, että 600-luvulla kehitettyä yksiaänistä, säestyksetöntä liturgista laulua pidettiin myöhemmin hänen luomanaan ja kutsuttiin gregoriaaniseksi kirkkolauluksi.

LÄNNEN UUSI AJANLASKU

Kristityt laskivat alun perin ajan kulumista juutalaiseen tapaan maailman luomisesta, Rooman kaupungin perustamisesta tai eri hallitsijoiden hallituskauden alkamisesta. Roomassa syntyi 500-luvun alussa uusi ajanlasku, kun Dionysius Exiguus -niminen munkki loi kalenterin, jossa aikaa laskettiin Kristuksen syntymästä. Dionysiuksen laskujen mukaan se oli tapahtunut 753 vuotta Rooman perustamisen jälkeen. Uusi kalenteri ei heti syrjäyttänyt entisiä ajanlaskutapoja. Lännessä vasta englantilainen oppinut Beda Venerabilis (k. 735) teki sen laajemmin tunnetuksi. Itäinen kirkko laski aikaa maailman luomisesta, ja lännessäkin tämä ajanlasku vaikutti Kristuksen syntymään perustuvan kalenterin rinnalla vielä 1500-luvulla.

Gregoriuksen yhteydet germaanikansoihin tuottivat kaksi merkittävää tulosta. Ensinnäkin hän pelasti Rooman langobardien hyökkäykseltä ja sai nämä vaihtamaan areiolaisen uskon katolisuuteen. Toiseksi hän solmi yhteyden anglosaksiseen Kentin kuningaskuntaan ja lähetti vuonna 597 joukon benediktiinejä *Augustinus*-nimisen munkin johdolla levittämään kristinuskoa Englantiin. Jo seuraavana vuonna Kaakkois-Englantiin järjestettiin Canterburyn kirkkoprovinsi ja Augustinuksesta tuli sen ensimmäinen arkkipiispa. Lännempänä benediktiinimunkit kohtasivat irlantilaisten munkkien jo perustamia luostareita ja seurakuntia. Vaikka usko olikin sama, benediktiinien käytännöllinen ja irlantilaisten munkkien toisentyylinen, askeettisempi usko tuntuivat hyvin erilaisilta. Lisäksi irlantilaiset pitivät luostareiden apotteja piispojakin tärkeämpinä kirkonjohtajina. Tämä ristiriita johti pitkälliseen ja monivaiheiseen taisteluun vaikutusvallasta. Ratkaisu löytyi vasta Whitbyssä vuonna 664 pidetyssä kirkolliskokouksessa, joka loi yhtenäisen Englannin kirkon. Kirkolliskokous tunnusti paavin ja piispojen auktoriteetin, mutta otti kuitenkin huomioon irlantilaisen perinteen. Pohjois-Englantiin perustetussa Yorkin kirkkoprovinsissa sen vaikutus näkyi esimerkiksi siinä, että luostareilla oli vahva asema. Luostareista merkittävin oli *Aidanin* perustama Lindisfarne.

Englanti on hyvä esimerkki lähetystyön vaikutuksesta. Yhtenäisen katolisen kirkon syntyminen merkitsi ensimmäistä vaihetta Englannin kansakunnan syntyisessä. Poliittisesti vielä hajanaisessa maassa katolinen kirkko oli yhdistävä voima. Kirkon uskon ja sen välittämän kulttuurin pohjalle alkoi syntyä uusi kansallinen kulttuuri. Sen alkuvaiheen tunnetuin kirjallinen saavutus on *Englannin kirkkohistoria*, jonka *Beda Venerabilis* kirjoitti 700-luvun alkupuolella.

Brittiläinen lähetystyö

Koska frankkien valtakunnan katolinen kirkko ei tehnyt paljonkaan lähetystyötä, kristinuskon levittäminen Reinin itäpuolisille alueilla jäi brittiläisten munkkien tehtäväksi. Irlantilaiset munkit liikkuiivat jo 500-luvulla Baijerissa saakka. Myös Englannin luostareissa pidettiin vieraille seuduille lähtemistä luostarielämän korkeimpana muotona, ja 600-luvun lopulta lähtien mannermaalle saapui jatkuvasti englantilaisia munkkeja. Ensimmäisen onnistui *Willibrordin* johdolla käännättää nykyisten Alankomaiden

MUNKIT

KRISTINUSKON LEVITTÄJINÄ

Benediktiinimunkkien sanotaan käännyttäneen germaanikansat kristinuskoon. Tämä ei ole koko totuus, mutta siinä on paljon perää. Esikristillisen Euroopan ihmiset elivät tiiviissä heimo- ja sukuyhteisöissä, joita päälliköt johtivat. Siksi kirkon oli levitettävä uskoaan toisella tavalla kuin aikaisemmin Rooman valtakunnan kaupungeissa. Siellä yksittäiset kristityt olivat voineet kertoa uskostaan niille ihmisille, joiden kanssa he joutuivat tekemisiin. Kristittyjen selkeä moraali ja seurakunnan antama turva olivat antaneet katetta heidän sanoilleen. Germaaniheimojen parissa tällaiselle toiminnalle ei ollut edellytyksiä.

Lähetystyö löysi tarvitsemansa tuen kirkon arvovallasta ja luostareissa säilyneestä kulttuuriperinteestä. Kristinuskon vastaan ottaville germaaniruhtinaille luvattiin armon ja iankaikkisen elämän lisäksi myös merkittäviä maallisia etuja: he pääsivät kristittyjen hallitsijoiden joukkoon, saivat kirkon tuen ja avukseen hallinnon

järjestämiseen pystyviä munkkeja. Antiikin korkeakulttuuri tuki näin tehokkaasti kristinuskon leviämistä. Avainasemassa olivat heimojen ja kansojen johtajat. Jos he ottivat uuden uskonnon vastaan, muut tekivät ennen pitkää samoin. Tällaisten mahtimiesten puheille päästäkseen lähetystyötä johtavan munkin oli mielellään oltava itsekin ylhäistä syntyperää ja myös osoitettava se. Esimerkiksi Bonifatius liikkui tämän vuoksi suuren, arvovaltaa antavan ratsu- miesseurueen kanssa.

Lisäksi munkkien oli ymmärrettävä toimia varovasti, suostuttava tarvittaessa kompromisseihin ja siedettävä uusia kristittyjä, joiden teot saattoivat olla jyrkässä ristiriidassa kirkon perinteisten arvojen kanssa. On selvää, että tällaisissa oloissa tieto uudesta uskonnosta oli kasteen jälkeenkin usein perin pinnallista. Munkit saattoivat vain luottaa siihen, että kristinuskon sanoma ja arvot vaikuttaisivat ajan mittaan omalla voimallaan.

pohjoisosa, jonne muodostettiin Utrechtin kirkkoprovinsi. Vielä merkittävämpiä tuloksia saavutti *Wimfrid* eli *Bonifatius*, joka järjesti katolisen kirkon toiminnan Keski-Saksassa ja Baijerissa perustamalla yhdeksän hiippakuntaa. Elämänsä lopulla Bonifatius toimi Mainzin arkkipiispana. Rosvot surmasivat ”Saksan apostolin” Pohjanmeren rannikolla vuonna 754.

Paavinistuimen ja frankkien valtakunnan liitto

Gregorius Suuren jälkeen paavin asema lännen katolisten kansojen kirkollisena johtajana vahvistui. Myös germaanihallitsijat koettivat nojautua paavin arvovaltaan ja alkoivat pyytää ratkaisuilleen hänen vahvistustaan ainakin silloin, kun he arvioivat paavin vastaavan myönteisesti. Tämä tuli selvästi näkyviin, kun frankkien valtakuntaa käytännössä hallinnut *Pipin* vuonna 752 syrjäytti merovingien hallitsijasuvun ja Bonifatius voiteli hänet paavin luvalla kuninkaaksi. Ratkaisu oli rohkea, koska monien ylimysten mielestä vain merovingien suvulla oli oikeus kuninkuuteen. Nyt valta sai uudenlaisen perustelun: se ei enää riippunut pelkästään syntyperästä, vaan tuli Jumalalta paavin johtaman kirkon ja kuninkaaksi voitelemisen välityksellä. Paavinistuin kytkeytyi näin entistä kiinteämmin osaksi lännen valtarakennetta.

Jo muutaman vuoden kuluttua Pipin pystyi tekemään paavinistuimelle vastapalveluksen. Kun Rooman seutu näytti joutuvan italialaisten pelkäämien langobardien alaisuuteen, paavi *Stefanus II* lähti pyytämään apua frankeilta ja solmi heidän kuninkaansa kanssa vuonna 754 kauaskantoisen sopimuksen. Pipin lupasi kukistaa langobardit ja luovuttaa Rooman ympäristöineen paavin hallittavaksi. Näin myös tapahtui. Frankkien valtakunnan suojeluksessa oleva Kirkkovaltio sai alkunsa, ja paavista tuli myös maallinen ruhtinas. Samalla paavinistuin oli saanut frankkien valtakunnasta mahtavan poliittisen selkänojan. Se ei enää tarvinnut Konstantinopolissa hallitsevan keisarin tukea.

Paavinistuimen ja frankkien valtakunnan liitto syveni Pipinin seuraajan *Kaarle Suuren* aikana (768–814). Kaarle kukisti nykyistä Pohjois-Saksaa hallinneen saksien heimon, liitti sen alueen valtakuntaansa ja järjesti kirkon toiminnan. Lisäksi kristinusko alkoi levitä nykyisen Itävallan ja Tšekinmaan alueelle. Kaarlen tultua Roomaan viettämään Jeesuksen syntymän 800-vuotisjuhlaa paavi *Leo III* kruunasi hänet joulumessun

KONSTANTINUKSEN LAHJAKIRJA

Kansainvaellusten jälkeisen ajan vallankäyttäjät koettivat usein luoda tavoittelemilleen ja oikeina pitämilleen valtasuhteille laillisen perustan laadituttamalla asiakirjan, jonka mukaan joku menneisyyden auktoriteetti oli jo kauan sitten määrännyt valtasuhteet juuri sellaisiksi. Toinen tapa pyrkiä samaan päämäärään oli teettää jostakin kauan sitten solmitusta asiakirjasta sisällöltään muutettu kopio, joka vastasi sen teettäjän toiveita. Tällaisten asiakirjojen teettäjät ja tekijät eivät välttämättä pitäneet toimintaansa vääränä, koska he katsoivat pyrkivänsä oikeaan päämäärään ja uskoivat, että myös se menneisyyden auktoriteetti, johon he nojautuivat, olisi hyväksynyt sen.

Tunnetuin esimerkki tällaisesta toiminnasta on Roomassa luultavasti 700-luvun jälkipuolella syntynyt *Konstantinuksen lahjakirjana* tunnettu asiakirja. Sen mukaan Rooman piispa Silvester oli parantanut spitaalia sairastaneen keisari Konstantinus Suuren ja saanut

hänet kääntymään kristinuskoon. Kiitokseksi tästä keisari oli lahjoittanut Rooman piispalle ja hänen seuraajilleen hallittavaksi Rooman ympäristöineen sekä keisarin arvoa vastaavan aseman valtakunnan länsiosassa. Asiakirjan laatijat lienevät pelänneet, että frankkien hallitsijat yrittäisivät alistaa paavinistujien määräsvaltaansa, ja koettivat jo etukäteen varautua tällaiseen tilanteeseen.

Konstantinuksen lahjakirjan laatijat saavuttivat tavoitteensa ainakin siltä osin, että asiakirjaa ruvettiin pitämään aitona. Siitä tehtiin myöhemmin uusia, muuttuneita tilanteita vielä paremmin vastaavia muunnelmia, ja siitä tuli paavin maallista valtaa koskeneiden vaatimusten merkittävin peruste. Siksi se vaikutti huomattavasti länsimaiden historiaan. Roomalainen humanisti Laurentius Valla osoitti vuonna 1440 *Konstantinuksen lahjakirjan* väärennökseksi. Protestanttisille reformaattoreille se oli yksi osoitus siitä, että paavi oli Antikristus.

yhteydessä keisariksi. Rooman valtakunta näytti elpyvän myös lännessä – nyt vain frankkien johdolla. Kruunauksen ajankohdan valintaan saattoivat vaikuttaa vuoden 800 päättymiseen liittyneet odotukset. Kirkkoisä Hieronymus nimittäin oli aikoinaan laskenut, että ihmiskunnan 6 000 vuoden mittainen historia vaihtuisi silloin Jumalan suureen sapattiin.

Länteen oli syntynyt uusi kristikunta, jonka puitteissa katolinen kristinusko, antiikin kulttuuriperintö, germaanikansat ja ajatus Rooman valtakunnasta sulautuivat yhteen. Toisin kuin Konstantinopolissa läntisen kristikunnan johtajat, paavi ja pohjoisessa hallitseva keisari vaikuttivat kaukana toisistaan. Kaarle Suuren aikana nämä valtakeskukset tukivat toisiaan. Niiden perinteissä oli kuitenkin aineksia myös ristiriitoihin. Frankkien hallitsijat olivat Klodovigista lähtien tottuneet määräämään myös valtakuntansa kirkon asioista. Keisarin näkökulmasta katsottuna Kirkkovaletio oli hänen paaville antamansa läänitys ja paavi maallisenä ruhtinaana hänen alaisensa. Sen sijaan paavinistuimen mukaan paavin tuli olla katolisen kirkon ylin auktoriteetti. Lisäksi paavinistuimella nojautui *Konstantinuksen lahjakirjassa* esitettyyn perinteeseen ja katsoi myös lännen ylimmän maallisen vallan periaatteessa kuuluvan sille.

Keisarin valta kirkossa

Kaarle Suuri johti frankkihallitsijoiden perinteen mukaisesti kirkkoa itse-tietoisin ottein. Hänen vaikutusvaltansa, mutta myös sen rajat tulivat selvästi näkyviin uskontunnuksesta syntyneessä kiistassa. Länsigootit olivat areiolaisuudesta luovuttuaan lisänneet Nikean–Konstantinopolin tunnustukseen maininnan, että Pyhä Henki lähtee Isän lisäksi myös Pojasta (*filioque*). Lisäyksen tarkoituksena oli torjua selvästi areiolaisuus: jos Pyhä Henki lähtee myös Kristuksesta, tämä ei voi olla luotu olento. Kaarle Suuri piti selvennystä tärkeänä ja antoi lisätä *filioque*-sanon hovikapellinsa liturgiaan. Esimerkkiä seurattiin laajasti, mutta ei kaikkialla. Paavinistuimella hyväksyi lisäyksen teologisen sanoman, mutta lienee omaksunut sen liturgiaansa vasta 1000-luvun alussa.

Hallitsijan kirkollinen valta näkyi ennen kaikkea siinä, että Kaarle Suuri pyrki vakiinnuttamaan valtakuntansa kirkolliset olot omalla lainsäädännöllään. Hiippakuntahallintoa tehostettiin määräämällä, että kaikissa hiippakunnissa tuli olla piispan rinnalla myös tuomiokapituli ja uu-

sia pappeja kouluttava katedraalikoulu. Piispan taas tuli pitää huolta seurakunnista tarkastusten eli visitaatioiden avulla. Lisäksi kirkon toimintaa selkeytettiin pyrkimällä jakamaan hiippakunnat tarkasti rajattuihin paikallisseurakuntiin eli kirkkopitäjiin. Myös kirkkopitäjien ja niiden pappeiden toiminnasta, oikeuksista ja velvollisuuksista annettiin tarkat ohjeet. Papin oli pidettävä messussa säännöllisesti kansankielinen saarna. Pitäjäläisten taas oli osallistuttava messuun ja opeteltava ainakin Isä meidän -rukous ja uskontunnustus. Kirkon talous koetettiin turvata vakiinnuttamalla kymmenysverotus. Kaarle edisti tarmokkaasti myös uusien luostareiden perustamista. Hänen poikansa *Ludvig Hurskaan* aikana pyrittiin siihen, että kaikissa luostareissa noudatettaisiin muuttuneisiin oloihin sovellettua benediktiinisääntöä.

Kaarle Suuren lainsäädännön tavoitteena oli luoda kirkolle frankkien valtakunnan agraarisiin oloihin sopivat toimintamuodot. Kristinusko loi uutta Eurooppaa, mutta samalla se itse eurooppalaistui. Laajassa, monikielisessä valtakunnassa oli keisarin määräyksistä niiden toimeenpanoon kuitenkin pitkä matka. Kaarle Suurenkin lait toteutuivat vain osittain.

Bysantin kirkon kriisikaudet ja kukoistus

Itä-Rooman valtakunta käsitti arabien valloitusten jälkeen miltei pelkästään kreikankielisten ortodoksien asuttamia alueita. Tämän vuoksi se oli sekä kansallisesti että uskonnollisesti paljon yhtenäisempi kuin aikaisemmin. Menetysten jälkeen valtakunta alkoi 700-luvulla toipua. Samalla latinan kieli jäi myös hallinnossa sivuun ja valtakunta kreikkalaistui. Länsimaisessa historiankirjoituksessa valtakunnasta on 600-luvun puolivälin jälkeisestä ajasta puhuttaessa käytetty nimitystä Bysantti. Tätä nimeä käytettäessä on muistettava, että itäroomalaiset eivät itse koskaan omaksuneet sitä. He katsoivat valtakunnan olevan Rooman imperiumin suoraa jatkoa ja kutsuivat siksi itseään edelleen roomalaisiksi.

Riita kirkkojen kuvista

Itäisten alueiden menetyksen jälkeen Bysantin ei enää tarvinnut ottaa monofysiiiteja huomioon. Myös monoteletismi oli herättänyt vastarintaa niin Kreikassa kuin läntisessä kirkossakin. Konstantinopolissa 680–681 pidetty kirkolliskokous hylkäsi sen. Tämän jälkeen vuosisatoja jatkuneet Jumalan ja Kristuksen olemusta koskeneet riidat vaimenivat, niitä ruokkineita kansallisia ja poliittisia ristiriitajahan ei enää ollut. Bysantin usko muuttui ortodoksisen opin tallentamiseksi ja vaalimiseksi. Samalla uskon painopiste alkoi siirtyä opista jumalanpalvelukseen, oikeaan liturgiaan. Konstantinopolissa 692 pidetty synodi yhtenäisti ja vahvisti kirkon hallintoa ja jumalanpalvelusta. Niinpä se esimerkiksi päätti, että piispojen tuli elää naimattomina mutta papit ja diakonit voivat elää avioliitossa.

Selvimmän oikean liturgian merkitys näkyy Kristuksen ja pyhien kuvia (ikoneita) ja niiden kunnioittamista koskeneessa riidassa. Kirkkojen seinille mosaiikeista tehdyt tai maalatut kuvat olivat 300-luvulta lähtien tulleet yhä tärkeämmiksi. Niiden yleistyminen synnytti kuitenkin myös vastustusta, jota perusteltiin Vanhan testamentin kuvakiellolla (2. Moos. 20). Kuvat alkoivat jakaa mielipiteitä. Toisten mielestä ne palvelivat olemassaolollaan Jumalaa, ja siksi niitä oli kunnioitettava. Toisten mielestä ne olivat Paholaisen asialla, ja siksi ne oli tuhottava. Kuvien vastustus voimistui 600-luvulla, mihin vaikutti myös se, että islam ei hyväksynyt minäkäänlaisia elollisia olentoja esittäviä kuvia.

Vähästä-Aasiasta kotoisin olleen keisari *Leo III:n* mielestä kirkkojen ja kotien kuvat oli korvattava esimerkiksi risteillä. Siksi hän vuonna 730 kielsi kuvat, ja Bysantin kirkko näytti taipuvan hänen tahtoonsa. Näin alkoi kuvien tuhoaminen, jota niiden kannattajat kutsuivat ikonoklasmiksi eli kuvainraastoksi. Italiassa paavi *Gregorius II* uhmasi kuitenkin keisaria kieltämällä kuvien tuhoamisen, ja Jerusalemissa – arabien valtapiiirissä – *Johannes Damaskolainen* ryhtyi puolustamaan kuvia. Hänen mukaansa Kristus oli kumonnut Vanhan testamentin kuvakiellon tulemalla ihmiseksi. Lisäksi Johannes Damaskolainen perusteli kuvien käyttöä platonilaisen perinteen avulla: Kristuksen kuvaa ei tullut palvoa, koska se ei ollut jumalallista olemusta. Sen sijaan se kohdisti ajatukset Kristukseen ja teki hänet tällä tavalla eläväksi.

Seuraavan keisarin *Konstantinos V:n* aikana riita paheni. Konstantinopolissa vuonna 754 pidetty kirkolliskokous vaati kaikkien kuvien

tuhoamista, ja näin myös ryhdyttiin tekemään. Tämän vuoksi varhaiskristillistä kirkkotaidetta ei ole juuri ollenkaan säilynyt niillä alueilla, jotka 700-luvulla kuuluivat Bysantin valtakuntaan. Nyt vastarinta oli kuitenkin jo voimakasta. Sen keskuksena olivat luostarit, joiden hurskauselämässä kuvilla oli vakiintunut sija ja jotka myös saivat tuloja kuvien valmistamisesta. Keisari yritti murtaa tämän vastarinnan voimatoimin ja esimerkiksi sulki lukuisia luostareita.

Kuvien kannattajat eivät kuitenkaan antaneet periksi. Alaikäisen poikansa puolesta valtakuntaa johtanut keisarinna *Eirene* ryhtyi tukemaan heitä ja järjesti Konstantinopolissa vuonna 787 uuden kirkolliskokouksen, joka hyväksyi kuvat. Sen päätöksen mukaan kuvien tarkoituksena oli muistuttaa Kristuksesta ja pyhistä sekä herättää ihmisissä halu pelastua ja tulla pyhien kaltaiseksi. Näin kuvat voivat välittää Jumalan voimaa ja armoa. Kuvia voitiin niiden aiheen vuoksi kunnioittaa ja niiden edessä voitiin polttaa rukouskynttilöitä. Sen sijaan kristittyjen tuli rukoilla vain Jumalaa, ei kuvia.

Kuvien vastustajat saivat vielä 800-luvun alussa uudelleen yliotteen. Sisällissodan pelko esti kuitenkin kuvien puolustajien täydellisen vaiennuttamisen. Tälläkin kertaa hallitsijan vaihtuminen toi käänteen. Keisarinna *Theodora* hyväksyi kuvat, ja Konstantinopolissa vuonna 843 pidetty kirkolliskokous vahvisti tämän kannan. Kirkolliskokouksen jälkeen vastarinta kuvia kohtaan hiipui. Ikonit ja niiden kunnioittaminen vakiintuivat ortodoksisen hurskauden kiinteäksi osaksi. Kansanhurskaudessa ikoneita pidettiin suoraviivaisesti ihmeitä tekevänä suojana onnettomuuksia vastaan.

Luostarit Bysantin kirkon keskuksina

Kuvariidan viimeisessä vaiheessa oli Konstantinopolin Studionin luostarin arkkimandriitta *Theodoros* johtanut kuvien puolustajia, ja heidän voittonsa jälkeen Studionista tuli Bysantin luostarilaitoksen suunnannäyttäjä. Munkkeja pidettiin esikuvallisina kilvoittelijoina, heidän neuvojaan kysyttiin, ja heillä oli suuri vaikutus kansaan. Munkit näkivät itsensä ortodoksisuuden puolustajina ja katsoivat tehtäväkseen vastustaa kaikkia vieraita vaikutteita.

Kuvariidan jälkeen luostarit saivat Bysantin kirkossa entistä keskeisemmän osan ja uusia luostareita perustettiin runsaasti. Niistä merkittävimmäksi nousi Khalkidiken niemimaaalle 960-luvulla perustettu Megisti

laura, jonka esikuvana oli Konstantinopolin Studion. Alueelle syntyi muitakin luostareita, ja näin muodostui Athoksen luostariyhteisö. Vähitellen siitä tuli Konstantinopolin rinnalle Bysantin kristillisyyden toinen keskus, jossa asui tuhansia munkkeja. Pyhiinvaeltajia Athokselle otettiin vain rajoitetusti; naisilta ja lapsilta sinne tuleminen oli kokonaan kielletty.

Maksimos Homologetes oli 600-luvulla määritellyt luostarikilvoituksen tavoitteeksi aistimaailmasta Jumalan yliaistilliseen todellisuuteen kohottautumisen. Bysantin luostareiden perinne rakentui tälle pohjalle. *Simeon Uusteologin* (k. 1022) mukaan itse Jumala oli ihmisen ulottumattomissa, mutta askeesin, rukouksen ja liturgian avulla kilvoittelija saattoi nähdä ”jumalallisen valon” ja siten päästä yhteyteen Jumalan kanssa. Simeonin opetuksen pohjalle rakentui myöhemmin hesykasmi (kreikan sanasta *hesykhia*, ’lepo’, ’hiljaisuus’). Sen mukaan kilvoittelijan tuli pyrkiä jumalallisen valon näkemiseen ruumiinhallinnan, keskittymisen ja Jeesus-rukouksen (”Herra Jeesus Kristus, armahda minua”) toistamisen avulla. Varsinkin Athos tuli tunnetuksi hesykastisen perinteen keskuksena.

Konstantinopolin ja Rooman kilpailu

Lännessä paavinistuon oli frankkien kanssa liittoutumalla irrottautunut Bysantin valtapiiristä ja hankkinut itselleen lujan poliittisen tuen. Yhteen katoliseen kirkkoon kuuluminen oli niin lännen kuin Bysantin kirkollisille johtajille edelleen itsestään selvää. Sen sijaan Konstantinopolin ja Rooman kilpailu johtoasemasta kiristyi jälleen. Koska paavinistuon oli vahvistanut asemaansa, sen ei tarvinnut enää alistua Konstantinopolin patriarkan vaatimukseen johtaa kirkkoa.

Kun Bysantissa vuonna 858 syntyi kiista patriarkan virasta, myös paavi *Nikolaus I* joutui siihen mukaan. Hänen käsityksensä mukaan patriarkka *Fotios* oli saanut virkansa laittomasti. Siksi paavi julisti hänet erotetuksi. Fotios puolestaan laati luettelon paavin johtaman läntisen kirkon erehdyksistä. Sen mukaan länsi oli mennyt harhaan lisätessään uskontunnustukseen *filioque*-sanana, vaatiessaan myös papeilta naimattomuutta ja luodessaan kasteesta erillisen konfirmaation, jonka vain piispat saivat toimittaa. Tämän luettelon perusteella Konstantinopolissa pidetty kirkolliskokous totesi paavin harhaoppiseksi ja erotti hänet kirkosta. Konstantinopolin ja Rooman ehtoollisyhteys oli katkennut. Vaikka se onnistuttiinkin

monivaiheisen riidan jälkeen palauttamaan, tapahtumasarja osoitti, mi-
hin Konstantinopolin ja Rooman kilpailu saattoi johtaa. Bysantissa Fo-
tioxen esittämä kuva lännen harhaopeista jäi elämään.

Bysanttilaisen kristinuskon leviäminen pohjoiseen

Konstantinopolin ja Rooman kilpailu johtoasemasta levisi myös lähety-
styöhön. Läntinen kirkko oli 800-luvulle tultaessa onnistunut vetämään jo
kaikki Länsi- ja Keski-Euroopan germaanikansat piiriinsä. Sen sijaan By-
santin lähetystyö ei ollut pystynyt ylittämään valtakunnan rajoja. Koska
Bysantissa maallinen ja hengellinen valta oli nivottu yhteen, Balkania hal-
litsevat slaaviruhtinaat pelkäsivät, että bysanttilaisen kristinuskon omaksu-
minen merkitsisi myös keisarin alaisuuteen joutumista. Vähiten pelättävää
oli kauempana olevilla ruhtinailla. Niinpä nykyisen Slovakian ja Unkarin

Ortodoksinen kirkko noin vuonna 1070

seuduilla hallinnut ruhtinas pyysi 860-luvulla Bysantista lähetystyöntekijöitä, ja slaavilaisen kielen hallinneet veljekset *Kyrillos* ja *Methodios* ryhtyivät tehtävään. Läntinen vaikutus pääsi kuitenkin tällä seudulla voitolle.

Lähinnä Konstantinopolia oli Bulgarian valtakunta. Sen ruhtinas *Boris* otti 860-luvulla kasteen Bysantin kirkolta. Samalla hän sai kastenimen *Mikael*. Pian kasteen jälkeen ruhtinas ryhtyi kuitenkin suunnittelemaan Bulgarian liittämistä läntisen kirkon yhteyteen. Lopulta Konstantinopolin onnistui pitää Bulgarian kirkko yhteydessään, mutta sen oli taivuttava myönnytyksiin. Bulgarianlaiset saivat hoitaa itse kirkkonsa asiat. Lisäksi Bulgarian kirkko ryhtyi käyttämään Kyrilloksen ja Methodioksen oppilaiden slaaviksi kääntämää Raamattua ja myös toimitti liturgian slaavin kielellä. Näin tapahtui jopa Bulgarian valtakunnan pohjoisosassa nykyisen Romanian alueella, missä kansa puhui romaanista kieltä. Kyrilloksen ja Methodioksen oppilaiden luomaa kirjakieltä on myöhemmin kutsuttu kirkkoslaaviksi. Siitä tuli kreikan ja latinan rinnalle Euroopan kolmas liturginen kieli.

Bulgariassa tehty ratkaisu osoittautui merkittäväksi. Jo 800-luvun lopulla Serbiassa seurattiin Bulgarian esimerkkiä. Sen sijaan läntisimmät slaavialueet nykyisessä Sloveniassa ja Kroatiassa olivat jo omaksuneet kristinuskon lännestä.

Itä-Euroopan länsiosaan oli syntynyt löyhä slaavilainen valtakunta, jonka pääkaupunki oli Kiova. Tämä valtakunta tunnettiin nimellä Rus. Kristinuskoko oli 900-luvulla leviämässä myös sen eteläosiin ja jopa hallitsijasuvun pariin. Suuriruhtinatar *Olga* oli kääntynyt kristityksi vuonna 955, mutta kristinuskoko pääsi voitolle vasta kun suuriruhtinas *Vladimir* otti kasteen vuonna 988. Vladimiria on myöhemmin kunnioitettu pyhänä ja ”apostolien vertaisena” kirkon perustajana. Läntisen kirkon vaikutus ulottui Puolan ja Unkarin kautta Rusiin saakka. Sinne syntynyt kirkko tunnusti kuitenkin Konstantinopolin patriarkan ylimmäksi johtajakseen. Vuodesta 1039 lähtien Rusin kirkkoa johti patriarkan nimittämä Kiovan metropoliitta. Metropoliitat olivat yleensä kreikkalaisia ja välittivät Bysantin kirkon perinnettä Rusin kirkolle. Bulgariassa syntyneen mallin mukaisesti myös Rusin kirkko ryhtyi käyttämään kirkkoslaavia.

Tärkeäksi uskonnolliseksi keskuksiksi tuli Kiovan luolaluostari, jonka kautta Konstantinopolin Studionin luostarin perinne tuli Rusiin. Myös siellä munkit levittivät kristinuskoko. Luostareita perustettiin valtakunnan

Rusin hiippakuntien pääkirkot viibittiin Konstantinopolin esikuvan mukaisesti Pyhän Viisauden kirkkoiksi. Kuvassa oleva Kiovan Hagia Sofia on peräisin 1000-luvulta. Bysantin valtakunnan loppuaikoina levinneen käytännön mukaisesti alttari erotettiin myöhemmin muusta kirkkotilasta kuvaseinällä eli ikonostaasilla, joka näkyy kuvan alalaidassa. Ikonveja voitiin näin asettaa seurakunnan eteen jopa useita kymmeniä. Tällaisena kirkkotila korostaa kuvien merkitystä sekä papiston ja maallikkojen välistä eroa.

pohjoisosia myöten, ja kristinusko levisi hämmästyttävän nopeasti Rusin kaupunkeihin. Sen sijaan maaseudulla ja Rusin ei-slaavilaisia kieliä puhuvien kansojen parissa vanhat heimoskonnot vaikuttivat vielä kauan. Päinvastoin kuin Bysantissa Rusin alueella ei ollut vanhan korkeakulttuurin perinteitä. Kulttuuri muotoutui siksi hyvin kirkolliseksi, ja luostarikilvoitus painoi siihen vahvan leiman. Rusilla oli esimerkiksi ruhtinaiden solmimien avioliittojen vuoksi yhteyksiä länteen, ja läntisen kirkon vaikutus tuntui edelleen sen piirissä.

Läntinen **kristikunta voimistuu**

Frankkien valtakunta jaettiin Kaarle Suuren jälkeen 800-luvun puolivälissä kolmeen osaan, eikä keisarin nimeä enää käytetty. Samaan aikaan Länsi-Eurooppa joutui jatkuvien hyökkäysten kohteeksi. Mereltä sitä ahdisivat viikingit ja idästä nykyiseen kotimaahansa 800-luvun lopulla vaeltaneet unkarilaiset. Etelässä muslimit valloittivat läntisen Välimeren saaret ja tekivät hyökkäyksiä rannikoille. Jopa Etelä-Italia ja Rooma näyttivät joutuvan heidän haltuunsa. Tämä ahdinko alkoi helpottaa vasta 900-luvun puolivälissä.

Ruhtinaspiispuuden synty

Voimattomuus ja hajanaisuus näkyivät myös kirkossa, joka oli hallitsijoiden ja muiden paikallisten mahtimiesten määräysvallassa. Monet heistä käyttivät kirkon omaisuutta ja tuloja häikäilemättä hyväkseen. Koska paavista oli tullut myös maallinen ruhtinas, Keski-Italian ylimyssuvut taistelivat siitä, mikä niistä sai jäsenensä tai suojattinsa paaviksi. Tässä kamppailussa ei kaihdettu edes salamurhia, ja paavit vaihtuivat usein. Monia kiinnosti enemmän oman suvun kuin kirkon etujen ajaminen. Siksi paavinistuin alkoi menettää edellisten vuosisatojen aikana samaansa arvovaltaa.

Länsimaiden puolustus alkoi pitää vasta, kun frankkien valtakunnan itäosasta syntynyt Saksan valtakunta voimistui 900-luvun puolivälissä ja pystyi torjumaan vihollisten hyökkäykset. Saksan kuningas *Otto Suuri*

lopetti sisäiset taistelut, voitti unkarilaiset, ryhtyi laajentamaan valtakuntaa itään ja otti haltuunsa myös Pohjois-Italian. Vuonna 962 paavi kruunasi hänet keisariksi. Näin syntynyt uusi keisarikunta, Saksan kansan pyhä roomalainen valtakunta, oli seuraavien sukupolvien ajan länsimaiden johtava mahti.

KIRKKO FEODAALISEN JÄRJESTELMÄN OSANA

Läntiseen Eurooppaan oli kansainvaellusten aikana alkanut syntyä feodaalinen järjestelmä, joka sai eri maissa erilaisia, paikallisiin oloihin sopivia muotoja. Myös kirkon oli toimittava feodaalisen järjestelmän puitteissa, ja ajan myötä nämä kaksi kietoutuivat monella tavalla yhteen.

Feodaalisen järjestelmän yhtenä lähtökohtana oli se, että sodan käynti oli 300-luvun lopulta lähtien muuttunut ratsuväen yhteentoiksi. Hevosten ja yhä kalliimpien varustusten ylläpitoon ei tavallisella kansalla ollut mahdollisuuksia. Hallitsijat koettivat ratkaista ongelman jakamalla alueensa suurvasalleiksi kutsutuille mahtimiehille, jotka vastineeksi lupasivat sodan syttyä asettaa hallitsijan käyttöön sovittun suuruisen ratsujoukon. Vastaavasti he jakoivat saamansa alueen omille vasalleilleen ja nämä edelleen alavasal-

leilleen. Feodaalinen järjestelmä perustui näin sopimuksissa määriteltyihin oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Mitä ylempänä hierarkkisessa järjestelmässä joku oli, sitä enemmän hänellä oli oikeuksia. Kansan suurella enemmistöllä, talonpojilla, oli vain vähän oikeuksia. Monilla seuduilla ei ollut edes oikeutta muuttaa viljelemältään tilalta.

Niin hallitsijat, suurvasallit kuin tavalliset aatelismiehetkin katsoivat mielellään oikeudekseen määrätä myös kirkon toiminnasta omalla alueellaan. Selvimmin tämä näkyi laajalle levinneessä yksityiskirkkojärjestelmässä. Paikalliset mahtimiehet rakennuttivat omalla kustannuksellaan kirkkoja, määräsivät niistä ja velvoittivat alustalaisensa käyttämään niitä heidän määräämiään maksuja vastaan. Toisaalta esimerkiksi luostarit saattoivat olla vasallin asemassa ja käyttää siksi merkittävää valtaa.

Saksan valtakunnan hallinnossa kirkko sai uudenlaisen roolin, kun Otto Suuri mursi heimojen johtajien eli herttuoiden valta-aseman luovuttamalla maallisten mahtimiesten aikaisemmin hallitsevia alueita piispojen hallittaviksi. Koska piispoilla ei ollut omia perillisiä, hallitsija saattoi odottaa heidän tukevan häntä lojaalimmin kuin maalliset mahtimiehet, jotka ajoivat oman sukunsa etua. Monista piispoista tuli näin ”ruhtinaspiispoja”, joilla oli samanlainen kaksoisrooli kuin paavilla katolisen kirkon arvovaltaisimpana piispana ja Kirkkovaltion maallisena hallitsijana. Saksan keisareiden näkökulmasta paavi olikin valtakunnan merkittävin ruhtinaspiispa. Valtakunnan kannalta järjestelmä toimi hyvin, koska keisari pystyi vapaasti nimittämään ruhtinaspiispat. Kirkko oli näin kytetty valtakunnan tukirakenteeksi ja palvelemaan sen etuja.

Läntinen kristikunta laajenee

Olojen rauhoittuminen ja uusi yhtenäisyys vaikuttivat siihen, että länsimaat alkoivat nopeasti voimistua. Henkinen vireys näkyi uusina ajatuksina ja keksintöinä. Uudenlaisen kääntöauran avulla Euroopan laaja savitasankoja ryhdyttiin raivaamaan pelloiksi. Väestö kasvoi, ja taloudellinen toimeliaisuus lisääntyi. Varsinkin Italiaan alkoi taas syntyä suuria kaupunkeja.

Selvimmän länsimaiden uusi voima näkyi siinä, että läntinen kristikunta alkoi laajentua. Saksan valtakunnan voimistuminen ja keisarin arvon palauttaminen 900-luvun puolivälissä heijastuivat heti Saksan itäpuolelle. Polaanien ruhtinas *Mieszko* kastettiin vuonna 966, ja maahan ryhdyttiin järjestämään paavinistuimen alaista kirkkoa. Länteen suuntautunut Puola alkoi muotoutua. Unkarilaiset olivat aluksi saaneet vaikutteita Bysantin kristillisyydestä. Läntinen vaikutus voimistui kuitenkin ruhtinas *Gézan* aikana 900-luvun lopulla, ja vuodenvaihteessa 1000–1001 hänen poikansa *Tapani* (unkariksi *István*) kruunattiin Esztergomissa Unkarin ensimmäiseksi kuninkaaksi. Kirkko muodostettiin hänen aikanaan, ja kun *Tapani* vuonna 1038 kuoli, häntä alettiin pian kunnioittaa pyhänä.

Skandinaviassa kristinusko levisi ensin Tanskaan, missä kuningas *Harald Sinibammás* kastettiin vuoden 960 vaiheilla. Norjassa kristinuskon omaksuminen kesti kauemmin ja nostatti kovempaa vastarintaa. Kaksi ensimmäistä kristittyä kuningasta saivat surmansa taistelussa. Heistä jälkim-

mäinen, vuonna 1030 kuollut *Olavi Haraldinpoika*, sai pian pyhän kuninkaan maineen, ja hänen Trondheimissa olevasta haudastaan tuli Pohjoismaiden merkittävin pyhiinvaelluspaikka. Norjan valtapiiriin kuuluneen Islannin asukkaat päättivät jo vuonna 1000, että kaikkien tuli luopua entisistä jumalista ja omaksua kristinusko. Sen sijaan Ruotsissa taisteltiin uuden uskon omaksumisesta kauan, ja kristinusko pääsi voitolle vasta 1000-luvun loppupuolella.

Läntinen kristinusko levisi kaikkialla samaan tapaan. Saksan valtakunnan rajojen taakse oli 900-luvulla syntymässä löyhiä valtakuntia. Niiden johtajat ymmärsivät, miten merkittävän avun vallan vakiinnuttamiseen he voisivat katoliselta kirkolta saada. Ottamalla kasteen tällaiset ruhtinaat pääsivät itse johtamaan kirkon rakentamista, eikä heidän alueensa jäänyt vain Saksasta johdetun lähetystyön kohteeksi ja Saksan kirkon alaiseksi. Kirkon ja uusien kristittyjen valtakuntien yhteys näkyi myös siitä, että kristinuskon omaksumiseen ratkaisevasti vaikuttanutta hallitsijaa ruvettiin useissa maissa kunnioittamaan pyhänä. Uusi valtakunta sai näin oman ”taivaallisen suojelijan”. Niissäkin maissa, joissa lähetysvaiheessa ei syntynyt tällaista pyhää, joku myöhempi hallitsija yleensä nostettiin valtakunnan taivaallisen suojelijan asemaan. Esimerkiksi Tanskassa vuonna 1086 murhatusta kuningas *Knuutista* tuli pyhä.

Etelässä läntisen kristikunnan uusi voima näkyi siinä, että islamin valta läntisellä Välimerellä alkoi murtua. Ranskasta tulleet normannit valloittivat muslimeilta 1000-luvun lopulla Sisilian, ja samaan aikaan nykyinen Keski-Espanja joutui kristittyjen haltuun. Normannien valloitettua vuonna 1066 Englannin mannereurooppalainen kulttuuri ja ajattelutapa alkoivat levitä myös Britteinsaarille. Sekin yhtenäisti läntistä kristikuntaa, joka ulottui jo Välimereltä Jäämerelle ja Atlantilta Puolan ja Unkarin itärajoille.

Clunyn reformiliike

Kirkon kannalta kauaskantoisinta oli, että 900-luvun rappiotila herätti luostareissa laajaa liikehdintää. Levottomina aikoina luostareita ryöstettiin ja maalliset mahtimiehet pakottivat ne palvelemaan omia etujaan. Munikit eivät itsekään aina suhtautuneet luostarikilvoitukseen vakavasti, vaan saattoivat pitää luostaria lähinnä varman toimeentulon takaajana. Tämän vuoksi useissa luostareissa syntyi pyrkimys palauttaa luostarielämä sen

Speyerin 1000-luvulla rakennettu tuomiokirkko Reininmaalla. Romaanisten kirkkojen rakennustekninen uutuus oli ristiholvi, joka muodostui kahdesta toisiaan leikkaavasta tynnyriholvista. Ristiholvia käytettiin ensimmäisen kerran Speyerin tuomiokirkon kattamisessa. Koska kirkko palveli myös Saksan keisareiden hautakirkkona, sen suuren koon tarkoituksena oli ilmentää keisarikunnan mahtia. Kuvassa kirkon sivulaiva.

alkuperäisten ihanteiden mukaiseksi. Jotkin uudet liikkeet, esimerkiksi Italiassa syntynyt kamaldolilaisveljestö, pyrkivät tähän elvyttämällä erakkoelämän ja ankan askeesin perinteen.

Askeettisten liikkeiden vaikutus ei ulottunut kirkossa kovin laajalle. Sen sijaan benediktiiniluostarit olivat monin tavoin kosketuksissa ympäristönsä kanssa. Eteläranskalaisessa Clunyn benediktiiniluostarissa syntynyt reformiliike pystyi vaikuttamaan koko kirkkoon. Päinvastoin kuin muut benediktiiniluostarit se toimi paavin alaisena. Clunyn apottien ei siksi tarvinnut kuunnella muita kirkollisia tai maallisia johtajia. Clunyn munkit näkivät tehtäväkseen keskeytymättömän rukouksen kirkon ja maailman puolesta. He keskittyivät jumalanpalvelukseen ja jättivät käytännön tehtävät maallikkoveljille. Luostarisääntö uudistettiin, ja pian monet muutkin luostarit ryhtyivät noudattamaan sitä. Lopulta Clunyn apotin alaisina

oli yli tuhat luostaria, niistä valtaosa Ranskassa. Cluny oli noussut länsimaiden hengellisen uudistumisen keskuksiksi. Luostarin merkitys näkyi myös sinne kohonneesta läntisen kristikunnan suurimmasta kirkosta, jonka rakentamisen apotti *Hugo* aloitti vuonna 1088.

Koska clunyläisten luostareiden apotit yleensä olivat lähtöisin vaikutusvaltaisten sukujen piiristä, reformin ajatus levisi heidän välityksellään kristikunnan johtaviin piireihin. Luostareiden reformi ei riittänyt, vaan koko kirkko oli reformoitava. Uudistusliikkeen kannattajien käsityksen mukaan rappio johtui siitä, että kirkko oli joutunut omaa etuaan ajaviin maallisten mahtimiesten valtaan. Siksi tämä riippuvuus oli lopetettava nostamalla paavi myös käytännössä kirkon johtajaksi. Lopulta ”kirkon vapaus” ei kuitenkaan riittänyt, vaan reformi kasvoi valtavaksi näyksi paavin johtamasta, voimakkaasta kristikunnasta.

Vuonna 1049 paaviksi tullut *Leo IX* kannatti reformiliikettä, ja sen ohjelmaa voitiin ryhtyä toteuttamaan. Jotta paavi todella pystyisi johtamaan kirkkoa, Roomaan luotiin paavin virasto eli kuuria. Sen johdossa työskenteleviä piispoja kutsuttiin kardinaaleiksi, ja uuden paavin valitseminen uskottiin heidän tehtäväkseen. Näin maalliset tahot eivät enää voineet vaikuttaa vaaliin. Vastaavasti paavinistuin vaati, että paavin tuli vahvistaa kaikki piispojen nimitykset. Tätä vaatimusta ei kuitenkaan kaikkialla hyväksytty. Kirjeenvaihdon lisäksi paavinistuin hoiti yhteyksiä eri puolille kirkkoa suurivaltaisten edustajiensa eli legaattien välityksellä. Kirkon oli määrä hoitaa asiansa kaikkialla oman oikeutensa eli kanonisen oikeuden avulla. Lisäksi papisto oli vapautettava maallisen oikeuden alaisuudesta. Kirkon talous taas oli järjestettävä kaikkialla kymmenysveron pohjalle.

Myös monet maalliset vallanpitäjät katsoivat parhaaksi myötäillä reformiliikettä ja toimia yhteistyössä paavinistuimen kanssa. Esimerkiksi Ranskassa, nykyisessä Espanjassa ja Etelä-Italiassa paavinistuin pystyi näin toteuttamaan reformiliikkeen ohjelmaa varsin laajasti.

Välirikko Bysantin kanssa

Reformiliike vaikutti pian myös Rooman ja Konstantinopolin suhteisiin. Bysantin keisari *Konstantinos IX* toivoi 1000-luvun puolivälissä paavinistuimelta tukea Bysantin Etelä-Italiassa olleille alueille tunkeutuneita normanneja vastaan. Keisarin politiikka synnytti kuitenkin vastarintaa Bysantin

kirkon johdon piirissä. Konstantinopolin patriarkka *Mikael Kerularios* pelkäsi keisarin vastapalvelukseksi tunnustavan paavin johtoaseman kirkossa. Siksi hän antoi sulkea länsimaalaisten Konstantinopolissa omistamat kirkot ja luostarit sekä leimasi läntisen kristinuskon vääräksi. Kuuria lähetti vuonna 1054 reformiliikkeen johtajiin kuuluvan kardinaali *Humbertin* Konstantinopoliin selvittämään kiistaa. Humbert vaati Konstantinopolissa paavin johtoaseman tunnustamista. Kun patriarkka ei tähän suostunut, neuvottelut katkesivat ja Humbert erotti Hagia Sofian kirkon alttarille jätetyllä asiakirjalla patriarkan ja hänen kannattajansa kirkosta. Patriarkka vastasi samalla mitalla: Konstantinopolissa pidetty synodi erotti Humbertin ja hänen tukijansa kirkosta.

Rooman ja Konstantinopolin ehtoollisyhteyden katkeaminen kosketi välittömästi lähinnä vain kirkkojen johtajia. Monet toivoivat, että nämä pystyisivät sopimaan kiistansa. Näinhän oli aikaisemminkin tapahtunut. Siihen ei kuitenkaan heti löytynyt halua, ja ennen pitkää uudet tapahtumat syvensivät kiistaa.

Paavi läntisen kristikunnan johtajana

Maalliset hallitsijat olivat ennen 1000-luvun puoliväliä tottuneet määräämään oman alueensa kirkosta. He katsoivat olevansa myös hengellisiä johtajia, jotka olivat saaneet valtansa Kristukselta. Otto Suuren jälkeiset keisarit olivat pitäneet jopa paavin nimittämistä itsestään selvänä oikeutenaan. Tämä ajattelutapa kohtasi haasteen, kun reformiliikkeen paavit ryhtyivät vaatimaan itselleen kristikunnan johtajan asemaa.

Paavin nousu johtoasemaan

Reformiliikkeen keskeisimpiin johtajiin kuulunut paavi *Gregorius VII* (1073–1085) julisti heti virkaan astuttuaan julkaisemassaan *Dictatus Papae*-asiakirjassa, että evankeliumissa (Luuk. 22:38) mainitut kaksi miekkaa, jotka jo aikaisemmin oli tulkittu maalliseksi ja hengelliseksi vallaksi, kuuluivat viime kädessä paaville. Siksi paavilla oli oikeus tarvittaessa erot-

taa keisarikin. Kristinuskon ja maallisen vallan vuosisatainen yhteen kietoutuminen oli johtanut vaikeaan ristiriitaan. Kaikki olivat yhtä mieltä siitä, että Kristuksen valta ulottuu kaikkeen (Matt. 28:18), mutta kenen tuli käyttää sitä hänen puolestaan?

Saksan valtakunnassa kiistoja nostatti ruhtinaspiispojen nimittäminen eli investituura. Paavin näkökulmasta katsottuna kirkon vapaudesta ei voinut olla puhuttakaan, ellei kirkko itse saanut valita piispojaan. Kuningas *Henrik IV* – jota ei ollut vielä kruunattu keisariksi – taas lähti siitä, että hänen valtansa hallitsijana horjui, ellei hän saanut valita ruhtinaspiispoiksi uskollisina pitämiään miehiä. Koska paavi ei enää hyväksynyt tällaista menettelyä, kuninkaan johtama Saksan piispojen kokous erotti hänet virasta. Paavi ei kuitenkaan antanut periksi, vaan erotti Henrikin sekä kuninkaan virasta että kirkosta. Nyt tuli näkyviin, miten suureksi paavin arvovalta oli reformiliikkeen myötä noussut. Saksassa syntyi laaja vastarinta kuningasta kohtaan. Siksi hänen täytyi antaa periksi ja lähteä talvella 1076–1077 Italiaan pyytämään, että paavi hyväksyisi hänet jälleen hallitsijaksi. Canossassa tehty sovinto ei kuitenkaan osoittautunut pitkäksi, vaan kiista laajeni ja sai uusia käännteitä. Gregorius VII kuoli maanpaossa Etelä-Italiassa, mutta seuraavat paavit pitivät kiinni hänen ohjelmastaan. Siksi taistelu vallasta jatkui ja vieläpä laajeni Englantiin ja Ranskaan. Englannissa Canterburyn arkkipiispa *Anselm* ei enää hyväksynyt kuninkaan määräysvaltaa kirkkoon ja sen omaisuuteen, ja niinpä kuningas karkotti hänet maasta.

Ranskassa Chartresin piispa *Ivo* etsi kiistaan ratkaisua erottamalla piispan virkaan kuuluvat maalliset ja hengelliset tehtävät: vaikka piispa olikin yksi henkilö, hän saattoi hoitaa erilaisia tehtäviä ja olla niistä vastuussa eri tahoille. Tältä pohjalta saatiin aikaan edes jollakin tavalla tyydyttävä sovitteluratkaisu. Englannissa tehtiin 1107 samankaltainen sopimus, ja vuonna 1122 mallia sovellettiin myös Saksaan. Myöhemmin Wormsin konkordaatiksi kutsutun sopimuksen mukaan piispojen valitseminen ja nimittäminen kuuluivat kirkolle, mutta keisarilla oli oikeus lähettää edustajansa vaalilaisuuksiin ja näin vaikuttaa vaaliin. Lisäksi hän luovutti ruhtinaspiispoille heidän läänityksensä ja niihin liittyvät maallisen vallan tunnukset.

Tehdyt sopimukset olivat jättäneet avoimeksi peruskysymyksen, kelle kristikunnan johtaminen kuului. Paavin ja maallisten hallitsijoiden kamppailu jatkui siksi sopimusten jälkeenkin. Paavit saattoivat nojautua kirkon tehokkaaseen hallintoon ja voimakkaaseen uskonnolliseen innos-

tukseen. Koska maallisilla hallitsijoilla ei ollut niihin verrattavaa tukea, paavin asema vahvistui. Kamppailu tuotti myös omat marttyyrinsa. Heistä tunnetuimmaksi tuli kirkon vapautta puolustanut arkipiispa *Thomas Becket*, jonka Englannin kuninkaan miehet surmasivat Canterburyn tuomiokirkon alttarin edessä. Paavin johtoasema huipentui *Innocentius III:n* aikana (1198–1216). Hänen käsityksensä mukaan maallisen miekan käyttäminen tarkoitti sitä, että paavi oli kristikunnan ylin lääninherra, jonka tuli valvoa maallisten hallitsijoiden viranhoitoa. Innocentius todella pystyi erottamaan jopa keisarin, ja monet hallitsijat tunnustivat olevansa hänen vasallejaan.

Pyhiinvaeltajien Eurooppa

Paavinistuin saattoi tukeutua siihen, että läntinen Eurooppa oli monessa suhteessa kasvamassa aikaisempaa tiiviimmäksi kokonaisuudeksi. Kauppa vilkastui, ja entistä paremmat tiet liittivät Euroopan kasvavia kaupunkeja toisiinsa.

Kauppiaiden lisäksi teillä kulki yhä enemmän pyhiinvaeltajia. Koska pyhien joukkoon oli alettu lukea varsin kyseenalaisia henkilöitä ja jopa Pyhän Yrjänän kaltaisia mielikuvitushahmoja, paavinistuin koetti saada pyhien kunnioittamisen valvontaansa ja Innocentius III:n ajasta lähtien vaati, että pyhinä oli pidettävä vain niitä kuolleita kristittyjä, jotka paavi oli julistanut pyhiksi eli kanonisoinut. Pyhänjäännösten äärellä rukoilevien ihmisten uskottiin pääsevän osallisiksi niistä Jumalan lahjoista, joita pyhimykset olivat saaneet. Katedraaleihin ja hallitsijoiden hovikirkkoihin kertyi laajoja reliikkikokoelmia. Useimpien pyhiinvaeltajien tavoitteena oli oman hiippakunnan tai maan pyhiinvaelluskohde, mutta suurinta siunausta saattoi toivoa, kun vaelsi johonkin kristikunnan suurista pyhiinvaelluspaikoista.

Monien päämääränä oli Rooma, Pietarin ja Paavalin kaupunki. Sen rinnalle nousi nykyisessä Luoteis-Espanjassa sijaitseva Santiago de Compostela. Sieltä oli nimittäin 800-luvulla löytynyt hauta, jonka uskottiin sisältävän apostoli *Jaakobin* jäännökset. Santiagoon alkoi tulla pyhiinvaeltajia kaikkialta katolisesta Euroopasta. Kaukaisin pyhiinvaelluskohde oli Jerusalem, mutta sinne vain harvoilla oli mahdollisuus päästä. Jotkut lähtivät pyhiinvaellukselle pyytäkseen jonkun pyhän esirukousta tai luvattuaan

pyhiinvaelluksen Jumalalle, toiset sovittaakseen kirkkorangaistuksen, toiset kiitollisuudesta. Aina oli tietysti joukossa niitäkin, jotka olivat liikkeellä pelkästään nähdäkseen vieraita maita. Pyhiinvaeltajia varten rakennettiin satojen kilometrien mittaisia reittejä ja majatalojen ketjuja. Pyhiinvaellusreitit antoivat niiden kulkijoille kuvan kristikunnan laajuudesta ja väkevän kokemuksen tähän suureen kokonaisuuteen kuulumisesta.

”Taivaallisen Jerusalemin” holvien alla

Länsimaiden nousu näkyi myös kirkon vaurastumisena. Eurooppaan alkoi 1000-luvulla kohota suuria roomalaisen tyylin mukaisia kirkkorakennuksia. Perushahmoltaan ne olivat basilikoja. Kirkon laivoista ei kuitenkaan enää katseltu tasaista puukattoa, vaan kivistä pyörökaariholvistoa. Koska holveista voitiin periaatteessa tehdä kuinka suuria tahansa, kattorakenne ei enää asettanut rajoja kirkon koolle. Varsinkin rikkaat luostarit

Ranskan kuninkaiden hovikappeliksi Pariisiin vuonna 1248 valmistuneen Sainte-Chapellen seinät koostuvat etupäässä värikkäinä säihkyvistä lasimalauksista. Sellaisena kappeli ”loistaa Jumalan kirkkautta” (Ilm. 21:11) ja kuvastaa uskovia odottavan taivaallisen kaupungin täydellistä harmoniaa ja kauneutta.

rakensivat suuria kirkkoja. Saksassa keisarikunnan mahti näkyi esimerkiksi Wormsin ja Speyerin suurissa romaanisissa katedraaleissa, jotka palvelivat keisareiden hovikirkkoina.

Vanha näkemys uskosta tienä, joka johtaa Jumalan kasvojen näkemiseen, sai uusia painotuksia. Teologit alkoivat 1100-luvulta lähtien nähdä maan päällä kilvoittelevan kirkon voittoisan, jo perille päässeen kirkon ”peilikuvana” (1. Kor. 13:12). Siksi maanpäällisen kirkon jumalanpalvelus oli järjestettävä samankaltaiseksi kuin taivaallinen jumalanpalvelus (Ilm. 7:9–11). Myös kirkkorakennukset oli rakennettava sellaisiksi, että niihin astuva ihminen saisi jo kokea aavistuksen *Johanneksen ilmestyksessä* kuvatusta taivaallisesta Jerusalemista. Parhaiten tätä voitiin toteuttaa goottilaisen tyylin mukaisissa kirkoissa. Tämän suippokaarisen tyylin ensimmäinen edustaja oli Ranskan kuninkaiden hautakirkkoon Saint-Denis’n luostariin vuonna 1144 valmistunut kuoriosia. Goottilaisten katedraalien korkeuksiin kohoavien holvien lasimaalaukset säihkyivät kirkaissa väreissä. Koko kirkko tuntui olevan kuin kultaa, ”puhdasta kuin läpinäkyvä lasi” (Ilm. 21:21). Monet goottilaiset kirkot rakennettiin jonkun pyhänjäännöksen säilytyspaikaksi. Reliikit sijoitettiin mielellään upeisiin jalometallisiin lippaisiin, olihan kirkkoon tuotava ”kaikki kansojen kalleudet ja ihanuudet” (Ilm. 21:26).

Pyhiinvaeltajan tienviitat

Uskon maailman kristitty kohtasi kuitenkin ennen muuta oman seurakuntansa kirkossa. Sen kastemaljaan upottamalla hänet oli otettu pelastuksen tien kulkijaksi. Kirkko oli kuin taivaan portti, josta saattoi jo nähdä ikuisuuteen. Kirkossa Jumala toimi sakramenttien välityksellä. Teologien yleisen käsityksen mukaan niitä oli seitsemän: kaste, konfirmaatio, eukaristia eli ehtoollinen, rippi, avioliitto, pappeus ja viimeinen voitelu. Usko oli sakramenttien yhteydessä elämistä, ja pappi oli ennen muuta niiden hoitaja. Lateraanin toisen kirkolliskokouksen (1139) mukaan pappien tuli elää naimattomina. Tämä määräys törmäsi kuitenkin monin paikoin vastarintaan eikä siksi toteutunut kaikkialla.

Jos kristitty oli langennut syntiin, hänellä oli mahdollisuus palata papin toimittaman ripin kautta pelastuksen tielle. Innocentius III:n aikana 1215 pidetyn Lateraanin neljännen kirkolliskokouksen päätöksen mukaan kaikkien kristittyjen tuli ripittäytyä ainakin kerran vuodessa. Vähitellen tämä

käytäntö juurtuikin katoliseen kristikuntaan. Ripittäytyminen tapahtui tavallisesti paastonaikana ennen pääsiäistä, ja sen jälkeen ripittäytyneet osallistuivat ehtoolliseen. Lisäksi kirkolliskokous vahvisti jo vakiintuneen käsityksen, että ehtoollisleipä ja -viini muuttuvat asetussanoja luettaessa Kristuksen ruumiiksi ja vereksi. Tästä transsubstantiaatio-opista oli se seuraus, että ehtoollisviinin jakaminen maallikoille jäi vähitellen pois käytöstä. Sen sijaan pyhitetyn ehtoollisleivän merkitys hartaudessa korostui, ja 1200-luvulta lähtien ruvettiin viettämään erityistä pyhän ruumiin juhlaa.

Tärkeintä oli välttää ns. kuolemansyntejä tai ainakin saada ne anteeksi ripissä. Selvittämättömät kuolemansynnit nimittäin syöksivät ihmisen kadotukseen. Teologit erittelivät kuolemansyntejä, ja yleisen käsityksen mukaan niitäkin oli seitsemän: ylpeys, ahneus, kateus, kohtuuttomuus, viha, haureus ja laiskuus. Syntiä ei pidetty yksityisasiana, vaan sen katsottiin koskevan ja vahingoittavan koko kristillistä yhteisöä. Siksi se oli selvittävä paitsi synnillisen teon kohteen myös kirkon kanssa. Yhä yleisempää oli, että ripissä määrätyt hyvitysteot (kirkkorangaistukset) korvattiin rahalla eli hankkimalla ane.

Syntien välttämisen lisäksi kristityn tuli tehdä rakkauden tekoja. Häntään joutuneiden auttamiseen seurakunnilla ei enää ollut varoja ja virkoja samalla tavalla kuin varhaisessa kirkossa. Diakoneista oli tullut pappien apulaisia, eikä naisia enää vihitty diakoneiksi. Sen sijaan yksittäiset seurakuntalaiset autoivat hätään joutuneita almuja antamalla. Lisäksi uskonnollinen innostus synnytti 1000-luvulta lähtien erilaisia järjestöjä, jotka perustivat majataloja ja sairaaloita. Kristikuntaan alkoi näin syntyä samojen mallien mukaan järjestetty hoitolaitosten verkko. Näitä laitoksia kutsuttiin tavallisesti hospitaaleiksi.

Opin ja kanonisen oikeuden systematisointi

Kansan parissa tieto kirkon opista saattoi edelleen olla perin vähäistä, eikä sitä pidetty kovin tarpeellisenakaan. Usko oli osallistumista, kokemista ja rakkauden tekojen tekemistä, ei sitä koskevien määritelmien tai teologisten oppien hallitsemista. Myös tiukan askeettisen luostariperinteen piirissä kirkon oppiin perehtymistä pidettiin turhana ja jopa vaarallisena.

Uusissa oloissa tämä ajattelutapa ei enää riittänyt. Kaupunkeihin alkoi syntyä kouluja, ja tiedon taso nousi. Myös kirkko alkoi tehostaa opet-

tamista. Vuoden 1215 kirkolliskokous tähdensi, että pappien oli pidettävä kansankielisiä saarnoja. Lisäksi syrjäisimpiinkin katedraalikouluihin oli pyrittävä saamaan koulutettuja teologeja. Luostari- ja katedraalikoulujen rinnalle syntyi 1100-luvulta lähtien yliopistojen verkosto. Teologiaa pidettiin niiden arvostetuimpana opetusalanana. Yliopistoista tuli teologian keskuksia, ja teologian tohtoreista muodostui vähitellen piispojen rinnalle kirkon toinen johtava ryhmä.

Samanaikaisesti teologian luonne muuttui. Eteen tullessiin ongelmiin ja kysymyksiin oli vanhastaan etsitty ratkaisua tutkimalla Raamattua ja kirkkoisien kirjoituksia. Isien teoksia ei kuitenkaan ollut kaikkialla, käsikirjoituksethan olivat perin kalliita. Siksi niiden rinnalle kaivattiin helpommin käytettävää ja opetettavaa esitystä kirkon uskosta. Pariisin katedraalikoulun rehtori *Petrus Lombardus* laati vuoden 1150 vaiheilla tällaisen teoksen, joka sisälsi suuren joukon Raamatusta, kirkkoisien kirjoituksista (lähinnä Augustinukselta) ja kirkolliskokousten päätöksistä otettuja uskoa koskevia lausumia. Tästä *Sentenssit*-nimisenä tunnetusta teoksesta tuli vuosisadoiksi kirkon opin käsi-kirja, johon yhä uudet teologipolvet laativat omia selitysteoksiaan.

Seuraavien sukupolvien teologit etenivät Petrus Lombarduksen osoittamaan suuntaan ja loivat myöhemmin skolastiikaksi kutsutun teologian. Se lähti selkeämmän teologian kaipuusta ja halusta vastata kaupungeista nousevaan tiedon tarpeeseen ja islamilaisen maailman haasteeseen. Sisiliassa ja nykyisessä Espanjassa kristityt olivat muslimeilta valloitetuilla alueilla kohdanneet islamilaisen ja juutalaisen perinteen, joka paljolti pohjautui kristityille vieraaseen *Aristoteleen* filosofiaan. Kristityt oppineet pyrkivät siihen, että voitettut eivät kääntyisi kristinuskoon pelkästään pakosta. Siksi he koettivat yhdistää Aristoteleen maailmankuvauksen ja logiikan Raamattuun ja kristilliseen perinteeseen ja näin luoda yhtenäisen oppijärjestelmän. Koska kaikki oppineet uskontoon katsomatta pitivät Aristoteleen filosofiaa pätevimpänä ja perustelluimpana inhimillisenä tietona, kristityt teologit pyrkivät osoittamaan tämän yhteisen filosofisen perustan avulla, että kristinuskko oli perustellumpi uskonto kuin islam tai juutalaisuus. Skolastinen teologia oli lähetysteologiaa.

Pariisin yliopistosta tuli 1200-luvulla skolastisen teologian keskus ja dominikaaniveli *Tuomas Akvinolaisesta* (k. 1274) sen merkittävin auktoriteetti. Tuomaan käsityksen mukaan inhimillinen tieto ja Jumalan ilmoitus eivät voineet olla ristiriidassa. Siksi niitä tutkimalla oli mahdollista muo-

dostaa yhtenäinen ja perusteltu maailmankäsitys. Oppineiden ei tarvinnut lähteä etsimään pätevää tietoa kristinuskon ulkopuolelta, vaan he voivat etsiä sitä kristinuskon puitteissa. Filosofia voi tutkia vain luotua maailmaa ja enintään osoittaa Jumalan olemassaolon, mutta teologia voi täydentää sitä osoittamalla, miten ihminen voi päästä Jumalan yhteyteen. Tuomaan teoksista *Käsikirja pakanoina vastaan* (latinaksi *Summa contra gentiles*) ja *Teologian käsikirja* (latinaksi *Summa theologiae*) tuli suuntaa näyttäviä kirkon opin kuvauksia. Tuomaan luoma teologinen perinne, tomismi, levisi nopeasti muihinkin teologian keskuksiin.

Skolastisen teologian rinnalla eteni toinen suuri systematisointihanke. Hiippakunnissa ei perusteellisille opin esityksille välttämättä ollut kovinkaan suurta tarvetta. Sen sijaan jokainen hiippakunta tarvitsi kanonisen oikeuden tuntijoita pystyäkseen hoitamaan hallintoaan ja tarvittaessa puolustamaan oikeuksiaan. Italialainen munkki *Gratianus* sai vuoden 1140 tienoilla valmiiksi laajan *Dekreetti*-nimisenä tunnetun käsikirjan, johon hän oli koonnut ja järjestänyt kirkon hallintoa ja toimintaa koskevia raamatunkohtia, kirkkoisien lausumia sekä kirkolliskokousten ja paavien päätöksiä. *Dekreetti* oli tarkoitettu kanonisen oikeuden tuntijoiden eli kanonistien apuvälineeksi ja oppikirjaksi. Sen luonteen vuoksi kirkko ei ottanut siihen kantaa. Käytännössä *Dekreetistä* tuli kanonisen oikeuden perusteos, jonka pohjalla katolinen kirkko toimi. Koska Gratianus kuitenkin oli tarkoittanut teoksen pelkästään apuvälineeksi, hän oli ottanut siihen myös keskenään ristiriitaisia lausumia. *Dekreetistä* voitiin tämän vuoksi löytää hyvinkin erilaisia vastauksia joihinkin kysymyksiin. Seuraavien sukupolvien aikana Gratianuksen luomaa pohjaa täydennettiin uusilla paavien ja kirkolliskokousten päätöksiä sisältävillä kokoelmilla.

Kristittyjen ”pyhät sodat”

Samaan aikaan, kun läntinen kristikunta voimistui, kristinuskon asema idässä vaikeutui. Kalifi *Al-Hakim* käynnisti 1000-luvun alussa Egyptissä laajan kristittyjen vainon ja hävitytti Jerusalemin kirkot. Myös kristittyjen pyhin paikka Pyhän haudan kirkko tuhottiin. Islamiin kääntyneet turkinsukuiset seldžukit voittivat vuonna 1071 bysanttilaiset, valloittivat Vähän-Aasian sisäosat ja uhkasivat jopa Konstantinopolia.

Tähän saakka Bysantti oli ollut voimakkaampi kuin läntinen kristikunta. Nyt osat vaihtuivat. Pystyäkseen saamaan seldžukien valtaan joutuneet alueet takaisin Bysantin keisari *Aleksios* pyysi apua paavilta. Lännessä jo nykyisen Keski-Espanjan valloittaminen takaisin muslimeilta oli nostanut suurta innostusta ja nähty oikeutettuna sotana. Paavi *Urbanus III* liittyi tähän innostukseen ja kehotti Clermontin kirkolliskokouksessa vuonna 1095 lännen kristittyjä aseelliseen taisteluun pyhän haudan vapauttamiseksi muslimien vallasta. Samalla myös Bysantti olisi vapautunut muslimien uhasta. Paavin mukaan taisteluun lähtevät saisivat anteeksi heille syntien vuoksi määrättyt kirkkorangaistukset. Itsensä uhraaminen taistelussa Kristuksen puolesta näytti olevan oikotie pelastukseen. Islamin pyhä sota oli saanut kristillisen vastineen; läntinen kristinuskoko oli tältä osin islamilaistumassa.

Palestiinan valloitus ja menetys

Lännessä oli syntynyt uudenlainen ritarin ihanne, johon kuului taistelu oikean uskon puolesta. Paavin vetoamus herätti valtavan innostuksen, ja tuhannet ritarit ”ottivat ristin” lähteäkseen itään. Islamilaisen maailman hajanaisuuden vuoksi heidän onnistui tunkeutua Palestiinaan saakka ja valloittaa Jerusalem kesällä 1099. Taistelun aikana valloittajat surmasivat lähes kaikki kaupungista löytyneet muslimit ja juutalaiset. Ristiretkeläisten johtajat perustivat Syyriaan ja Palestiinaan useita länsieurooppalaiseen tapaan järjestettyjä ruhtinaskuntia. Lisäksi valloitetuille alueille syntyi joukko ns. hengellisiä ritarikuntia: temppeliherrat, johanniitit ja Saksalainen ritarikunta. Niiden jäsenet antoivat luostarilupaukset mutta taistelivat ritareiden tavoin kristinuskon puolesta.

Vastoin lupauksiaan ristiretkeläiset eivät tunnustaneet Bysantin yliherruutta. Siksi ristiretket huononsivat kreikkalaisten ja länsimaalaisten

välejä. Myös Syyrian ja Palestiinan kristityt joutuivat ristiretkeläisten ruhtinaskunnissa samanlaiseen alistettuun asemaan kuin muslimit. Tämän vuoksi nämä ruhtinaskunnat jäivät Euroopasta tulevan tuen varaan. Ajan mittaan ei kaukana olevien alueiden puolustaminen onnistunut, vaikka lännestä järjestettiin uusia ristiretkiä, joihin jopa keisari ja kuninkaat ottivat osaa. Muslimit saivat vuonna 1187 ratkaisevan voiton ja valloittivat sen jälkeen Jerusalemin. Ristiretkeläisten haltuun jäi vain muutamia rannikkoalueita.

Ristiretkien tavoitteet laajenevat

Ristiretkien alkuperäinen tavoite näytti liukuvan ulottumattomiin, ja paavin auktoriteetti horjui. Paavi Innocentius III pystyi kuitenkin vaientamaan kritiikin ja kokoamaan kristikunnan johtoonsa. Ristiretket laajenivat yleiseksi islamilaisen maailman vastaiseksi sodaksi. Alkuperäisen ajatuksen hämärtyminen näkyy myös siitä, että venetsialaiset saivat itään matkalla olleen ristiretkeläisarmeijan valloittamaan vuonna 1204 Konstantinopolin. Kaupungin aarteet – niiden joukossa suuri joukko pyhänjäänöksiä – ryöstettiin ja laivattiin Italiaan. Vuonna 1054 katkennut ehtoolisyhteys julistettiin palautetuksi, ja länsimaalaiset yrittivät ottaa Bysantin alueet haltuunsa. Heidän Bysantin tilalle luomansa valtio tunnetaan Latinalaisena keisarikuntana.

Ristiretki-innostus levisi myös Itämeren alueelle. Siellä ristiretkiä ei voitu perustella aikaisemmin kristillisten alueiden palauttamisella kristittyjen haltuun, vaan ristiretket olivat kristinuskon levittämistä voimakeinoin uusille alueille. Saksalainen ritarikunta valloitti 1230-luvulle mennessä nykyisen Puolan rannikolla asuneiden preussilaisten alueet ja Kalparitaristo Liivinmaan eli nykyisen Latvian ja Viron. Myös ruotsalaiset ja tanskalaiset tekivät Viroon, Hämeeseen ja Karjalaan ristiretkiä levittääkseen kristinuskoa ja samalla omaa valtapiiriään. Pyreneiden niemimaalla ristiretki-innostus vei kristityt voitosta toiseen. Vuonna 1236 he valloittivat muslimien pääkaupungin Córdoban, joka oli aikoinaan ollut Konstantinopolin jälkeen Euroopan suurin kaupunki. Lopulta vain nykyisen Espanjan eteläisin osa jäi muslimien haltuun.

Läntisen kristikunnan laajeneminen huipentui 1230-luvun lopulla. Ristiritarit olivat silloin saaneet neuvottelujen avulla Jerusaleminkin jälleen

Läntisen kristikunnan laajeneminen noin vuosina 950–1500

haltuunsa. Lännen ristiliput liehuivat Córdobassa ja Konstantinopolissa. Roomassa toivottiin myös Rusin ruhtinaiden liittyvän lännen kirkkoon. Paavinistuin oli yhteydessä jopa kaukaiseen Mongoliaan. Nestoriolaisuus nimittäin oli levinnyt sinne saakka, ja Aasiassa oli parisataa nestoriolaista piispanistuinta. *Tšingis-kaanin* luoman mongolien suurvallan johtokin näytti olevan kiinnostunut kristinuskon omaksumisesta.

Muutamia vuosikymmeniä myöhemmin nämä toiveet olivat romahtaneet. Vain Pyreneiden niemimaalla ja Itämeren itäpuolella valloitetut alueet jäivät pysyvästi läntisen kristikunnan yhteyteen. Palestiinan rannikolla ristiritarit menettivät vuonna 1291 viimeisen tukikohtansa.

Lopputulokseksi jäi, että islamilainen maailma loittoni länsimaista ja jatkoi vihanpitoa. Kreikkalaiset puolestaan olivat jo vuonna 1261 tehneet lopun Latinalaisesta keisarikunnasta. Heidän parissaan Konstantinopolin

valloitus ja sitä seurannut vieras miehitysvalta olivat herättäneet syvää katkeruutta. Vuonna 1054 tapahtunut ehtoollisyhteyden katkeaminen laajeni kansan syväksi epäluuloksi ja jopa vihaksi länsimaalaisia kohtaan. Bytantista tämä asenne levisi myös muihin ortodoksisiin maihin. Katkennut yhteys koetettiin palauttaa paavin vuonna 1274 Lyoniin kutsumassa kirkolliskokouksessa, mutta välirikko vain syveni.

PYHIEN PAIKKOJEN KAIPAUUS

Ristiretkeläiset kunnostivat muslimien hävittämät pyhät paikat. Esimerkiksi Pyhän haudan kirkko rakennettiin heidän aikanaan uudelleen. Saatuaan Palestiinan jälleen haltuunsa muslimihallitsijat sallivat kristittyjen käydä pyhiinvaelluskohteissaan. Tästä huolimatta kristinuskon synnyinsijojen menettäminen oli länsimaille kova isku, ja pyhiin paikkojen kaipaus näkyi niiden ”siirtämisenä” Eurooppaan. Paavi julisti ristiritarien valloittaman Liivinmaan ”Marian maaksi”, uudeksi Pyhäksi maaksi, jossa kristillisten ihanteiden oli määrä toteutua. Italiassa taas levisi 1300-luvulla uskomus, että enkelit olivat ihmeellisellä tavalla tuoneet Jeesuksen kodin Nasaretista Keski-Italiassa olevaan Loretoon. Pikkukaupungista tuli yksi Italian merkittävimpiä pyhiinvaelluskohteita. Joitakin Jeesuksen haudan jäljennöksiä oli raken-

nettu jo ennen ristiretkiäkin. Sen jälkeen niitä tehtiin kymmenittäin eri puolille kristikuntaa.

Protestanttiset reformaattorit eivät arvostaneet pyhiä paikkoja, vaan yrittivät lopettaa koko pyhiinvaellusperinteen. Reformaation vaikutuksen heikennyttyä perinne kuitenkin elpyi. Koska Palestiinan pyhät paikat olivat katolilaisten, ortodoksien ja monofysiittien hallussa, ne tuntuivat protestanteista vierailta. Anglikaanit koettivat ratkaista tämän ongelman ostamalla 1800-luvun lopulla Jerusalemista löytyneen ”Puutarhahaudan”, jota kenraali *Charles Gordon* piti Jeesuksen hautana. Sen ympäristö vastasi romantiikan näkemystä pyhästä paikasta. Vaikka Puutarhahauta ei olekaan Jeesuksen hauta, lukemattomien protestanttien pyhiinvaellus on huipentunut sen äärellä pidettyyn hartaushetkeen.

Myöskään läntisen kristikunnan yhteistyöstä mongolien kanssa ei ollut tullut mitään. Päinvastoin mongolien hyökkäys teki lopun Rusin valtakunnasta ja murskasi lännen toiveet sillä suunnalla. Seuraavien sukupolvien aikana nestoriolainen kristinusko katosi Aasian sisäosista.

Protestiliikkeet ja inkvisitio

Rikastuneen kirkon mahti ei tyydyttänyt kaikkia. Vanha käsitys kirkon omaisuudesta köyhien omaisuutena vaikutti edelleen ja tarjosi pohjan tyytymättömyydelle. Nyt kirkon tulot näyttivät kuluvan loisteliaisiin kirkkorakennuksiin ja kerjäläisten kasvavat joukot saivat tyytyä kurjuuteensa. Monet kirkonjohtajat tuntuivat unohtaneen omassa elämässään kokonaan vanhan kristillisen köyhyyteen tyytymisen ihanteen.

Pohjois-Italiassa ja Etelä-Ranskassa levisi 1100-luvun puolivälissä kataarien liike, joka oli syntynyt idästä tulleiden vaikutteiden pohjalta. Sen lähtökohtana oli manikeolainen usko näkymätöntä maailmaa hallitsevaan valon jumalaan ja aineellista maailmaa hallitsevaan pimeyden jumalaan. Kataarien ydinjoukko eli askeettista elämää ja piti katolista kirkkoa pahan aineellisen maailman edustajana. Ranskassa liikettä kutsuttiin sen keskuspaikan Albin mukaan myös albigensseiksi. Koska kataarit olivat uhka paitsi kirkolliselle myös maalliselle vallalle, paavi ja Ranskan kuningas päättivät tukahduttaa liikkeen väkivalloin. Taistelu julistettiin ristiretkeksi, ja kataarien asuinalueet valloitettiin albigenssisodan (1209–1229) aikana. Kymmeniätuhansia ihmisiä sai surmansa.

Vain muutama vuosi ennen albigenssisotia ristiretket olivat kääntyneet kristittyjen keskinäiseksi väkivallaksi, kun ristiretkeläiset olivat valloittaneet Konstantinopolin. Albigenssisodissa ristiretkiaatetta käytettiin läntisen kristikunnan sisäisen sodan perusteluna. Alkuperäisestä tavoitteesta oltiin jo hyvin kaukana.

Kataarien liike oli syntynyt pääosin kristinuskon ulkopuolisista vaikutteista. Sen sijaan *Pierre Valdesista* nimensä saanut valdolaisten liike oli puhtaasti kristillinen protestiliike. Lyonissa 1170-luvulla syntyneen liikkeen jäsenet syyttivät pappeja siitä, että nämä eivät eläneet kirkon ihanteiden mukaisesti. Itse valdolaiset elivät köyhinä, ja heillä oli paljon kannattajia kaupunkien köyhän kansan parissa. Aluksi näytti, että liike pysyisi toimimaan kirkon puitteissa. Saarnaamisoikeudesta syntynyt kiista

INKVISITIO – TOTTA JA TARUA?

Kirkolliskokous oli vielä vuonna 1179 tyytynyt uhkaamaan harhaoppisia omaisuuden takavarikoinnilla ja vangitsemisella. Vainottujen liikkeiden muuttuminen salaisiksi sai vallanpitäjät koventamaan otteitaan. Keisari Fredrik II määräsi vuonna 1224, että harhaoppisten tutkinnassa oli käytettävä myös kidutusta ja uskostaan kiinni pitävät harhaoppiset oli poltettava roviolla. Lopulta paavi otti toiminnan johtoonsa.

Ranskan valistusfilosofit nostivat 1700-luvulla inkvisition esimerkiksi kristinuskon ja erityisesti katolisen kirkon suvaitsemattomuudesta ja ”pimeydestä”. Valistuksen kuva inkvisition miljoonista uhreista ja kidutuskammioiden loputtomista kärsimyksistä omaksuttiin laajasti, ja se on toiminut tehokkaasti kristinuskon vastaisena aseena meidän aikaamme saakka. Nykyajan kristittyjen näkökulmasta inkvisitio oli järkyttävä erehdys, ja katolinen kirkko on pyytänyt anteeksi osallisuuttaan siihen samoin kuin ristiretkiin.

Toisaalta myös valistuksen propagandistinen kuva inkvisitiosta on monessa suhteessa virheellinen. Ensinnäkään inkvisitio ei toiminut poikkeuksellisen mielivaltaisesti vaan oli päinvastoin aikansa

edistyneimmintä oikeudenhoitoa. Monet nykyajan länsimaisen oikeudenkäynnin periaatteet juontavat juurensa paavin inkvisitiolle antamiin ohjeisiin. Niiden mukaan syytetyllä esimerkiksi oli oikeus saada avustaja, tuomion tuli perustua todisteisiin ja tuomitulla oli oikeus valittaa tuomiosta. Kidutustakin käytettiin vähemmän kuin maallisissa tuomioistuimissa. Inkvisition tavoitteena ei ollut tuomita mahdollisimman monia, vaan saada harhaoppiset palaamaan katolisen kirkon yhteyteen. Siksi rangaistukset olivat maallisiin oikeusistuimiin verrattuna lieviä.

Lisäksi on otettava huomioon, että inkvisitio-käsitteellä on aikojen kuluessa tarkoitettu useita organisaatioita, jotka liittyvät vain höllästi toisiinsa. Alkuperäinen inkvisitio toimi lähinnä Etelä-Euroopassa. Espanjassa ja Portugalissa 1400-luvun lopulta lähtien toiminut inkvisitio taas oli eräänlainen hallituksen salainen poliisi. Myöhempi kuva inkvisitiosta on perustunut lähinnä Espanjan inkvisitioon. Toiminta-aikanaan se lienee tuominut kuolemaan ehkä 10 000 ihmistä. Reformaatioaikana myös paavinistuin perusti inkvisition uudelleen. Tämä inkvisitio toimi pelkästään Italiassa.

johti kuitenkin välirikoon. Sen jälkeen liike muuttui salaiseksi ja radikalisoitui. Se torjui esimerkiksi aneet ja pyhänjäännösten kunnioittamisen. Koska myös maalliset ruhtinaat pitivät liikettä vaarallisena, he yrittivät albigenssisodan jälkeen tukahduttaa senkin verisen vainon avulla. Liike säilyi kuitenkin vaikeapääsyisillä vuoristoseuduilla, ja sen saarnaajat kiertelivät Saksassa saakka julistamassa ”köyhien evankeliumia”.

Koska salaisia liikkeitä ei kyetty voittamaan asevoimin, paavi vakiinnutti 1230-luvulla inkvisition, jonka tehtäväksi tuli estää harhaoppien leviäminen ja näin varmistaa uskonnollinen yhtenäisyys. Myös inkvisitio perustui viime kädessä väkivallan käyttöön. Toisiin uskoviin kohdistunut väkivalta sai näin uusia muotoja. Aatehistoriallisesti inkvisitio oli ristiretkiliikkeen eräs haara.

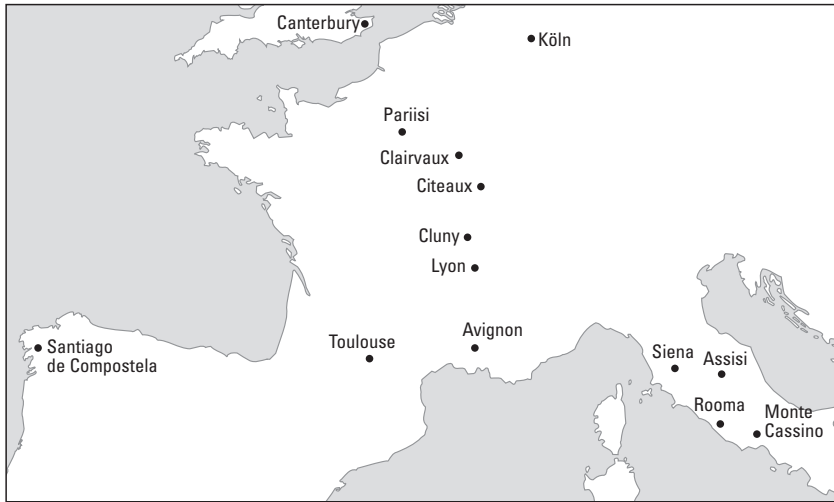
Askeettisen elämän uudet muodot

Uskonnollinen innostus näkyi myös luostarilaitoksen laajenemisessa. Läntisen kristikunnan piiriin syntyi yhä uusia sääntökuntia. Monet niistä olivat lähtöisin Keski- ja Etelä-Ranskasta. Tämä seutu oli ollut jo varhaisen luostariliikkeen merkittävä keskus, ja Clunyn reformiliike oli syntynyt siellä.

Lännen uudet sääntökunnat

Clunyn esimerkin mukaisen luostarielämän vetovoima heikkeni nopeasti. Monet pitivät Clunyn sääntöä noudattavien luostareiden jumalanpalvelusta liian loistokkaana ja kaipasivat askeettisempaa elämää. Vuonna 1098 perustettu Citeaux'n eli latinan kielellä Cisterciumin luostari syntyi tähän tarpeeseen. Se pyrki elvyttämään alkuperäisen benediktiinisäännön mukaisen luostarielämän. Munkit elivät vaatimattomasti ja toimitivat jumalanpalveluksensa karun askeettisessa ja kuvattomassa kirkossa. Näin syntynyt sisterssiläisveljestö poikkesi muista benediktiiniluostareista myös siinä, että luostariin otettiin maallikkoveljeksi ainakin periaatteessa kuka tahansa. Varattomalle ja lukutaidottomalle vaelle avautui

Kirkon ja luostarielämän keskuksia

näin mahdollisuus päästä luostarielämän piiriin. Koska sisterssiläisluostareilla oli runsaasti työvoimaa, ne perustivat paljon tytärloostareita asu-mattomille seuduille ja vaikuttivat näin merkittävästi läntisen kristikun-nan yhtenäistymiseen. Toistasataa vuotta Citeaux'n perustamisen jälkeen Euroopassa oli jo yli viisisataa sisterssiläisluostaria, pohjoisimmat Virosa, Ruotsissa ja Norjassa. Citeaux'n rinnalle ja jopa ohikin sääntökunnan keskuksena nousi Clairvaux'n luostari, jonka ensimmäinen apotti *Bernhard Clairvauxlainen* (k. 1153) oli aikansa merkittävin benediktiiniperin-teen mukaisen käytännöllisen luostarihurskauden vaalija. Bernhard tuki voimakkaasti ristiretkiaatetta ja sai myös temppeleherrojen ritarikunnan omaksumaan sisterssiläissäännön.

Myös teologian harjoitusta tärkeänä pitänyt augustinolainen luos-tariperinne sai uusia muotoja, joista merkittävin oli premonstratenssien sääntökunta. Sekin oli lähtöisin Ranskasta, mutta levisi varsinkin Saksan itäosiin. Askeettisen luostariperinteen merkittävin uusi muoto oli Etelä-Ranskassa syntynyt kartusiaanijärjestö. Kartusiaanit viettivät luostareissaan erakkoelämää ja kokoontuivat yhteen vain hartaushetkiin. Myöhemmin kartusiaaniluostareita perustettiin myös kaupunkeihin. Ne tunnettiin ankarasta askeesista, johon kuului esimerkiksi vaikeneminen muulloin kuin jumalanpalveluksessa.

Uusien sääntökuntien piiriin syntyi myös naisten yhteisöjä. Nunnatkin olivat yleensä lähtöisin varakkaan väen piiristä. Jos vauraan aateltai porvarissuvun tyttärelle ei syystä tai toisesta järjestynyt avioliitto, oli tavallista, että vanhemmat lahjoituksella järjestivät hänelle turvaton toimeentulon luostarista. Liègeissä vuoden 1200 tienoilla syntynyt begiinien liike tarjosi naisille mahdollisuuden uudenaikaiseen yhteisöelämään. Begiinit viettivät luostarimaista elämää ja saivat toimeentulonsa lahjoituksista, käsitöistä ja tyttöjen opettamisesta. Begiiniyhteisöt eivät kuitenkaan vaatineet elinikäistä sitoutumista. Liikkeen laajentuessa myös köyhien naisten oli helpompaa päästä begiinitaloihin. Alankomaiden lisäksi liike levisi etenkin Ranskaan ja Saksaan. Liikkeen parissa oli myös begardeiksi kutsuttuja miehiä, mutta begiineihin verrattuna heillä ei ollut kovin paljon merkitystä. Koska begiinit eivät olleet nunnia, he herättivät epäluuloja. Lisäksi he kilpailivat käsityöllään ammattikuntien kanssa. Siksi liike miltei tukahdutettiin jo 1300-luvulla.

Kerjäläisveljestöjen radikaali kristillisuus

Askeettinen elämä sai 1200-luvun alussa uudenlaisia muotoja, kun kerjäläisveljestöt syntyivät. *Franciscus Assisilaisen* (k. 1226) luoma ”vähäisempien veljien” eli minoriittien yhteisö oli väkevä protesti kaupunkien yläluokan rikkautta ja rahataloutta vastaan. Fransiskaanit eivät omistaneet mitään eivätkä halunneet olla tekemisissä rahan kanssa. Lisäksi he sanoutuivat irti kaikenlaisesta väkivallasta. Fransiskaanit elivät ruokapalkalla tekemästään työstä tai ihmisten antamista lahjoista ja kärjistyivät näin vanhan kristillisen elämäntavan äärimilleen. Heidän käsityksensä mukaan Kristuksen seuraaminen edellytti täydellistä köyhyyttä. Käytännössä tätä periaatetta oli kuitenkin vaikea toteuttaa. Liike jakautuikin ennen pitkää radikaaliin ja maltillisempaan haaraan. Lopulta radikaali suuntaus (spirituaalit) kiellettiin ja tukahdutettiin.

Radikaaleinta oli se, että fransiskaanien mukaan köyhyyden vaatimus oikeastaan koski myös kirkkoa organisaationa, sillä vain köyhänä kirkko voi olla ”Hengen kirkko”. Fransiskaanit levittivät tätä ajatusta vielä valdolaiksi tehokkaammin. Kirkon omaisuus muuttui näin ongelmaksi: Saisiko kirkolla olla omaisuutta? Miten kirkko voisi toimia ilman omaisuutta? Fransiskaaneilla oli tällaisiin kysymyksiin selvä vastaus. Liikkeen parissa

oli nimittäin omaksuttu *Joakim Fiorelainen* -nimisen munkin käsitys, jonka mukaan historia jakautui kolmeen osaan: Isän, Pojan ja Pyhän Hengen aikakauteen. Jeesuksesta alkanut Pojan aikakausi oli päättymässä, ja sitä seuraisi pian Hengen aikakausi, jolloin Henki tulisi asumaan ihmisten sydämeen. Näin alkaisi paratiisimainen aika, jolloin omaisuutta ei enää tarvittaisi, vaan kaikki haluaisivat kilvan auttaa ja palvella toisiaan. Fransiskaanit näkivät itsensä tämän pian koittavan maailman etujoukkona, ja Franciscusta pidettiin jopa ”uutena Kristuksena”. Tämä ajatus sai tukea myös siitä, että Franciscuksen käsiin ja jalkoihin ilmestyivät vuonna 1224 stigmat, Kristuksen haavoja muistuttavat kärsimyksen merkit.

Franciscuksen ehdottomuudesta ja radikaaliudesta huolimatta paa-pi Innocentius III hyväksyi hänen luomansa sääntökunnan. Tämä johtui siitä, että Franciscus oli ehdottoman uskollinen katoliselle kirkolle. Fransiskaani- liike levisi nopeasti kaikkialle katoliseen Eurooppaan. Se oli uusi, kaupunkien oloihin ja haasteisiin sovellettu versio käytännöllisestä benediktiinihurskaudesta. Fransiskaanit eivät aluksi arvostaneet teologiaa. Sen sijaan he elämällä kansan parissa, keskustelemalla ja saarnaamalla levittivät uutta kristillisyyttään kasvaviin kaupunkeihin. Fransiskaanit ryhtyivät myös lähetystyöhön islamilaisessa maailmassa. Vaikka se ei tuottanutkaan tuloksia, väkivallasta kokonaan luopuneet ja rakkauden teoilla evankeliumia julistaneet veljet loivat uuden lähetysaarnaajan mallin.

”Saarnaajaveljien” yhteisö, jonka *Domingo de Guzmán* eli *Dominicus* perusti Toulousessa vuonna 1215, pyrki voittamaan Etelä-Ranskassa laajalle levinneen vastarinnan katolista kirkkoa kohtaan. Dominikaaniveljestö koostui papeista, joiden tarkoituksena oli vakuuttaa kirkon rikkautta arvostelevat valdolaiset ja kataarit heidän omalla aseellaan eli elämällä yhtä askeettisesti kuin he. Dominikaanit olivat luopuneet kaikesta omaisuudestaan ja elivät ihmisten antamien almujen varassa. Veljestön sääntö perustui augustinolaiseen luostariperinteeseen, jossa arvostettiin teologian harjoitusta. Koska dominikaaniveljestö pyrki antamaan jäsenilleen hyvän koulutuksen, siitä tuli pian Euroopan oppinein yhteisö ja sillä oli vahva panos skolastisen teologian synnyssä. Teologisen asiantuntemuksensa vuoksi dominikaanit toimivat usein myös inkvisiittoreina.

Fransiskaanien ja dominikaanien luoma askeettisen elämän malli oli niin vaikuttava, että jotkin perinteiset luostariyhteisötkin omaksuivat sen. Näin syntyivät karmeliittojen ja augustinolais-eremiittien sääntökunnat.

Augustinolais-eremiitit olivat saaneet vaikutteita dominikaaneilta ja arvostivat teologista työskentelyä. Kerjäläisveljestöjen piiriin syntyi myös naisyhteisöjä, mutta niiden jäsenten ei sallittu liikkua kansan parissa, vaan he elivät varsin perinteistä luostarielämää. Uusi askeettisen elämän muoto olivat penitentit eli katujat, jotka elivät fransiskaanien tai dominikaanien ihanteiden mukaisesti mutta usein omassa maallisessa elämänpöyrissä. Tällainen ”kolmas tie” houkutteli varsinkin naisleskiä. Ajan tunnetuimmista pyhistä esimerkiksi *Elisabet Thüringeniläinen* ja *Katariina Sienalainen* olivat penitentejä.

Jumalan tuntemisen tie

Myös mystinen uskonnollisuus – Jumalan välitön kokeminen – sai lännen luostareissa 1100-luvulta lähtien uusia piirteitä. Lännen mystikoiden piirissä puhuttiin rohkeammin kuin idässä ihmisen sielun ”yhtymisestä” Jumalaan (*unio mystica*). Tästä käsitteestä tuli lännen mystiikan keskeinen käsite. Mystiikan leviäminen oli merkki opetuksen tehostumisesta ja yksilöllisen ajattelun voimistumisesta. Se vastasi samansuuntaisiin tarpeisiin kuin 1200-luvulla yleistynyt rukousnauhan käyttö. Mystiikka ei kuitenkaan ollut pelkästään sisäänpäin kääntymistä. Monet mystikot olivat samalla aikansa huomattavimpia vaikuttajia.

Bernhard Clairvauxlainen suhtautui teologiaan hyvin epäillen. Hänen mielestään todelliseen tietoon ei päästy älyn avulla, vaan vapautumalla aistimaailman houkutuksista tottelemaan yksin Jumalan tahtoa. Ihmisen sielu oli luotu Kristuksen morsiameksi. Siksi nöyryyden tien päämääränä oli sielun yhtyminen sulhaseensa. Tämän ”morsiusmystiikan” lisäksi Bernhard edisti mariaanisesta hurskauden leviämistä. Hänen mukaansa Jumalan tahtoon nöyrytynyt ja taivaaseen otettu Maria oli uskovan esikuva. Bernhardilainen mystiikka painotti aikaisempaa enemmän Jeesuksen ja Marian inhimillisyyttä, jotta uskova voisi samastua heihin.

Konstantinolaisen käänteestä jälkeisinä vuosisatoina monet hallitsijoiden puoliset ja hovinaiset olivat vaikuttaneet merkittävästi kirkkoon. Mystiikka avasi naisille uudenlaisen tien: vahvat uskonnolliset kokemukset – varsinkin ympäristön aidoiksi hyväksymät ilmestykset – toivat arvovaltaa ja nostivat muutamia naisia aikansa merkittävimpien vaikuttajien joukkoon. Tällainen vaikuttaja oli esimerkiksi *Hildegard Bingeniläinen* (k. 1179),

naisluostarin abbedissa, joka kuvasi ilmestyksiään useissa kirjoissa. Niistä merkittävin on nimeltään *Tunne tiet*. Idän mystikkojen tapaan myös Hildegard Bingeniläinen kuvasi kokemustaan Jumalasta valona.

Katolisen kirkon hajaannus

Läntisen kristikunnan nopea kehitys oli tuonut kirkkoon uusia, jopa keskenään aivan ristiriitaisia piirteitä ja näkemyksiä. Paavinistuimen arvovalta ja paavin pyrkimys yhtenäistää kristikuntaa olivat kauan peittäneet tämän kehityksen. Vuoden 1300 tienoilla tapahtui kuitenkin muutos: paavin vaikutusvalta heikkeni dramaattisesti ja kirkon hajaannus alkoi päästä näkyviin. Katolisen kirkon johto ei kyennyt enää ohjaamaan läntistä kristikuntaa samassa määrin kuin aikaisemmin, vaan muut voimat astuivat sen tilalle.

Lännen uudet auktoriteetit

Paavinistuimella oli 1200-luvulla voittanut pitkällisen taistelun Hohenstaufen-suvun keisareita vastaan. Keisarin valta mureni, ja Saksa alkoi muuttua suureksi joukoksi miltei itsenäisiä ruhtinaskuntia ja kaupunkeja.

Hohenstaufen-suvun viimeinen merkittävä hallitsija *Fredrik II* oli pyrkinyt luomaan Etelä-Italiaan uudenlaisen ruhtinasvaltion, joka perustui tehokkaaseen ja keskitettyyn hallintoon. Ranskan ja Englannin kuninkaatsurasivat esimerkkiä ja ryhtyivät luomaan hajanaisen feodaalisen järjestyksen tilalle tällaista valtiota, jossa hallitsijan valta ulottuisi samanlaisena kaikkialle. Sen aikaansaamiseksi hallitsijoiden oli luotava tehokas verotus sekä suoraan heidän käskyvallassaan oleva armeija ja paikallishallinto. Koska hallitsijat pyrkivät ulottamaan valtansa kaikille elämäneläimille, he koettivat saada myös oman alueensa kirkon ohjaukseensa. Paavi oli työnnettävä syrjään, ja hallitsijan oli ainakin käytännössä astuttava hänen tilalleen.

Koska paavinistuimella oli propagoinut ristiretkiä ja esittänyt ne Jumalan tahtona, ristiretkien alkuperäisen tavoitteen saavuttamatta jääminen horjutti sen uskottavuutta. Ristiretket kääntyivät näin lopulta myös paavien tappioksi. Lisäksi harhaoppisten ja kerjäläisveljestöjen levittämät köyhyy-

teen tyytymisen ja köyhän kirkon ihanteet tarjosivat pohjan paavinistui-
men vastaisen mielialan leviämislle. Kuuria ei kyennyt kuuntelemaan tä-
tä kritiikkiä, vaan sen toiminta painottui kirkon hallinnointiin ja omien
taloudellisten etujen ajamiseen.

Ruhtinasvaltioiden rinnalle syntyi muitakin uudenlaisia valtakeskuk-
sia. Yliopistolaitos laajeni. Yliopistojen tohtorit katsoivat tuntevansa kir-
kon opin parhaiten ja vaativat itselleen sen mukaista arvovaltaa. Tämä
johti helposti yhteentörmäyksiin piispojen ja jopa paavin kanssa. Tällai-
sissa tilanteissa ratkaisevaksi tuli se, kenen puolelle kuningas tai ruhtinas
asettui.

Roomasta Avignoniin

Paavinistuimen asemassa tapahtunut muutos tuli näkyviin, kun paavi *Bonifatus VIII* joutui kiistaan Ranskan kuninkaan *Filip IV Kauniin* kanssa. Paavi vaati kuningasta taipumaan tahtoonsa, mutta tämä vangitutti hä-
net vuonna 1303. Muutamaa vuotta myöhemmin kuningas käytti paavin-
istuinta hyväkseen taivuttamalla uuden paavin *Klemens V:n* julistamaan
temppeleherrojen ritarikunnan harhaoppiseksi, jotta hän pääsisi takavari-
koimaan sen omaisuuden. Vuonna 1309 Filip IV Kaunis lopulta sai paa-
vin siirtymään Avignoniin Etelä-Ranskaan. Siellä paavit joutuivat täy-
sin riippuvaisiksi Ranskan kuninkaista. Tämä oli läntiselle kristikunnalle
mieltä kuohuttava kokemus. Teologit ja kanonistit joutuivat pohtimaan,
mitä paavius ylipäänsä oli ja voiko paavi hoitaa virkaansa muualla kuin
Roomassa.

Paavinistuimen talous oli jo Roomassa ollut kriisissä. Avignonissa paa-
vien oli järjestettävä taloutensa uudelle pohjalle ja koetettava laajentaa vir-
kaan nimittämistä, valitusten käsittelystä ja muista päätöksistä perittyjen
maksujen määrää. Tehtävää vaikeutti vielä se, että muutamat hallitsijat es-
tivät oman alueensa kirkkoa maksamasta tällaisia maksuja tai ottivat ne
itselleen. Tämän vuoksi maksujen merkitys paavinistuimen toiminnassa
korostui, hallinto paisui ja Avignonista muodostui merkittävä rahaliiken-
teen keskus. Lisäksi sukulaisten suosiminen ja muut väärinkäytökset hei-
kensivät paavinistuimen arvovaltaa.

Avignonin paavius herätti ärtymystä varsinkin Saksassa ja Englannis-
sa. Tyytymättömyyden tulkiksi nousi *Marsilius Padovalainen*, joka sai tur-

vapaikan keisarin luota Saksasta. Hän selitti vuonna 1322 valmistuneessa *Rauhan puolustaja* (latinaksi *Defensor pacis*) -nimisessä kirjassaan, että kirkollinen valta kuului uskovien yhteisöä edustavalle yleiselle kirkolliskokoukselle. Paavilla oli valtaa vain siinä määrin kuin kirkolliskokous sitä hänelle uskoi. Maallisen esivallan tehtävänä oli huolehtia rauhasta ja ylläpitää oikeutta sekä tarvittaessa kutsua kirkolliskokous koolle ja julistaa sen päätökset. Marsiliuksen teos levisi laajalle ja tarjosi perusteita kaikille ruhtinaille, jotka pyrkivät saamaan oman alueensa kirkon valvontaansa.

Teologian ”uusi tie”

Kriittiset äänenpainot voimistuivat muuallakin. Myös fransiskaanit olivat ryhtyneet harjoittamaan teologiaa. He vierastivat kuitenkin tomismia ja pitivät sitä yksipuolisen älyllisenä. Brittiläinen fransiskaaniteologi *Johannes Duns Scotus* (k. 1308) oli yhtä mieltä Tuomas Akvinolaisen kanssa siinä, että usko oli sopusoinnussa järjen avulla saatavan tiedon kanssa. Hänen mielestään ihmisen järki ei kuitenkaan pystynyt tutkimaan Jumalaa ja hänen tahtoaan. Siksi ihmisen oli jätävä viime kädessä uskon varaan.

Vielä radikaalimman näkemyksen esitti *William Occam* (k. n. 1349), joka myös oli fransiskaaniveli. Hänen mukaansa Tuomas Akvinolaisen pyrkimys liittää yhteen inhimillinen, älyllinen tieto ja kristinusko ei voinut onnistua. Uskolla ja tiedolla on eri kohteet ja ne ovat eri asioita. Usko ei perustu järkeen, vaan Jumalan ilmoitukseen, joka vaatii ihmiseltä kuuliaisuutta. Sellaiset kirkonjohtajat, jotka eivät suostuneet tähän kuuliaisuuteen, eivät edes kuuluneet todelliseen kirkkoon. Sen puolesta taas vain yleinen kirkolliskokous saattoi puhua. Jo Jumalan luomisjärjestys osoitti, että maallinen valta voi tarvittaessa ohjata myös kirkkoa. Occamin ajatukset repivät rikki tomistisen teologian ja kanonisen oikeuden luoman suuren synteesin. Myös Occam joutui kiistaan paavinistuimen kanssa ja pakeni lopulta keisarin luo Saksaan.

Kritiikistä huolimatta varsinkin dominikaanit vaalivat edelleen tomismia ja pitivät sitä oikeana teologiana. He eivät kuitenkaan voineet estää sitä, että Occamin ajattelun pohjalle syntyi kilpaileva perinne, jota alettiin kutsua ”uudeksi tieksi” (*via moderna*). Vastaavasti vanhemman perinteen kannattajat tunnettiin vanhana tienä (*via antiqua*).

Länsimainen skisma ja konsiliarismi

Aikaa myöten vaatimus paavinistuimen palauttamisesta Roomaan muuttui äänekkäämmäksi. Ajan suuret naisvaikuttajat ruotsalainen *Birgitta Birgerintytär* ja Katariina Sienalainen julistivat Jumalan tahtovan sitä. Vuonna 1377 muutto tapahtuikin. Seuraavan paavin valinnasta syntyi kuitenkin erimielisyys, joka johti kahden paavin valitsemiseen. Heistä toinen hallitsi Avignonissa, toinen Roomassa. Molemmat pitivät itseään oikeana paavina ja erottivat kilpailijansa kirkosta. Näin syntynyt tilanne tunnetaan suurena länsimaisena skismana eli kirkon hajaannuksena. Kilpaillevien paavien palkkasoturit taistelivat jo sen alussa Rooman hallinnasta, ja oli pelättävissä, että skisma johtaisi laajamittaiseen väkivallan käyttöön. Kardinaalit saivat lopulta vuonna 1409 Pisaan koolle kirkolliskokouksen. Sen valitsema uusi paavi ei kuitenkaan pystynyt syrjäyttämään aikaisempia. Kahden sijasta paaveja oli nyt kolme.

Tässä tilanteessa Marsilius Padovalaisen ja William Occamin ajatukset saivat uutta kantavuutta. Keisarin onnistui koota uusi yleinen kirkolliskokous Saksaan ratkaisemaan kiistaa. Konstanzin kirkolliskokous (1414–1418) julisti kirkon johtamisen kuuluvan sille ja onnistui lopettamaan skisman: vuodesta 1417 lähtien Roomassa oli taas vain yksi, yleisesti tunnustettu paavi.

Toisaalta kirkolliskokous suorastaan syvensi kirkon hajaannusta. Sen yrityksestä reformoida kirkko ei eri tahojen ja kansakuntien ristiriitojen vuoksi tullut mitään. Tämän vuoksi paavinistuin ryhtyi jo kirkolliskokouksen aikana solmimaan hallitsijoiden kanssa näiden alueen kirkkoa koskevia sopimuksia eli konkordaatteja. Niillä paavinistuin koetti turvata oman asemansa ja samalla luoda kirkon toiminnalle laillisen ja pitävän perustan. Suostumalla konkordaatteihin hallitsijat tunnustivat paavin kirkon ylimmäksi johtajaksi. Toisaalta paavi tunnusti hallitsijoiden oikeuden tehdä heidän oman alueensa kirkkoa koskevia sopimuksia. Ajan mittaan paavinistuin joutui myöntämään hallitsijoille yhä enemmän oikeuksia. Itse asiassa katolinen kirkko oli jo hajoamassa lukuisiksi kirkoiksi, joissa hallitsijoilla oli paljon sananvaltaa.

Konstanzin kirkolliskokous oli hyväksynyt konsiliarismin, jonka mukaan ylin valta kirkossa kuului yleiselle kirkolliskokoukselle. Lisäksi se päätti, että konsiiliin tuli vastedes kokoontua säännöllisesti. Paavinistuin

piti konsiliarismia omien etujensa vastaisena ja kirkon perinteelle vieraina teoriana. Kun myös Baseliin vuonna 1431 kokoontunut kirkolliskokous hyväksyi konsiliarismin, se joutui pitkälliseen kiistaan paavinistuimen kanssa. Jopa skisma näytti uusiutuvan, koska kirkolliskokous julisti paavin erotetuksi ja valitsi hänen tilalleen uuden paavin. Vastavetona Roomassa hallitseva paavi kutsui koolle kilpailevan kirkolliskokouksen (Ferraran ja Firenzen konsiili 1438–1442). Roomassa hallinneen paavin voimana oli syvään juurtunut perinne. Lopulta Rooman paavinistuimen onnistui voittaa riita, ja Baselin kirkolliskokous hajaantui vuonna 1449. Konsiliaristinen näkemys kirkosta jäi kuitenkin vaikuttamaan, ja paavinistuimen vastustajat nojautuivat edelleen siihen.

Kirkon yhtenäisyys murtuu

Vaikka paaviutta koskeneet kiistat aiheuttivat suurta hämmennystä, niissä oli kuitenkin kysymys vain kirkon ylimmän johdon järjestämisestä. Kirkon kannalta paljon vaarallisempaa oli se, että 1300-luvun puolivälistä lähtien syntyi laajalle levinneitä liikkeitä, jotka arvostelivat koko kirkkoa ja jopa leimasivat sen uskon aivan vääräksi.

Euroopan väkiluku oli 1300-luvun alkuun mennessä kasvanut niin suureksi, että maatalous ei enää pystynyt ruokkimaan kaikkia. Aliravitseminen loi pohjan epidemioille. Lopulta mustan surman nimellä tunnettu rutto tappoi vuosina 1347–1352 noin kolmanneksen eurooppalaisista ja toi mukanaan pelon ja epävarmuuden ilmapiirin. Kaikki maallinen alkoi tuntua merkityksettömältä ja turhalta.

Musta surma toi kaduille ja teille itseään ruoskivien ihmisten kulkueet. Ruoskijat koettivat torjua ruton katamalla syntejään ja julistamalla niitä toisilleen anteeksi. Liike oli kirkon kannalta vaarallinen, koska se kävi katumuskamppailuaan suoraan Jumalan kanssa ja arvosteli papiston elämäntyyliä. Paavi kielsikin sen.

Monet pitivät mustaa surmaa Jumalan rangaistuksena kristikunnan ja erityisesti paavinistuimen synneistä. Kirkon johtajien vastainen henki sai kasvupohjaa myös siitä, että kirkko koetti maallisen esivallan tavoin korvata massakuoleman aiheuttamaa tulojen vähentymistä korottamalla veroja. Kirkon johtajat leimautuivat ihmisten silmissä vääriksi paimeniksi, jotka eivät välittäneet laumastaan. Englannissa Oxfordin yliopiston professori

John Wycliff (k. 1384) nousi näiden tuntojen tulkiksi. Wycliff oli omaksunut fransiskaanien radikaalin näkemyksen, jonka mukaan kirkko saattoi olla ”Hengen kirkko” vain köyhänä. Siksi hän kehotti maallista valtaa takavarikoimaan kirkon kaiken omaisuuden. Paavi julisti Wycliffin harhaoppiseksi, mutta ei pystynyt vaientamaan häntä. Sen sijaan Wycliffin näkemykset radikalisoituivat. Hänen mielestään Uuden testamentin kuvaus aikojen lopulla ilmestyvästä Antikristuksesta sopi paaviuteen. Kaikki käytännöt, joita ei ollut selvästi mainittu Uudessa testamentissa, esimerkiksi aneet, rippi ja pyhimysten esirukousten pyytäminen, oli poistettava. Raamattu ja kirkko alkoivat näin irrota toisistaan. Uudesta testamentista oli tulossa oikean kirkon ajaton normi, jonka avulla kriittiset oppineet arvioivat ympärillään elävää kirkkoa. Englannissa tämä oli mahdollista yhä useammille, koska Wycliff käänsi ystäviensä avulla Raamatun englanniksi.

Wycliffin ympärille syntyneen liikkeen kohtaloksi muodostui se, että talonpojat nousivat häneen vedoten kapinaan. Vallanpitäjien silmissä Wycliff leimautui kapinanlietsojaksi. Kuningasvalta tukahdutti kapinan, ja inkvisitio ryhtyi sen tuella juurimaan pois Wycliffin ajatuksia. Lollardeiksi kutsuttu wycliffiläisten liike vaikutti kuitenkin salaisena sukupolvien ajan.

Wycliffin aatteet levisivät opiskelijoiden mukana Böömiin, keskelle katolista Eurooppaa. *Jan Hus* -niminen Prahan yliopiston maisteri yhdisti 1400-luvun alussa Wycliffin kirkkokritiikin tšekkien kansalliseen liikkeeseen. Hus kutsuttiin Konstanzin kirkolliskokoukseen, joka vastoin keisarin antamaa turvakirjaa tuomitsi hänet vuonna 1415 harhaoppisena kuolemaan. Husin kuolema synnytti Böömissä kansannousun kirkkoa ja Saksan valtakuntaa vastaan. Keisari ja paavi yrittivät ratkaista ongelman julistamalla ristiretken hussilaisia vastaan. Hussilaisten onnistui kuitenkin pitää puolensa, ja he vastasivat hyökkäyksiin hävittämällä Böömin naapurimaita. Taistelujen aikana radikaalien hussilaisten parissa levisi ajatus, että paavi todella oli Antikristus ja tapahtumissa oli kysymys tuhatvuotisen valtakunnan (Ilm. 20:1–5) alkamisesta. Baselin kirkolliskokous koetti löytää sovinnon sallimalla hussilaisille muutamia poikkeuksia katolisen kirkon käytännöstä, esimerkiksi ehtoollisviinin jakamisen myös maallikoille. Paavi ei kuitenkaan hyväksynyt näin syntynyttä tšekkiläistä kansalliskirkkoa. Böömi oli eronnut katolisesta kirkosta omaksi kristilliseksi yhteisökseen. Toisaalta radikaalit hussilaisetkaan eivät hyväksyneet tehtyä sopimusta. Kärsittyään tappion he muodostivat Böömin veljinä tunnetun salaisen yhteisön.

Uskonelämän vaihtoehdot

Myös mystiikan luonne alkoi 1300-luvulla muuttua. Tässä muutoksessa oli naisilla huomattava osuus. Mystisten kokemusten antama varmuus nosti muutamia naisia ajan suurten vaikuttajien joukkoon. Ruotsalainen Birgitta Birgerintytär perusti sääntökunnan, jonka tarkoituksena oli vaikuttaa erityisesti Pohjois-Euroopan ylimystöön ja sen kautta koko kansaan. Katariina Sienalainen oli varsinkin Keski-Italiassa tunnettu uskonnollinen opastaja, joka vaati kirkon reformia. ”Orléansin neitsyt” *Jeanne d’Arc* (k. 1431) taas nousi ranskalaisten sankariksi.

Vielä syvempi ja laajempi vaikutus oli Reinin laakson dominikaanien piirissä syntyneellä perinteellä, joka tunnetaan saksalaisena mystiikana. Sen keskuksina olivat naisluostarit, joita oli perustettu runsaasti josiksi, että ristiretkien ja muiden sotien vuoksi naimattomiksi tai leskiksi jääneille naisille luostarielämä oli houkutteleva vaihtoehto. Saksalaisen mystiikan muotoilija oli *Mestari Eckart* -nimisenä tunnettu dominikaani (k. 1327), joka käsitteli kirjoituksissaan ihmisen tietä Jumalan yhteyteen. Mystikkojen perinteiseen tapaan hänkin opetti, että ihminen voi askeesin avulla puhdistua ”maailman” vaikutuksesta ja kokea Jumalan armon. Ihmisen sielulla on kosketuskohta jumaluuteen. Siksi Kristus saattaa syntyä ”ihmissielun syvyyteen” ja muuttaa ihmisen Jumalan kaltaiseksi. Tämä näkyy siinä, että ihminen on valmis auttamaan toisia. Mestari Eckartilla oli dominikaanien piirissä monia seuraajia. Esimerkiksi *Heinrich Seuse* (k. 1366) opasti lukijoitaan Kristuksen kärsimykseen eläytymiseen ja kärsimykseen suostumiseen myös omassa elämässä.

Luostareiden ulkopuolellekin alkoi syntyä ”Jumalan ystävien” piirejä, joita yhdisti samanlainen käsitys ja kokemus tiestä Jumalan yhteyteen. Katolisen kirkon jäsenenä eläminen oli yleensä tällaisille ryhmille itsestään selvää. Jumalanpalvelukseen osallistuminen ei kuitenkaan riittänyt, vaan sen rinnalle haluttiin yksilöllisempää, omaan kokemukseen liittyvää uskonnollisuutta. Koulujen ansiosta lukutaito oli leviämässä kaupunkilaisen pariin. Hartauskirjallisuudella, erilaisilla uskonelämän oppailla, alkoi olla kysyntää. Myös tie Raamatun lukemiseen tai ainakin kuulemiseen ystäväpiirissä avautui yhä useammille. Maallikkojen parissa uskonnollinen kokemus painottui uudella tavalla. Se oli luettuun tai kuultuun eläytymistä, rukousta ja Kristuksen seuraamista jokapäiväisessä elämässä.

Maallikkoliikkeistä laajimmalle levisivät *Gerard Grooten* 1300-luvun loppulla perustama ”yhteisen elämän sisarten” järjestö sekä muutamaa vuotta myöhemmin syntynyt vastaavanlainen miesten järjestö, yhteisen elämän veljet. Niiden yhteisöjä syntyi lukuisiin Alankomaiden ja Pohjois-Saksan kaupunkeihin. Sisaret ja veljet eivät antaneet luostarilupauksia, mutta elivät vaatimatonta elämää pyrkien auttamaan avun tarpeessa olevia ihmisiä. Näistä liikkeistä tuli uuden maallikkohurskauden eli *devotio modernan* näkyvin edustaja. *Tuomas Kempiläisen* hartauskirja *Kristuksen seuraamisesta* levitti sen keskeisiä tunteja, rehellistä itsensä tuntemista ja nöyrää Jumalaan turvautumista, laajoihin maallikkopiireihin.

Yhteisen elämän sisarten ja veljien kaltaisten liikkeiden myötä levisi käsitys, että maallikoillekaan ei tavallinen sakramenttien ja messun yhteydessä eläminen riittänyt. Uskovan tuli liittyä johonkin ”hengellisempään” yhteisöön kuin oma seurakunta. Uskonnollinen elämä alkoi näin kanavoitua kaikille yhteisen jumalanpalveluksen ohji lukuisiin keskenään kilpaileviin sääntökuntiin ja järjestöihin. Kaupunkeihin syntyi maallikkosten veljeskuntia, jotka pitivät omia messujaan ja antoivat turvallisuutta jäsenilleen. Pyhiinvaeltajan tie oli jo haarautunut moniksi reiteiksi.

Renessanssin uudet näkemykset

Myös Italiassa 1300-luvulla alkanut renessanssi syvensi läntisen kirkon hajaannusta. Kristinuskoa edeltänyt kreikkalais-roomalainen kulttuuri nousi esikuvaksi. Renessanssi ei kuitenkaan tyytynyt vain jäljittelemään antiikin esikuvia. Se pyrki ylittämään ne ja loi niihin liittyen uusia ajatuksia.

Kaupunkien elämäntunnot

Italian vauraissa kaupungeissa voimistui maallistumiseksi (sekularisaatioksi) kutsuttu ilmiö. Kristinuskoa sinänsä ei asetettu kyseenalaiseksi. Kaikki olivat edelleen kirkon jäseniä ja osallistuivat sen toimintaan. Taide, talouselämä ja politiikka alkoivat kuitenkin irrottautua kirkon arvoista ja ajatusmaailmasta. Maallistuminen näkyi jopa kirkkotaiteessa ja kirkkoarkkiteh-

Filippo Brunelleschi pyrki luomaan Firenzeen vuonna 1425 suunnittelemaansa San Lorenzon kirkkoon harmonisen sisätilan antiikin aikaisten elementtien ja muotojen sekä huolellisesti harkittujen subteiden avulla. Renessanssikirkkojen suunnittelijat eivät enää tavoitelleet niinkään kosketusta tuonpuoleiseen kuin tämänpuoleisen kauneuden kokemusta.

tuurissa, joissa tavoiteltiin kauneuden ja harmonian kokemusta, ei niinkään enää kosketusta tuonpuoleiseen. Talouselämän edustajat puolestaan katsoivat, että kirkon ei tullut puuttua heidän toimiinsa, vaan talouselämän tuli toimia omien lakiensa mukaisesti. Poliitiikan piirissä uudet ajatukset tulivat esiin *Niccolò Machiavellin* vuonna 1513 kirjoittamassa *Rubricas*-nimisessä teoksessa, jossa valtion johtaminen mielletään uskonnosta ja moraalista täysin irralliseksi toiminnaksi.

Myös omaisuuteen ja omistamiseen alettiin suhtautua uudella tavalla. Kristinuskoon sen alusta lähtien liittynyt askeettisen elämän ihanne oli hylättävä. Kristitty saattoi hyvällä omallatunnolla pyrkiä vaurastumaan, kunhan hän vain käytti omaisuuttaan oikein. Vastaavasti köyhyys oli aina pelkkä onnettomuus. Maallisen esivallan oli ryhdyttävä toimiin sen poistamiseksi.

Uusi ajattelu näytti vievän pohjan koko luostarielämältä, varsinkin kerjäläisveljestöiltä. Ne alkoivatkin menettää suosiotaan. Munkkien ja nunnien tilalle kristityn ihanteeksi nousi ahkerasti työtä tekevä ja perheestään vastuuta kantava maallikko: eikö juuri hänen uskonsa ollut aitoa, jokapäiväisessä elämässä koeteltua luottamusta Jumalaan? Yhteisen elämän sisarten ja veljien kaltaiset järjestöt yrittivät vastata tähän kriisiin etsimällä akeettiselle elämälle uusia, maallikoille sopivia muotoja.

Samoista vaikutusvaltaisista kaupunkilaispiireistä levisi myös vaatimus uudesta moraalista. Käsityö, kauppa, pankkitoiminta ja ruhtinasvaltioiden laajeneva hallinto tarvitsivat ahkeria, pitkäjänteisiä, vastuuntuntoisia ja rehellisiä ihmisiä. Sellaisten ihmisten kasvattaminen nousi polttavaksi kysymykseksi: miten kaikki kristityt saataisiin sisäistämään luostarikilvoitukseen perinteisesti kuulunut korkea moraalinen ja elämään sen mukaisesti? Kirkko koetti vastata tähän haasteeseen ohjaamalla ihmisiä tutkimaan itseään ripin yhteydessä.

Dramaattisimmin pyrkimys parempaan moraaliin tuli näkyviin renessanssin merkittävimpiin keskuksiin kuuluneessa Firenzessä, kun parannusaarnaajana tunnetun dominikaaniveljen *Girolamo Savonarolan* kannattajat saivat vuonna 1494 vallan käsiinsä. Suurkaupunkia ryhdyttiin muuttamaan yhteisöksi, jota Jeesus yksin hallitsisi ja jossa kaikki eläisivät uuden moraalin vaatimusten mukaisesti. Savonarola kukistui kuitenkin jo muutamien kuukausien kuluttua.

Paluu alkulähteille – ratkaisu kirkon ongelmiin?

Humanismiksi kutsuttu aatevirtaus toi renessanssiin uusia piirteitä. Humanistit pitivät kreikkalais-roomalaista kirjallisuutta ylittämättömänä esikuvana. Keski-Euroopassa syntyi tältä pohjalta 1500-luvun alussa raamattuhumanismina tunnettu kirjallis-teologinen virtaus, jonka keskeinen vaikuttaja oli *Erasmus Rotterdamlainen* (k. 1536).

Raamattuhumanistit olivat syvästi huolissaan kirkon ongelmista. Heidän mielestään kirkon usko ei voinut olla erossa muusta kulttuurista. Jos kulttuuri kukoisti, se näkyi myönteisesti myös kirkossa ja päinvastoin. Raamattuhumanistit pyrkivät siksi elvyttämään klassista kirjallisuutta. Vastavasti myös kirkon oli palattava alkulähteille. Skolastinen teologia oli hylättävä, ja teologian oli logiikan sijasta otettava apuvälineekseen kielitiede.

Sen avulla oli tutkittava Raamatun alkukielisiä heprealaisia ja kreikkalaisia tekstejä, joita lännessä ei juuri tunnettu. Erasmus julkaisikin vuonna 1516 kreikankielisen Uuden testamentin, joka herätti suurta innostusta.

Raamattuhumanistit saattoivat nojautua uuteen keksintöön, kirjapainoon. Sen ansiosta kirja sai eurooppalaisessa kulttuurissa aivan uudenlaisen merkityksen ja alkoi tulla maallikkopiirien ulottuville. Raamattuhumanismi liittyi tähän murrokseen ja uuteen ilmapiiriin. Vain kirja ja kirjallisuus, lukeminen ja kirjoittaminen tuntuivat tärkeiltä, kirkon toimitukset ja muut uskon näkyvät muodot kirkkotaidetta myöten olivat toisarvoisia. Tällaista ajattelua vahvisti vielä se, että raamattuhumanistit olivat saaneet vaikutteita Italiassa elpyneestä platonilaisuudesta, joka korosti todellisuuden henkistä luonnetta. Kun Uutta testamenttia ja kirkkoisien kirjoituksia tulkittiin sen pohjalta, näytti siltä, että varhaisen kirkon usko oli ollut henkistä, yksinkertaista luottamusta Jumalaan. Sen rinnalla vain oikealla elämäntavalla oli ollut merkitystä. Tällaisilla mitoilla mitattuna katolisen kirkon rikasmuotoinen, vertauskuvia täynnä oleva liturginen perinne tuntui aivan vääristyneeltä.

Kirkon johto arvostelun kohteena

Paavin paluun jälkeen Roomasta tuli yksi uuden renessanssikulttuurin näkyvimpiä keskuksia. Vanha, 300-luvulla rakennettu Pietarinkirkko purettiin 1500-luvun alussa, ja sen tilalle ruvettiin rakentamaan monumentaalista pyhäkköä. Paavit valittiin Italian johtavista ylimyssuvuista, ja he edustivat niiden omaksumia arvoja. Kaupunkien käsityöläisten ja porvareiden uusilla arvoilla mitattuna paavinistuimen toiminta näytti kuitenkin aivan moraalittomalta. Silmiinpistävintä oli se, että paavit keskittyivät oman sukunsa etujen ajamiseen. Pisimmälle meni *Aleksanteri VI* (1492–1503), joka järjesteli ruhtinaskuntia ja korkeita kirkollisia virkoja aviottomille lapsilleen. Ei ollut ihme, että näkyvät epäkohdat, kuurian maallinen henki ja paheet herättivät kasvavaa ärtymystä. Lukuisista esityksistä ja yrityksistä huolimatta epäkohtia ei pystytty poistamaan, koska liian monet vaikutusvaltaiset ihmiset hyötyivät niistä. Asioiden pysyminen ennallaan sopi niin kuurian hyväpalkkaisille virkamiehille kuin Euroopan hallitsijoillekin.

Samanlaisia ongelmia oli myös kirkon hallinnon alemmilla tasoilla. Kirkkoprovinsien ja hiippakuntien hallinto oli vahvasti ruhtinaiden ja

aatelin käsissä. Laajeneva yliopistolaitos kasvatti kyllä päteviä teologeja, mutta syntyperänsä vuoksi heillä ei useinkaan ollut mahdollisuutta nousta kirkon johtotehtäviin, koska tärkeimmät ja hyvätuloisimmat virat oli varattu ruhtinas- ja aatelissukujen jäsenille. Varsinkin kaupungeissa tämä voimisti hiippakuntahallinnon vastaista mielialaa. Toisaalta piispojen asema oli heikentynyt, koska monet kirkolliset organisaatiot ja sääntökunnat toimivat paavin luvalla heistä riippumattomina.

III

LÄNTINEN KRISTIKUNTA HAJOAA JA LAAJENEE

Kristinuskon ja islamin suhteen taitekohta

Kristinuskon historiassa tapahtui vuoden 1500 tienoilla merkittävä käänne. Islam oli 600-luvulta lähtien uhannut kristillistä maailmaa ja vaikuttanut kristinuskoon. Kaakkois-Euroopassa tämä uhka voimistui jälleen 1400-luvulla. Samaan aikaan voimasuhteet alkoivat kuitenkin kääntyä kristillisen Euroopan eduksi ja islamin maailma alkoi jäädä alakynteen.

Joutuuko kristikunta turkkilaisten valtaan?

Vaikka kreikkalaiset olivat vuonna 1261 saaneet Konstantinopolin jälleen haltuunsa, Bysantin valtakunta ei enää elpynyt ennalleen. Vähä-Aasia jäi turkkilaisten käsiin ja alkoi islamilaistua. Turkkilaiset heimot yhteen koonnut osmanien valtakunta valloitti jo 1300-luvulla lähes kaikki Bysantin alueet; kreikkalaisten hallussa oli lopulta enää Konstantinopoli ja muutamia pieniä alueita Kreikan saaristossa.

Tässä epätoivoisessa tilanteessa Bysantin johto oli valmis antamaan periksi kirkon jakaneessa riidassa, jos se saisi läntiseltä kristikunnalta

sotilaallista tukea osmaneja vastaan. Tällainen sopimus tehtiinkin Firenzessä vuonna 1439 koolla olleessa kirkolliskokouksessa. Kiistat sovittiin vanhan kirkon opin ja käytännön pohjalta. Jopa *filioque*-kiistaan löytyi ratkaisu, jonka molemmat osapuolet saattoivat hyväksyä. Kreikkalaiset tunnustivat myös paavin johtoaseman sellaisena kuin se oli ollut vanhassa kirkossa. Lisäksi sovittiin, että he saivat säilyttää entisen liturgiansa ja muut käytäntönsä.

Sovinto ei kuitenkaan toteutunut. Kreikkalaisten parissa epäluulo länttä kohtaan oli jo liian syvällä. Lisäksi Bysantin tueksi järjestetty ristiretki päättyi vuonna 1444 tuhoisaan tappioon. Paavi ei pystynyt toimitamaan luvattua apua, koska lännen hallitsijat eivät olleet kiinnostuneita tällaisista hankkeista. Keväällä 1453 sulttaani *Muhammed II* valloitti Konstantinopolin. Bysantin valtakuntaa ei sen jälkeen enää ollut. Ortodoksissa maissa uskottiin maailman joutuneen lopun ajan pimeyteen, joka edeltäisi Kristuksen paluuta vuonna 1492. Bysanttilaisen käsityksen mukaan silloin olisi kulunut 7 000 vuotta maailman luomisesta. Turkkiläisten voitto merkitsi myös sitä, että Firenzessä tehty sopimus menetti merkityksensä. Kirkon yhtenäisyyden palauttamiseen ei näyttänyt enää olevan edellytyksiä.

Jo ennen Konstantinopolin kukistumista turkkilaiset olivat aloittaneet Balkanin ortodoksisten maiden valloituksen, ja 1500-luvulle tultaessa lähes koko Balkan oli joutunut heidän valtaansa. Vuodesta 1517 lähtien osmanien valtakunnan sulttaani käytti arvonimeä kalifi ja katsoi tehtäväkseen islamin puolustamisen ja levittämisen. Sulttaani *Soliman Suuri* ryhtyikin valmistelemaan koko Euroopan alistamista islamin valtaan. Vuonna 1526 turkkilaiset voittivat unkarilaiset, ja syksyllä 1529 he tunkeutuivat Itävaltaan. Saksalaisten onnistui kuitenkin torjua Wieniä vastaan tehty hyökkäys. Turkkilaiset pystyivät 1540-luvulla miehittämään suurimman osan Unkaria, mutta sitä kauemmaksi he eivät enää päässeet.

Turkkilaisten sukupolvien ajan jatkunut eteneminen loi itäiseen Eurooppaan Saksaa myöten pelon ja voimattomuuden ilmapiirin. Muslimien pysäyttämisen näytti mahdottomalta. Monet uskoivat, että läntinen kristikunta joutuisi kokemaan Bysantin kohtalon. Ehkä koko maailman loppu oli jo lähellä?

Merenkulkijoiden voima

Läntisen Välimeren alueella elettiin aivan toisenlaisissa tunnelmissa. Lännessä oli syntynyt elämänmuoto, joka osoittautui islamiin verrattuna ylivoimaiseksi. Nykyisessä Espanjassa kristityt valloittivat vuonna 1492 Granadan, viimeisen muslimien hallussa olleen alueen. Ajan mittaan niin muslimit kuin juutalaisetkin pakotettiin kääntymään kristinuskoon tai lähtemään maasta. Kaikkein selvimmin eurooppalaisten ylivoima näkyi merenkulun tekniikassa ja merisodankäynnissä. Espanjalaiset ottivat 1400-luvulla haltuunsa Kanariansaaret. Portugalilaiset taas löysivät Madeiran ja Azorit, ja jo 1400-luvun lopulla he levittivät kristinuskoa Kap Verden saarille. Vuonna 1492 *Kristoffer Kolumbus* avasi espanjalaisille tien Atlantin toiselle puolelle.

Turhia kiistoja välttääkseen Espanja ja Portugali jakoivat maailman vuonna 1494 solmitulla *Tordesillasin sopimuksella* etupiireikseen. Niiden välisen rajan oli määrä kulkea pohjoisesta etelään pitkin Atlantin valtamerta. Rajan länsipuolella olevat maat tulivat kuulumaan Espanjan valta-piiriin, itäpuolella olevat Portugalille. Sopimusta tehtäessä ei vielä tiedetty, että rajaksi sovittu linja jättäisi Etelä-Amerikan itäisimmän osan portugalilaisille. Vuonna 1498 *Vasco da Gama* löysi meritien Afrikan ympäri Intiaan. Portugalilaiset olivat pian Intian valtameren herroja ja alkoivat perustaa tukikohtiaan sen rannikoille. Turkkilaiset pelkäsivät heidän jopa tunkeutuvan Punaisen meren kautta islamin pyhiin kaupunkeihin Mekkaan ja Medinaan.

Islamin maailma oli vuosisatojen ajan ympäröinyt kristittyä Eurooppaa miltei joka puolelta. Suurista löytöretkistä lähtien osat vaihtuivat. Länsieurooppalaiset aloittivat maailmanvalloituksensa, ja islamin maailma alkoi jäädä kristittyjen hallitsemien valtamerien ja tukikohtien keskelle. Eurooppalaisten vallan mukana läntinen kristinuskoko alkoi levitä Euroopasta muihin maanosiin. Seuraavien vuosisatojen kuluessa islamin maailma jäi eurooppalaisen tuotannon, tekniikan ja sotataidon edistyessä yhä pahemmin alakynteen. Islam ei enää kyennyt vaikuttamaan kristilliseen maailmaan ja kristinuskoon. Päinvastoin ylivoimaisilta tuntuvien länsimaiden vaikutus alkoi voimistua islamilaisessa maailmassa.

Martin Lutherin uusi tulkinta kristinuskosta

Läntisen kristikunnan kriisi kärjistyi 1500-luvun alussa. Uskonpuhdistus eli reformaatio loi aivan uudenlaisia tulkintoja kristinuskosta ja johti katolisen kirkon hajoamiseen useiksi kirkkokunniksi. Koska reformaatio alkoi Saksasta, sitä ei voi ymmärtää ottamatta huomioon Saksassa 1500-luvun alussa vallinnutta ilmapiiriä ja ajatusmaailmaa.

Saksan kirkon ongelmat

Pinnalta katsoen Saksan kirkon asiat näyttivät olevan hyvin. Ihmiset osallistuivat aktiivisesti kirkon toimintaan ja lahjoittivat suuria summia uskonnollisiin tarkoituksiin. Saksa oli Espanjan rinnalla läntisen kristikunnan voimakeskus. Pinnan alla oli kuitenkin syvää tyytymättömyyttä.

Koska paavinistuini ei saanut paljonkaan tuloja Länsi-Euroopasta, saksalaiset joutuivat rahoittamaan sitä vastaavasti enemmän. Paavinistuini leimautui tämän vuoksi Saksan riistäjäksi. Lisäksi maksuissa ärsytti niiden satunnaisuus. Esimerkiksi piispan nimittämisestä hiippakunnan oli maksettava aina sama summa, vaihtuipa piispa usein tai harvoin. Ruhtinas- ja aatelissukujen valta kirkossa puolestaan näkyi siinä, että piispoiksi saatettiin valita jopa alle kaksikymmenvuotiaita ruhtinaiden nuorempia poikia. Kaupungeissa monet uudesta maallikkohurskaudesta ja humanismista vaikutteita saaneet ihmiset toivoivat kristillisempää elämää, mutta kirkko ei näyttänyt pystyvän vastaamaan tähän kaipaukseen.

Koska köyhyyttä alettiin Saksassakin pitää onnettomuutena, yleinen mielipide kääntyi sitä ihanteenaan pitäviä kerjäläisveljestöjä vastaan. Väestön kasvaessa todella hädässä olevien kerjäläisten määrä lisääntyi. Auttamiseen oli kyllä käytettävissä varoja, mutta toiminta oli satunnaista ja järjestämätöntä. Ihmiset kaipasivat tehokasta avustusjärjestelmää, joka kykenisi ratkaisemaan köyhyiden synnyttämät ongelmat.

Kriisiin joutui myös vanha kristillinen käsitys, jonka mukaan usko oli pyhiinvaellusta kohti Jumalan valtakuntaa. Kristikunnan hajaannus ja ongelmat, musta surma ja sitä seuranneet ruttoepidemiät sekä turkilaisten eteneminen olivat luoneet Saksaan turvattomuuden ilmapiirin.

Tämä voimisti kiirastulta kohtaan tunnettua pelkoa. Sitä vastaan ihmiset etsivät turvaa aneista. Toisaalta monet teologit ajattelivat, että aneiden vaikutusta oli alettu liioitella.

KIIRASTULI JA ANEET

Ajatus kiirastulesta oli peräisin kristinuskon alkua ajoilta. Uuden testamentin mukaan ikuisessa elämässä ei enää ollut oleva syntiä, vaan ainoastaan puhdassydämisiä ihmisiä. Tästä voitiin päätellä, että ikuisen elämään pääsevissä ihmisissä täytyi tapahtua muutos. Useimmilla pelastuvilla tämä muutos Herran ”kirkkauden kaltaisiksi” (2. Kor. 3:18) oli kuoleman hetkellä vielä kesken. Siksi Jumalan oli vietävä se loppuun kuoleman jälkeen. Tätä loppuun viemistä oli ruvettu 1. Kor. 3:10–15:n pohjalta kutsumaan kiirastuleksi, puhdistavaksi tuleksi. Koska uskossa kasvettiin ennen kuolemaakin ”ristiin suostumalla”, myös kiirastulen ajateltiin olevan jonkinlaisia kärsimystä. Kirkko ei lähemmin määritellyt sen luonnetta, mutta saarnoissa ja kansanuskossa kiirastuleen liitettiin samanlaisia mielikuvia kuin helvettiin.

Myös aneiden juuret johtivat kristinuskon alkuaikoihin. Jo varhainen kirkko oli vaatinut katujaa teoillaan osoittamaan, että hän oli toisissaan ja halusi kasvaa uskossaan. Kirkon määräämät katumusharjoitukset saattoi korvata lahjoittamalla kirkolle rahaa käytettäväksi hyviin tarkoituksiin. Tästä annettua todistusta ruvettiin kutsumaan aneeksi. Kiirastulta kohtaan tunnetun pelon lisääntyessä levisi käsitys, että aneiden vaikutus ulottui kiirastuleenkin. Kirkon opetuksen mukaan kirkko tosin kykeni vaikuttamaan kiirastuleessa oleviin ihmisiin vain esirukouksellaan. Kiirastulta pelkääville ihmisille tämä ei riittänyt. Aneiden myyjät saattoivatkin 1500-luvun alussa vauhdittaa myyntiä avokätisellä lupauksella: ”Kun raha [anekauppiaan] kirstuun kilahtaa, niin [pelastuvan ihmisen] sielu [kiirastulesta] taivaaseen vilahtaa.”

Lutherin tie välirikoon kirkon johdon kanssa

Pelko saattoi vallata mielen sielläkin, missä aneelle ei annettu paljon arvoa. Myös pelastuksen tien erittely saattoi johtaa itseään tarkkailevan oppineen epätoivon partaalle. Wittenbergin yliopiston professori Martin Luther (1483–1546) joutui kulkemaan tällaisen tien. Hän koetti löytää itsestään merkkejä siitä, että hän oli edistynyt pyhittymisen tiellä. Poistaakseen pyhittymisen esteet hän koetti palauttaa mieleensä kaikki syntinsä ja kertoa ne rippi-isälleen. Tämä ei kuitenkaan auttanut. Koska kaikki eivät ottaneet ainakin kerran vuodessa tapahtuvaa ripittäytymistä vakavasti, teologit olivat alkaneet korostaa, että ripissä julistettu anteeksiantamus koski vain niitä, jotka todella katuivat syntejään. Tästä ehdosta tuli Lutherille ongelma. Hän joutui kysymään itseltään, johtuiko hänen tilansa siitä, että hän ei sittenkään rakastanut Jumalaa koko sydäimestään. Lopulta hän joutui kysymään, oliko Jumala kaikkivaltiudessaan jättänyt hänet pelastuksen ulkopuolelle.

Luther löysi ensin lohdutusta mystiikasta. Mystikoiden mukaan ihminen saattoi joutua pelastuksen tiellä pimeään laaksoon. Tällaisessa tilanteessa hänen oli jättäydyttävä Jumalan haltuun, kuten Jeesus oli ristillä tehnyt. Vähitellen Luther päätyi kuitenkin Raamattua tutkiessaan toisenlaiseen käsitykseen: Koko ajatus kristinuskosta tiellä etenemisenä oli hylättävä. Ihmisen ei tarvinnut pyrkiä mihinkään. Hänelle riitti se, että hän sai syntinsä anteeksi. Kristinusko oli syntisen vanhurskauttamista, ja yksittäisen kristityn usko tämän lahjan vastaan ottamista. Lopullisesti Luther vakuuttui tästä uudesta kristinuskon tulkinnastaan tutkimalla *Roomalaiskirjettä* ja kirkkoisä Augustinuksen pelagiolaisia vastaan kirjoittamia teoksia.

Samoihin aikoihin Luther ryhtyi arvostelemaan skolastista teologiaa ja kirkon käytäntöä. Syksyllä 1517 ilmestyneissä aneteeseissä hän julisti, että aneita ostamalla ei voitu vaikuttaa kuolleiden pääsemiseen kiirastulesta taivaan iloon. Teesit synnyttivät kiistan, joka pian laajeni kysymykseksi kirkon olemuksesta ja sen johtajien arvovallasta. Kesällä 1518 Luther sai käskyn lähteä Roomaan tekemään selkoa opeistaan. Kirkon johto ei kuitenkaan kyennyt panemaan tätä käskyä täytäntöön, koska Saksin vaaliruhtinas *Fredrik Viisas* tuki Lutheria. Lopulta Luther sai kesällä 1520 kuusikymmentä päivää aikaa peruuttaa oppinsa. Hän oli kuitenkin pääty-

nyt käsitykseen, että paavi oli Raamatussa ennustettu Antikristus ja Kristuksen paluu oli aivan lähellä. Siksi Luther kieltäytyi antamasta periksi. Sen sijaan hän ryhtyi laajaan kirjalliseen kampanjaan.

Ensin Luther laati kirjan *Saksan kansan kristilliselle aatelille kristikunnan parantamisesta*, jolla hän koetti saada Saksan aatelin puolelleen. Sen jälkeen hän leimasi teoksessaan *Kirkon Babylonin vankeudesta* perinteisen käsityksen kirkosta paavin johtamana ja sakramenteista elävänä yhteisönä aivan vääräksi. Uskoa ei tullut nähdä yhteisöstä, kirkosta, vaan Jumalan sanasta käsin. Lutherin mukaan kaikki oli arvioitava sen valossa. Tämä käsitys avasi syvän kuilun Lutherin ja katolisen kirkon välille. *Kristityn vapaudesta* -nimisen kirjasen mukaan pelastumiseen tarvittiin vain usko Kristukseen. Tässä uskossa oli valtava voima, joka sai uskovan elämään oikein. Juuri tämän vuoksi ihmisen ei tarvinnut itse ponnistella kohti puhdassydämyyttä.

Kun Luther ei suostunut peruuttamaan väitteitään, paavi erotti hänet kannattajineen tammikuussa 1521 katolisesta kirkosta. Tätä ratkaisua voi arvioida kahdella tavalla. Ensinnäkin on selvää, että Luther tulkitsi kristinuskoa uudella, katolisesta perinteestä poikkeavalla tavalla. Erottaessaan hänet katolisesta kirkosta paavi toimi velvollisuutensa mukaisesti. Lutherin näkökulmasta päätös oli kuitenkin väärä ja pätemätön. Oman käsityksensä mukaan Luther eli elämänsä loppuun saakka katolisessa kirkossa, jonka jäseneksi hänet oli lapsena kastettu.

Wittenbergissä paavin päätöksellä ei ollut vaikutusta, koska Saksin vaaliruhtinas suojeli Lutheria. Wittenbergin raati taas ryhtyi tukemaan häntä perustamalla uuden köyhäinhoitorahaston. Lahjoittamalla siihen runsaasti varoja kaupunkilaiset voivat osoittaa, että evankeliumissa todella oli voimaa. Sen oli määrä ratkaista köyhyyden aiheuttamat ongelmat, ja Luther saisi vakuuttavan näytön sanojensa taakse.

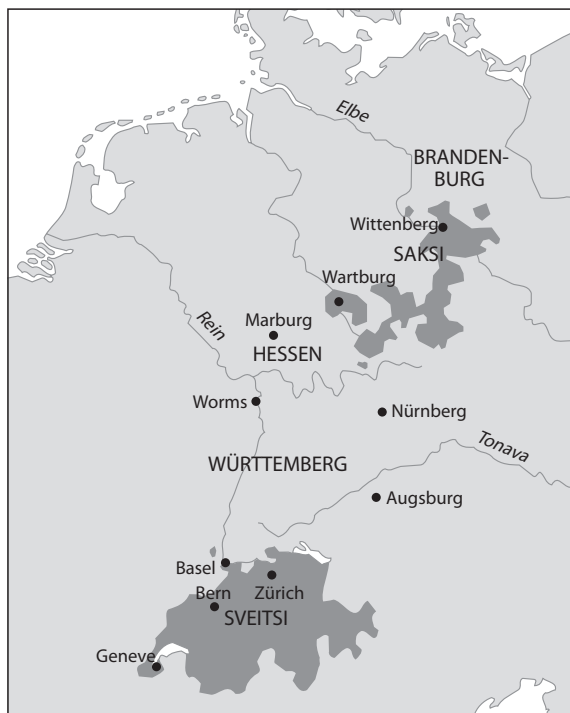
Sanoista tekoihin

Koska Saksan valtakunta oli sitoutunut katoliseen uskoon, sen olisi Lutherin kirkosta erottamisen jälkeen tullut vangita hänet. Saksin vaaliruhtinas sai kuitenkin aikaan, että Luther kutsuttiin kuultavaksi Wormsissa keväällä 1521 kokoontuneille valtiopäiville. Matkalla ihmiset juhlivat häntä kansallissankarina. Valtiopäivillä Luther kieltäytyi peruuttamasta väitteitään,

”ellei niitä osoitettaisi vääriksi Raamatulla tai ilmeisillä järkisyillä”. Lutherin poistuttua Wormsista keisari *Kaarle V* julisti hänet lainsuojattomaksi.

Tämä ratkaisu vain edisti kirkon repeämistä. Saksin vaaliruhtinas antoi kaapata Lutherin salaiseen kätköpaikkaan Wartburgin linnaan. Wittenbergissä Lutherin kannattajat siirtyivät sanoista tekoihin ja ryhtyivät väkivaltaakaan kaihtamatta muuttamaan seurakunnan toimintaa. Tamikuussa 1522 raati hyväksyi vallankumouksellisen seurakuntajärjestyksen, jonka mukaan messu oli muutettava koruttomaksi jumalanpalvelukseksi. Väärän elämäntavan ilmentymät, esimerkiksi bordellit, oli poistettava. Kaikki kirkollisiin tarkoituksiin käytettävissä olevat varat oli koottava seurakunnan kassaksi, josta maksettaisiin seurakunnan menot ja autettaisiin tehokkaasti köyhiä. Kun liikehdintä kuitenkin uhkasi karata johtajiensa käsistä, Saksin vaaliruhtinas puuttui siihen. Kevättalvella 1522 Luther palasi Wittenbergiin ja onnistui ottamaan liikkeen johtoonsa. Osa jo päätetyistä muutoksista peruutettiin toistaiseksi.

Reformaation keskuksia

Saksan ruhtinaskunnista on karttaan merkitty vain Saksin vaaliruhtinaskunnan ja Sveitsin valaliiton alue.

Näin syntynyt evankelinen liike alkoi levitä Wittenbergistä eri puolille Saksaa ja jopa sen ulkopuolellekin. Saksissa vaaliruhtinas Fredrik Viisas ei puuttunut sen toimintaan. Liikkeen piirissä uskottiin Kristuksen paluun olevan lähellä. Papeja liikkeeseen houkutteli se, että Lutherin mukaan papiston naimattomuus oli Antikristuksen keksintö, josta ei tarvinnut välittää. Kaupunkien raadeille oli merkittävää, että liike näytti pystyvän ratkaisemaan köyhyyden synnyttämät ongelmat. Kiirastulta pelkääville ihmisille liike toi ratkaisun vakuuttamalla, että ihmisellä oli uskossa kaikki mitä hän tarvitsi.

Saksissa alkoi pian tulla esiin myös tällaisen julistuksen käänttöpuoli. Kirkollinen järjestys näytti paikoitellen romahtavan kokonaan. Ihmiset lakkasivat käymästä kirkossa ja maksamasta seurakunnalle kuuluvia maksuja. Kaiken lisäksi evankelinen liike alkoi pian hajota. Julkisuuteen nousi uusia vaikuttajia, jotka eivät suostuneet pitämään Lutheria liikkeen johtajana, vaan uskoivat tuntevansa totuuden vielä paremmin kuin hän.

Lutherin haastajat

Saksissa Lutherin kilpailijaksi nousi *Thomas Müntzer*-niminen pappi. Hänen mielestään pelkkä köyhien auttaminen ei riittänyt, vaan pappien piti puuttua köyhyyden syihin. Tällainen vaatimus sai helposti vastakaikua, koska rikkaat ja mahtavat elivät ylellisyydessä, köyhimmät kerjäläisinä nälkäkuoleman partaalla. Müntzer ymmärsi ajan tapahtumat toisella tavalla kuin Luther. Hän uskoi – samoin kuin Böömin radikaalit hussilaiset sata vuotta aikaisemmin – että tuhatvuotisen valtakunnan aika oli alkamassa. Silloin vallan saisivat ne, jotka olivat valmiit seuraamaan Jeesusta kärsimyksen tielle. Käytännössä tämä tarkoitti väärän järjestyksen kumoamista väkivalloin.

Müntzer uskoi, että Jumala itse taistelisi hurskaittensa puolesta. Siksi hän liittyi keväällä 1525 alkaneeseen suureen talonpoikien kapinaan ja ryhtyi johtamaan Thüringenissä alkanutta kansannousua. Ympäristön ruhtinaat voittivat kuitenkin kapinalliset. Müntzer teloitettiin, ja voittajat kostivat hänen kannattajilleen verisesti. Monet olivat pettyneet syvästi Lutheriin, koska tämä katsoi, että esivaltaa oli toteltava ja ruhtinaat siksi olivat toimineet oikein. Usko tuhatvuotisen valtakunnan tulemiseen jäi elämään. Luther kannattajineen taas sai uusia tukijoita vallanpitäjien piiristä.

Monet humanistit olivat aluksi tukeneet Lutheria. He tarkastelivat kuitenkin asioita kristikunnan kokonaisuuden kannalta eivätkä hyväk-

syneet sitä, että Lutherin toiminta näytti johtavan kirkon hajoamiseen. Baselissa vaikuttanut Erasmus Rotterdamilainen katsoi Lutherin sanoman johtavan myös vastuuttomaan elämäntapaan ja sanoutui vuonna 1524 irti hänestä. Erasmusen ja hänen kannattajiensa mielestä epäkohdat olisi pitänyt korjata kirkolliskokouksen avulla, palaamalla varhaisen kirkon pohjalle.

Samaan aikaan Luther joutui riitaan myös Zürichin kirkolliseksi johtajaksi nousseen *Ulrich Zwinglin* ja tämän kannattajien kanssa. Sveitsin ja Lounais-Saksan vauraiden kaupunkien evankeliset papit ymmärsivät uskon toisella tavalla kuin Luther. He katsoivat skolastisen teologian vanhemman suunnan (*via antiquan*) mukaisesti, että uskon oli oltava sopuisuudessa parhaan saatavilla olevan tiedon kanssa. Lisäksi he olivat saaneet vaikutteita Italian platonilaisuudesta ja katsoivat sen tavoin, että usko oli pelkästään henkistä suhdetta Jumalaan, hänen näkymättömän sanansa ja omantunnon kuulemista. Tältä pohjalta sveitsiläisistä oli selvää, että ehtoollisleipä ja -viini olivat pelkästään Jeesuksen ruumiin ja veren vertauskuvia. Ne kokosivat kristityt yhteen, mutta usko ei perustunut niihin, vaan ainoastaan Jumalan sanaan ja hänen Henkensä toimintaan ihmisen sydämessä. Luther ei hyväksynyt tällaista käsitystä kristinuskosta. Hän oli saanut occamilaisen koulutuksen ja katsoi, että Jumalan ilmoitus sisälsi myös paljon sellaista, mitä ihmisen ei tarvinnut ymmärtää. Jumala oli henki, mutta samalla hän oli kaikkialla. Siksi hän saattoi olla myös ehtoollisleivässä ja -viinissä. Oikea usko oli uskoa sanassa ja sakramenteissa toimivaan Kristukseen. Kiista repi evankelisen liikkeen kahtia.

Eikä tämäkään riittänyt. Zürichin evankelinen liike alkoi vuoden 1524 kuluessa hajota. Kaupunkien kauppias- ja käsityöläispiireissä kaivattiin parempaa, kaikkien kaupunkilaisten sisäistämää moraalialia. Zürichissä evankelisen liikkeen kannatus perustui paljolti siihen, että sen tavoitteena oli muuttaa Zürich ”todella kristilliseksi kaupungiksi”, jossa kaikki ihmiset pyrkisivät elämään korkeiden ihanteiden mukaisesti. Osa liikkeen kannattajista katsoi kuitenkin, että muutos oli aivan liian hidasta. Heidän mielestään syynä oli se, että kaikki ihmiset kastettiin vastasyntyneinä lapsina kirkon jäseniksi. Todella uskovat eivät siksi voineet erottua niistä, jotka eivät ottaneet uskoaan kovin vakavasti. Evankelisen liikkeen radikaalien mielestä lasten kastamisesta oli luovuttava, koska vanha kirkko ei heidän käsityksensä mukaan ollut tuntenut tällaista käytäntöä.

Tammikuussa 1525 joukko radikaaleja kastoi itsensä uudelleen. Näin syntynyt ”kastajaliike” levisi pian Zürichistä muuallekin Sveitsiin ja Etelä-Saksaan. Zwingli ja hänen kannattajansa koettivat osoittaa, että myös vanhin kirkko oli kastanut lapsia. Zwinglin perusteet eivät kuitenkaan vakuuttaneet kastajia. Kun liikkeen johtajat eivät suostuneet luopumaan kannastaan, Zürichin raati leimasi kastajat uuden lahkon perustajiksi ja ryhtyi tukahduttamaan liikettä tuomitsemalla sen johtajat vuonna 1527 kuolemaan. Muut raadit ja ruhtinaat seurasivat pian esimerkkiä. Kastajat vastasivat vainoon perustamalla maanalaisia seurakuntia. Samalla liike hajosi moniin keskenään kiisteleviin suuntauksiin. Tällaisia olivat esimerkiksi Määrin hutteriitit, jotka hyväksyivät vain yhteisomistuksen, ja Luoteis-Saksan mennoniitat. Useimpien tavoitteena oli elvyttää alkuperäinen kristinusko uudelleen.

Toinen radikaali virtaus olivat spiritualistit. Heidän mielestään Zwingli ei ollut uskaltanut tehdä kaikkia johtopäätöksiä uskon henkisestä luonteesta, hänhän esimerkiksi oli säilyttänyt kasteen ja ehtoollisen. Spiritualistien mielestä tällaisilla ”ulkonaisilla” asioilla ei voinut olla uskossa minkäänlaista merkitystä. Myös Raamattu oli ymmärrettävä tältä pohjalta. Sakramentit oli – jos ympäristö sen salli – hylättävä kokonaan. Ihmisten oli irrottauduttava menneisyydestä ja katsottava rohkeasti eteenpäin. Koska ulkonaisella kirkolla ei spiritualistien mielestä ollut merkitystä, he eivät edes yrittäneet perustaa omia seurakuntia. Spiritualismi levisikin pienten ystäväpiirin välityksellä. Spiritualistisista vaikuttajista tunnetuin oli Sleesias-ta kotoisin ollut aatelismies *Kaspar von Schwenckfeld*.

Luterilainen tunnustuskunta muotoutuu

Talonpoikien kapinan jälkeen Lutheria kannattavat ruhtinaat ryhtyivät luomaan alueilleen uudenlaista kirkollista järjestystä. Piispat työnnettiin syrjään, ja ruhtinaat alkoivat säätää, miten seurakuntien toiminta oli järjestettävä. Koska köyhäinhoitoa ja kouluja pidettiin edelleen kirkon tehtävänä, ohjeet koskivat niitäkin. Samalla ruhtinaat saivat päätösvallan myös kirkon omaisuuteen ja monet heistä ryhtyivät ottamaan sitä omiin tarkoituksiinsa. Aluksi spontaanisti levinnyt evankelinen liike muuttui maalli-

sen esivallan johtamaksi ja valvomaksi kirkolliseksi toiminnaksi. Toisaalta evankelisen liikkeen alkuvuosinaan herättämä innostus heikkeni, mikä näkyi esimerkiksi siinä, että ihmiset eivät enää olleet kovin innokkaita lahjoittamaan varoja uudelle köyhäinhoidolle.

Wittenberg vai Zürich?

Kaaoksen uhka ja evankelisen liikkeen hajoaminen saivat Lutherin täsmen-tämään opetustaan. Luottamus siihen, että usko ”itsestään” saisi uskovat elämään oikein, heikkeni. Luther ja häntä kannattavat papit alkoivat painottaa, että uskoon kuului myös oikea, vastuuntuntoinen elämä. Kristinuskon ymmärtäminen Jumalan sanasta käsin taas ei merkinnyt sitä, että kirkon historialla ei olisi mitään merkitystä. Raamattu voitiin ymmärtää oikein vain, jos sen vaikutus historiassa otettiin huomioon. Esimerkiksi kastajaliikkeen vaihtaminen oli Lutherin mielestä oikein, koska kirkko oli hänen käsityksensä mukaan aina ja kaikkialla kastanut lapsetkin. Siksi tällaisen käytännön täytyi olla Jumalan sanan mukainen ja maallisen esivallan oli puolustettava sitä tarvittaessa vaikka pyövelin miekalla.

Monien evankelisen liikkeen kannattajien mielestä tärkeintä olisi ollut ratkaista Lutherin ja Zwinglin välille syntynyt riita. Hessenin maakreivi *Filip* järjesti siksi Marburgissa syksyllä 1529 neuvottelun, johon sekä Luther että Zwingli merkittävimpien kannattajineen osallistuivat. Neuvottelun lähtökohta oli kuitenkin vaikea, koska osapuolet ymmärsivät ajan tapahtumat aivan eri tavalla. Zwinglin tavoitteena oli saada koko Sveitsi taakseen ja solmia liitto Lutherin kannattajien kanssa. Koska sveitsiläiset olivat voittamattomien sotilaiden maineessa, tällainen liitto olisi Zwinglin käsityksen mukaan pystynyt taivuttamaan koko Saksan valtakunnan evankelisten puolelle. Saksan valtakunta taas pystyisi murtamaan paavin vallan ja reformoimaan koko katolisen kirkon. Omasta ehtoolliskäsityksestään Zwingli ei halunnut tinkiä. Hänen mielestään erimielisyyden ei kuitenkaan tarvitsisi rikkoa evankelisten yhteyttä. Zwingliiläiset ja luterilaiset voisivat pitää toisiaan uskonveljinä ja toivoa, että kiistaan ajan mittaan saataisiin selvyys.

Luther ei hyväksynyt tällaista sotilaallisin ja diplomaattisin keinoin ajettua kirkon reformia. Koska hän uskoi Kristuksen paluun olevan aivan lähellä, hän ei pitänyt katolisen kirkon reformoimista enää mahdollisena.

Sen sijaan kristittyjen oli pidettävä kiinni siitä, mikä oli ehdottoman varmaa. Muuten he joutuisivat epävarmuuteen ja Paholaisen saaliiksi. Lutherin mielestä hänen ehtoollisnäkemyksestään tinkiminen veisi kirkon juuri tällaiseen epävarmuuteen. Lisäksi oli otettava huomioon, että turkkilaiset samaan aikaan olivat aloittaneet hyökkäyksen Saksaan ja piirittivät jo Wieniä. Tällaisessa tilanteessa saksalaisten tuli antaa tukensa keisarin – laillisen esivallan – johtamalle puolustustaistelulle ja pidäytyä kaikista sen vaarantavista hankkeista.

Lähtökohtien erilaisuuden vuoksi ei ollut ihme, että Marburgin neuvottelu ei johtanut sovintoon. Kumpikin osapuoli piti kiinni kannastaan. Siksi Luther kieltäytyi pitämästä Zwingliä ja tämän kannattajia uskonveljinään. Ehtoollisyhteys oli katkennut, eivätkä Lutheria tukevat ruhtinaat suostuneet myöskään poliittiseen yhteistyöhön Zwingliä kannattavien kaupunkien kanssa. ”Protestantit” – mitä nimitystä evankelisista ryhdyttiin käyttämään – olivat jakaantuneet kahteen leiriin.

Augsburgin tunnustus, luterilaisuuden määrittelijä

Näiden ratkaisujen seuraukset tulivat pian näkyviin. Saksalaiset onnistuivat torjumaan turkkilaisten hyökkäyksen Wieniä vastaan, ja keisari pystyi muutenkin keskittymään Saksan ongelmien ratkaisemiseen. Saksan kirkon jakanutta kiistaa käsiteltiin Augsburgissa kesällä 1530 pidetyillä valtiopäivillä. Lutheria kannattavat ruhtinaat ja kaupungit joutuivat vastamaan valtiopäiville, miksi he olivat ryhtyneet tukemaan katolisen kirkon harhaoppiseksi toteamaa liikettä. He puolustautuivat esittämällä Wittenbergin yliopiston kreikan kielen professorin Philipp Melanchthonin johdolla laaditun puolustuskirjoituksen, jota pian ruvettiin kutsumaan *Augsburgin tunnustukseksi*. Siinä vaiettiin Lutherin sanoman radikaaleimmista puolista, kuten uskosta paavin antikristillisyyteen ja lopun läheisyyteen. Sen sijaan luterilaisuus esitettiin kirkon perinteen kanssa sopuosinnussa olevana kristinuskon tulkintana. Sellaisena se oli katolista uskoa, eikä valtakunnalla ollut mitään syytä ryhtyä toimiin sitä vastaan.

Valtiopäivät eivät tuoneet kiistaan ratkaisua. Keisari ja valtaosa ruhtinaista kieltäytyivät hyväksymästä luterilaisten esittämää selitystä, eikä neuvotteluissa päästy sovintoon. Keisarin poliittinen asema alkoi kuitenkin pian heikentyä, ja luterilaiset ruhtinaat ryhtyivät suunnittelemaan puolustus-

liittoa. Luther vastusti aluksi tällaista hanketta. Hänet saatiin kuitenkin hyväksymään se sillä perusteella, että kysymys ruhtinain oikeudesta puolustautua keisaria vastaan oli juridinen asia, johon teologioiden ei tarvinnut ottaa kantaa. Näin syntyneeseen Schmalkaldenin liittoon otettiin vain luterilaisia ruhtinaita ja kaupunkeja. Liiton merkitys kävi ilmi, kun Nürnbergissä 1532 solmittiin sopimus, jossa keisari suostui sallimaan luterilaisuuden tulevaan yleiseen kirkolliskokoukseen asti.

Luterilaisuus alkoi näin piirtyä esiin selväpiirteisenä ja maantieteellisesti rajautuneena tunnustuskuntana. Yhä useampi ruhtinas oivalsi, että luterilaisuus tarjosi tilaisuuden ottaa kirkko tiukasti valvontaan. Monissa Saksan ruhtinaskunnissa uusi luterilainen kirkkojärjestys loi pohjan ruhtinaskunnan yhtenäisyydelle ja valtion rakentamiselle. Luterilaisen käsityksen mukaan Jumala oli asettanut maailmaan kolme säätyä: opetussäädyn, esivallan säädyn ja taloussäädyn. Säädyissä vallitsi hierarkkinen järjestys, ja jokaisella ihmisellä oli oma kutsumuksensa jossakin niistä. Jokainen ”huoneenherra” taas oli vastuussa siitä, että hänen ”huonekuntansa” eli oikein. Luterilaisilla alueilla elämä saikin aikaisempaa patriarkaalisemman sävyn.

Luterilaisuus levisi 1530-luvulla nopeasti. Pohjois-Saksassa esimerkiksi Brandenburg, Mecklenburg ja Pommeri omaksuivat sen. Tanskassa kuningas *Kristian III* ryhtyi vuonna 1536 luomaan länsieurooppalaisten esikuvien mukaista ruhtinasvaltiota ja luterilaistamaan kirkkoa. Ruotsissa *Kustaa Vaasa* lähti samalle tielle. Lounais-Saksassa Württembergistä tuli tärkein luterilainen ruhtinaskunta.

Sveitsissä oli kehitys tällä välin kulkenut aivan eri suuntaan. Zürich oli joutunut sotaan valaliiton vanhasta uskosta kiinni pitävien alueiden kanssa. Ulrich Zwingli kaatui ase kädessä Kappelin taistelussa syksyllä 1531. Zürich joutui sen jälkeen taipumaan vastustajiensa sanelemiin ehtoihin, ja zwingliläisyyden leviäminen pysähtyi. Ajatus koko kirkon reformista jäi haaveeksi. Zwinglin seuraajaksi noussut *Heinrich Bullinger* piti kuitenkin kiinni hänen teologisesta perinnöstään ja onnistui vakiinnuttamaan zwingliläisyyden aseman Sveitsissä. Luterilaisuuden tavoin myös se alkoi rajautua selväpiirteiseksi tunnustuskunnaksi. Sen sijaan Zwingliä kannattaneet Lounais-Saksan kaupungit arvioivat tilannetta uudelleen. Ne tulivat siihen tulokseen, että vain Schmalkaldenin liitto pystyisi tarjoamaan riittävän suojan katolisuuden palauttamista vastaan, ja ryhtyivät siksi

etsimään yhteyttä luterilaisten kanssa. Neuvottelut johtivat vuonna 1536 solmittuun *Wittenbergin konkordiaan*, joka liitti Lounais-Saksan evankeliset kaupungit luterilaisuuteen.

Luterilaisuuden tulikoe

Katolisen kirkon piirissä ponnisteltiin 1530-luvulla yleisen kirkolliskokouksen koolle saamiseksi. Luther teki kuitenkin kirjoituksillaan selväksi, että hän ei enää hyväksynyt kirkolliskokousta riidan ratkaisijaksi. Lisäksi hän hyökkäsi entistä räikeämmin paaviutta vastaan ja uskoi Kristuksen palaavan pian kukistamaan paavin. Kun kirkolliskokouksen koolle saaminen ei kristikunnan johtajien eturistiriitojen vuoksi näyttänyt onnistuvan, keisari yritti vuosina 1539–1541 ratkaista kiistan teologisin neuvotteluin. Neuvottelijat pääsivätkin lähemmäksi toisiaan, mutta tulos ei sopinut sen paremmin paavinistuimen kuin Lutherin tilannearvioon.

Neuvottelujen epäonnistuttua keisari päätti ratkaista kiistan asevoimin. Luterilaisuuden leviäminen pysäytettiin, ja sota alkoi kesällä 1546 – vain muutamia kuukausia Lutherin kuoleman jälkeen. Aluksi keisarilla oli menestystä, ja luterilaisuuden loppu näytti jo olevan lähellä. Vuonna 1548 keisari sai aikaan Interimin eli väliaikaisen sovinnon. Luterilaiset saivat tiettyjä myönnytyksiä, mutta heidän tuli palauttaa katolinen messu ja luvata taipua yleisen kirkolliskokouksen päätöksiin. Kirkon yhtenäisyys olisi näin palautunut. Saksin vaaliruhtinas Moritz onnistui kuitenkin Ranskan tuella vuonna 1552 kääntämään tilanteen uudelleen luterilaisten eduksi, eikä heidän kukistamisensa näyttänyt enää mahdolliselta. Keisari Kaarle V teki tästä omat päätelmänsä ja luopui vallasta. Saksan keisariksi tuli hänen veljensä Ferdinand. Augsburgissa solmittiin vuonna 1555 rauhansopimus, jonka mukaan Saksan ruhtinaat saivat oikeuden päättää, noudatettiinko heidän alueellaan vanhaa katolista vai uutta luterilaista tulkintaa kristinuskosta. Augsburgin rauha antoi luterilaisille ruhtinaille vapaat kädet johtaa alueensa kirkkoa. Tätä oikeutta heidän ei kannattanut enää vaarantaa. Luterilaisuus alkoi jähmettyä joukoksi ruhtinaiden ja kuninkaiden tiukasti johtamia paikallisia kirkkoja.

Kalvinilaisuus

luterilaisuuden kilpailijana

Samaan aikaan luterilaisuus sai leviämiskykyisen kilpailijan. Ranskalaisssyntyinen *Jean Calvin* (1509–1564) oli joutunut evankelisen uskonsa vuoksi lähtemään kotimaastaan Sveitsiin. Vuonna 1536 hän esitti uskonkäsityksensä *Kristinuskon opetus* -nimisessä teoksessa. Kantavuutta Calvinin ajatukset saivat kuitenkin vasta sen jälkeen, kun hän oli osoittanut, mitä ne käytäntöön sovellettuina merkitsivät.

Geneven reformaatio

Calvin vaikutti vuosina 1536–1538 Genevessä ja yritti ohjata kaupungin elämää oikeaksi katsomaansa suuntaan. Hän joutui kuitenkin ristiriitaan porvariston kanssa, ja raati karkotti hänet kaupungista. Geneven kirkollisen elämän ajaututtua sekasortoon raati kutsui vuonna 1541 karkotetun takaisin. Tässä tilanteessa Calvin pystyi saamaan tahtonsa läpi. Genevessä toteutettiin hänen käsityksensä mukainen reformi, ja sen jälkeen hän johti kaupunkiyhteisön elämää kovalla kädellä kuolemaansa saakka.

Calvinin käsityksen mukaan kirkko merkitsi Jumalan tahdon toteutumista ihmisten kesellä. Oikeassa kirkossa toiminta oli järjestetty Uuden testamentin ohjeiden ja esikuvien mukaisesti. Papit (pastorit) julistivat Jumalan sanaa ja opettajat opettivat sitä. Seurakuntalaisten joukosta valitut vanhimmat pitivät yhdessä pastoreiden kanssa yllä ankaraa kirkkokuria ja estivät sen avulla siveettömän elämän. Diakonit taas huolehtivat seurakuntalaisilta kerättyjen varojen avulla köyhistä ja sairaista. Kaikki oli nähtävä Jumalasta käsin, ja kaikessa oli pyrittävä noudattamaan Jumalan tahtoa. Calvin korosti Augustinukseen liittyen, että ihmisen pelastuminen riippuu yksinomaan Jumalasta. Hän pelastaa kenet tahtoo ja syökee kadotukseen kenet tahtoo. Paitsi seurakunnan elämässä Jumalan tahdon toteutuminen näkyy myös pelastukseen ennalta määrättyjen (predestinoitujen) yksittäisten ihmisten elämässä. Tällainen ajattelu antoi Calvinin kannattajille eli kalvinilaisille lujan pohjan moraalisesti moitteettomaan elämään. Tarkastellessaan elämäänsä kalvinilainen kiitti Jumalaa siitä, että oli ”yksin armosta” päässyt valittujen joukkoon ja toteuttamaan

Kalvinilaiset muuttivat baltuun ottamansa kirkot saarnan kuulemiseen sopiviksi koruttomiksi tempeleiksi. Saarnatuolin ylle rakennettu suurikokoinen kunniakatos korostaa Jumalan sanan arvovaltaa. Vaikka kalvinilaiset kastoivat lapset ja viettivät ehtoollista, ei kastemaljaa ja alttaria enää näy kirkkotilassa. Pieter Saenredamin maalaus Assendelftiin Pyhän Odulfuksen kirkosta vuodelta 1649.

Jumalan tahtoa. Tällaisena kalvinilaisuus vastasi parempaa moraalialta kai-paavien odotuksia. Geneven kaltaisten kaupunkien porvaristosta tuli sen lujinta tukijoukkoa.

Calvin protestantismin johtajana

Genevestä tuli reformaation uusi keskus, jonne saapui Calvinin sanomasta kiinnostuneita opiskelijoita eri puolilta Eurooppaa. Saatuaan hyvän kou-lutuksen he levittivät kalvinilaisuutta kotiseudullaan. Calvin näki itsensä taistelevan protestantismin johtajana ja Lutherin elämäntyön loppuunsaat-tajana. Myös hän piti paavia Antikristuksena. Calvinin huomio ei kuiten-kaan kohdistunut Kristuksen pikaiseen paluuseen, vaan puhtaan evanke-liumin levittämiseen kansoille vielä jäljellä olevana aikana.

Jotta evankeliumin levittäminen onnistuisi, Calvin pyrki yhdistämään Lutherin ja Zwinglin perinnön vaalijat. Hän oli teologisesti huomattavasti lähempänä Lutheria kuin Zwingli. Niinpä Kristus oli hänen mukaansa läsnä ehtoollisenvietossa, mutta ei kuitenkaan ehtoollislevässä ja -viinissä. Calvin pääsi vuonna 1549 sopimukseen zwingliläisten kanssa. Tämä *Zürichin sovinto* (latinaksi *Consensus Tigurinus*) yhdisti Sveitsin reformaation. Samalla se kuitenkin sai luterilaiset suhtautumaan Calviniin entistä epäluuloisemmin. Suurin osa heistä torjuikin Calvinin toivoman yhteisen rintaman. Jotkut Saksan ruhtinaat ja kaupungit ryhtyivät kuitenkin muuttamaan kirkollista toimintaa kalvinilaiseen suuntaan. Pflzissa vaaliruhtinas *Fredrik III* lähti tälle tielle. Hänen teologinsa yrittivät tasoittaa kalvinilaisuuden ja luterilaisuuden erot ja luoda näin reformoidun kirkon, jonka kaikki protestantit voisivat hyväksyä. Työn tuloksena syntyi uusi opinesitys *Heidelbergin katekismus* (1563). Pohjois-Saksassa esimerkiksi Bremenin kaupunki siirtyi luterilaisuudesta tällaiseen reformoituun kristinuskon tulkintaan.

Zwingliläisyyden tavoin myös kalvinilaisuus halusi olla puhdasta, henkistä uskoa. Kalvinilaisetkin riisuivat kirkot kaikesta ”turhasta” ja hylkäsivät kaikki sellaiset toimitukset ja menot, joita ei mainita Raamatussa. Heidän mielestään ”pyhät esineet”, pyhien kuvat, vertauskuvallisuus ja toisaalta Jumalan sana olivat toisensa pois sulkevia vaihtoehtoja. Ihmisen oli valittava niiden välillä.

Anglikaaninen kirkko syntyy

Englannissa kuningas oli noussut jo myöhäiskeskiajalla kirkon todelliseksi johtajaksi. Ylhäisaatelin merkitys oli vähentynyt, mutta sen sijaan kuninkaan oli toimittava yhdessä maaseudun alemmaa aatelia ja kaupunkien edustavan parlamentin alahuoneen kanssa. Vuodesta 1518 lähtien Yorkin arkkipiispa *Thomas Wolsey* johti paavin legaattina Englannin kirkkoa. Side Roomaan oli ohentunut jo lähes olemattomaksi. Kuningas *Henrik VIII* tuki erasmuslaista humanismia, mutta koetti estää Lutherin oppeja leviämästä Englantiin.

Englannin kirkon ja paavinistuimen välirikko

Pian tapahtui kuitenkin käänne. Kuningas oli paavin myöntämän erivapauden nojalla solminut avioliiton veljensä lesken ja keisari Kaarle V:n tädin *Katariina Aragonialaisen* kanssa. Koska avioliitosta ei ollut kuitenkaan syntynyt miespuolisia perillisiä, Henrik VIII toivoi paavin myöntävän uuden erivapauden sen purkamiseen. Tähän anomukseen paavi ei suostunut. Henrik VIII puolestaan ei tyytynyt paavin ratkaisuun, vaan nojautui parlamentin tukeen. Vuonna 1534 parlamentti julistikin kuninkaan Englannin kirkon johtajaksi. Tämä merkitsi paavin muodollistakin syrjäyttämistä. Kuningas teloitutti joitakin vaikuttajia, jotka eivät hyväksyneet tätä ratkaisua. Näistä merkittävin oli humanistina tunnettu *Thomas More*. Merkittävää vastarintaa ei kuitenkaan syntynyt.

Myös Canterburyn arkkipiispaksi ennen välirikkoa valittu *Thomas Cranmer* hyväksyi kuninkaan ja parlamentin ratkaisun. Välirikon jälkeen kuningas salli evankelisten vaikutteiden tulon Englantiin, ja seuraavina vuosina toteutettiin joitakin reformeja, jotka veivät Englannin kirkkoa reformaation suuntaan. Niistä merkittävin oli luostarien lakkauttaminen. Luostarien maaomaisuutta edullisesti ostaneiden ihmisten kannalta oli tärkeää, että entisiä oloja ei palautettaisi. Maaseudulle heistä tulikin reformaation luja tukijoukko. Henrik VIII ei kuitenkaan halunnut luterilaisen reformaation kaltaista kirkollista vallankumousta.

Henrikin kuoltua vuonna 1547 valtaan nousi hänen alaikäinen poikansa *Edvard VI*. Käytännössä valtaa käytti holhoojahallitus. Se pyrki muuttamaan Englannin kirkkoa samaan suuntaan kuin mannermaan protestanttisilla alueilla. Tämä näkyi selvimmin vuonna 1549 julkaistusta jumalanpalvelusten ja kirkollisten toimitusten käsikirjasta (*Common Prayer Book*). Kolme vuotta myöhemmin siitä julkaistiin uusi laitos, joka ehtoollisen osalta oli lähellä zwingliläisyyttä. Holhoojahallitus yritti pitää kirkon yhtenäisenä, mutta ei onnistunut siinä. Osa ei hyväksynyt reformeja, osa taas toivoi vielä pidemmälle meneviä muutoksia.

Edvard kuoli jo vuonna 1553, ja valtaan nousi hänen vanhin sisarensa, Henrik VIII:n ja Katariina Aragonialaisen tytär *Maria*. Hän solmi avioliiton Espanjan kruununperillisen *Filipin* kanssa ja yritti kovin ottein palauttaa ennen isänsä aikaa vallinneet kirkolliset olot. Noin kolmesataa reformaation kannattajaa teloitettiin. Marian kovakätinen hallinto ja

pelko Englannin joutumisesta Espanjan valtapiiriin käänsivät englantilaisten enemmistön kuningatarta vastaan. Reformaation kannattajat ryhtyivät kokoontumaan salaa, ja Englannin kirkko oli entistä pahemmin hajalla. Pian tuli kuitenkin uusi käänne, sillä Maria kuoli jo vuonna 1558 ja valtaan nousi hänen sisarpuolensa *Elisabet I.*

Uudenlainen kirkko hahmottuu

Uuden hallitsijan tavoitteena oli vakiinnuttaa Englannin kirkolliset olot. Piispoilta ja papistolta vaadittiin ehdotonta kuuliaisuutta kuningattarelle. Muuten entinen kirkkohallinto jäi voimaan. Vuonna 1559 julkaistun yhtenäisyylain (*Uniformity Act*) mukaan kaikkien seurakuntien tuli toimia vuoden 1552 käsikirjan mukaisesti. Käytännössä hallitus ei kuitenkaan puuttunut eroavuuksiin eikä esimerkiksi paikallisiin perinteisiin, elleivät ne uhanneet kirkon yhtenäisyyttä. Vuonna 1563 Englannin kirkko hyväksyi *Kolmekymmentäyhdeksän artiklaa*, joiden mukaan pappien oli opetettava. Niissä korostettiin Raamatun merkitystä opin lähteenä ja ihmisen pelastumista yksin armosta. Kalvinilaisuuden vaikutus näkyi jo vahvasti, ja esimerkiksi ehtoollinen ymmärrettiin kalvinilaiseen tapaan. Toisaalta liturgiset perinteet säilyivät ja monet papit elivät edelleen selibaatissa. Artiklat olivat varsin väljä ohje. Hallitus pyrkiikin välttämään oppia koskevia kiistoja ja lähti siitä, että Englannin kirkon eli anglikaanisen kirkon vastainen toiminta ei ollut harhaoppia vaan maanpetos.

Päinvastoin kuin edeltäjänsä Elisabet hallitsi Englantia vuosikymmeniä ja kuoli vasta vuonna 1603. Siksi hänen luomallaan kirkollisella järjestyksellä oli aikaa vakiintua. Lisäksi Elisabet edisti vakiintumista koettamalla pidättyä tarpeettoman kovaotteisista toimista eri mieltä olevia vastaan. Tästä huolimatta kirkollisen yhtenäisyyden palauttaminen ei täysin onnistunut.

Osa englantilaisista ei hyväksynyt anglikaanista kirkkoa eikä halunnut luopua katolisen kirkon yhteydestä. Ristiriitaa kärjisti vielä se, että katolilaisten käsityksen mukaan Elisabet ei ollut Henrik VIII:n laillinen perijä, koska paavi ei ollut myöntänyt erivapautta tämän uudelle avioliitolle Elisabetin äidin kanssa. Siksi Elisabetin hallinto oli laitton. Englantiin muodostui salainen katolinen kirkko, jonka toiminnan hallitus yritti tukahduttaa siinä kuitenkin onnistumatta.

Vielä merkittävämpää oli, että kalvinilaisuus levisi Englantiin. Sen omaksuneet papit kieltäytyivät käyttämästä liturgisia vaatteita ja toimittamasta täysin käsikirjan mukaisia jumalanpalveluksia. Tällaisista papeista alettiin käyttää nimitystä puritaanit. Vastaan hangoittelevien pappien virasta erottaminen ei ratkaissut ongelmaa, koska heillä oli laajalti kannatusta. Englannissakin kalvinilaisuus levisi kaupunkien kauppias- ja yrittäjäpiireihin sekä maaseudun aatelin ja muiden maanomistajien pariin. Ajan mittaan myös puritaanipappien kannattajia ruvettiin kutsumaan puritaneiksi. Hallituksen yritykset estää puritanismia leviämästä johtivat vain sen radikalisoitumiseen. Anglikaaninen kirkko taas oli entistä enemmän maallisen vallan tuen varassa. Hallituksensa lopulla Elisabet johti anglikaanista kirkkoa jo varsin yksinvaltaisin ottein.

Katolisen kirkon reformi

Katolisella kirkolla oli reformaation alkaessa monet kasvot. Toisaalta siinä oli syvää hurskautta ja innostusta, toisaalta varsinkin hallintoon liittyi paljon ongelmia ja epäkohtia. Silmiinpistävintä oli se, että monien kirkon johtajien elämäntyö oli räikeässä ristiriidassa kirkon ihanteiden kanssa. Ongelmiin puuttuminen osoittautui kuitenkin hyvin vaikeaksi.

Kriisin syvyys

Kirkko oli vuosisatojen kuluessa kytkeytynyt lukemattomin sitein Euroopan valtarakenteisiin. Tämä yhteys tuki sitä ja antoi sille murtumattomalta näyttävän aseman. Itse asiassa kirkko oli kuitenkin joutunut valanpitäjistä riippuvaiseksi. Lisäksi perinteinen hurskaus ja sääntökunnat olivat joutuneet renessanssin uusien näkemysten ja ihanteiden vuoksi syvään kriisiin.

Monet olivat huolestuneita kirkon tilasta. Tällaisilla ihmisillä ei kuitenkaan ollut kovin paljon mahdollisuuksia vaikuttaa asioihin. Helpointa oli vanhan perinteen mukaisesti perustaa sääntökunta ajamaan oikeina pidettyjä asioita. Näin tekivät esimerkiksi ”Jumalallisen rakkauden oratorion” perustaneet italialaiset papit. Paavi hyväksyi sen vuonna 1514 syventämään

jumalanpalveluselämää ja auttamaan apua tarvitsevia ihmisiä. Kovin laajalle tällaisten järjestöjen vaikutus ei kuitenkaan ulottunut.

Lopulta reformaatio paljasti, miten pettäväällä pohjalla kirkon asema oli ollut: saatuaan Lutherin teologiasta sopivan välineen pohjoisen Euroopan hallitsijat syrjäyttivät kirkon entisen johdon – Saksassa jopa piispat ja tuomiokapitulitkin – ja ryhtyivät itse johtamaan alueensa kirkkoa. Monet katoliset teologit pystyivät näkemään, mitä tapahtui, ja olivat hyvin selvillä Lutherin vahvuuksista ja heikkouksista. Silti kesti kauan, ennen kuin katolinen kirkko todella pystyi vastaamaan reformaation haasteeseen. Pääsyy tähän oli sen riippuvuus maallisista vallanpitäjistä. Kuninkaat ja ruhtinaat halusivat enintään sellaisia muutoksia, jotka entisestään lisäsivät heidän ja heidän sukujensa etuja. Myöskään kuurian virkamiehet eivät halunneet muutoksia, jotka olisivat uhanneet heidän oikeuksiaan. Kirkon reformi alkoi siksi vasta paavi *Paavali III:n* aikana (1534–1549).

Trenton kirkolliskokous suunnannäyttäjänä

Selvimminkin kirkon tila näkyi siinä, että yleistä kirkolliskokousta ei saatu aikaan, vaikka monet vaativat sitä koolle korjaamaan epäkohdat ja palauttamaan kirkon yhtenäisyyden. Syynä oli se, että kirkolliskokouksesta ei näyttänyt olevan hyötyä milloin millekin riittävän vaikutusvaltaiselle taholle, kuten paaville, Ranskan kuninkaalle tai keisarille. Lopulta kirkolliskokous vuonna 1545 kuitenkin kokoontui pohjoisitalialaiseen Trenton kaupunkiin. Se oli koolle kolmeen otteeseen (1545–1548, 1551–1552 ja 1562–1563). Tänä aikana luterilaisuuden eteneminen pysähtyi, mutta samalla sovinnon toiveet hiipuivat. Toisaalta katoliseen kirkkoon sitoutuneet voimat ryhtyivät kalvinilaisuuden levitessä tukemaan kirkkonsa uudistamista ja yhtenäisyyttä. Kirkolliskokous torjui protestantismin ja pyrki lujittamaan paavin johtoasemaa ja kirkon yhtenäisyyttä. Katolinen kirkko ryhmittyykin sen jälkeen entistä tiukemmin paavin ympärille. Monet katsoivat paavin arvovallan pelastaneen kirkon täydelliseltä hajoamiselta, koska kirkolliskokoustaakaan ei ilman sitä olisi saatu koolle.

Trenton kirkolliskokous pyrki lopultakin reformoimaan kirkon. Reformeja arvioitiin kuitenkin katolisen kirkon omista lähtökohdista käsin eikä protestanttien käsitysten mukaisesti. Esimerkiksi papiston selibaatti säilytettiin, vaikka se protestanttien mielestä oli epäkohta. Reformi ulotettiin

myös kirkon keskushallintoon, ja kuuriaan syntyikin uudenlainen henki. Eräs katolisen kirkon suurimpia heikkouksia oli ollut papiston heikko taso. Siksi kirkolliskokous päätti, että jokaiseen hiippakuntaan oli perustettava pappisseminaari. Seminaareissa oli tarkoitus kasvattaa uudenlainen papisto, joka pystyisi vastaamaan protestantismien haasteeseen. Tällaisten reformien vaikutus pääsi kuitenkin tuntumaan hyvin hitaasti. Sielunhoidon tehostamisella tähdättiin siihen, että kirkolla olisi kosketus kaikkiin jäseniinsä ja se pystyisi tukemaan tehokkaasti heidän uskoaan. Kirkolliskokouksen jälkeen paavinistuon pyrki yhtenäistämään kirkon opetuksen ja toiminnan. Tässä *Roomalainen katekismus* (1566) ja *Roomalainen messukirja* (1570) olivat tehokkaita välineitä. Vuonna 1626 käyttöön vihitystä Rooman Pietarinkirkosta tuli uudelleen vahvistuneen katolisuuden vertauskuva.

Sääntökuntaelämä elpyy

Luostarikilvoituksen kriisiin oli espanjalainen *Ignatius Loyola* (k. 1556) esittänyt oman ratkaisunsa jo ennen Trenton kirkolliskokousta. Loyolan perustama ”Jeesuksen seura” (*Societas Jesu*) ohjasi sääntökuntaelämän monessa suhteessa uusille urille. Tämän pappisveljestön jäsenet, joita ruvettiin kutsumaan jesuiitoiksi, olivat ehdottoman kuuliaisia järjestölleen. Heillä ei kuitenkaan ollut luostareita, eikä heitä edes pukeutumisesta tuntenut sääntökunnan jäseniksi.

Jesuiittajärjestö antoi jäsenilleen hyvän koulutuksen, ja heidän päätehtäväkseen tuli vastata protestantismien haasteeseen hyvien koulujen avulla. Lisäksi jesuiitat pyrkivät solmimaan suhteita vallankäyttäjiiin ja toimivat mielellään heidän rippisinä tai neuvonantajinaan. Veljestö levisi nopeasti, ja siitä tuli 1500-luvun lopulla katolisen kirkon johtava voima. Jesuiittojen rinnalle syntyi muitakin samantapaisia veljestöjä, ja sääntökuntaelämä alkoi elpyä monissa maissa. Naisten toimintaa luostareiden ulkopuolella ei kuitenkaan hyväksytty. Siksi katolinen kirkko ei pystynyt käyttämään heidän panostaan esimerkiksi opetustyössä.

Jesuiittojen merkitys alkoi pian näkyä. Saksan itäpuolella Puolassa, Böömissä ja Unkarissa hallitsijan valta oli jäänyt heikoksi ja protestantismi oli levinnyt laajalle. Jesuiitat auttoivat katolista kirkkoa kääntämään tämän tilanteen voitokseen. Protestantismi heikkenikin idässä 1600-luvun

Jesuiittajärjestön pääkirkko Il Gesù, joka valmistui Roomaan vuonna 1576, muodosti yhtenäisen tilan samaan tapaan kuin kalvinilaisten kirkot. Jesuiittojen kirkon keskuksena ei kuitenkaan ollut saarnatuoli, vaan alttari. Kirkkotilan seinustoilla oli sielunhoitoa varten rippituoleja. Tällaisena kirkkotila kuvasti jesuiittojen pyrkimystä koota kirkko pyhän ehtoollisen ympärille ja saada kiinteä kosketus sen jäseniin. Kattomaalauksilla on luotu voimakas syzyysvaikutelma ja illuusio tilan jatkumisesta kohti taivaita.

kuluessa pieneksi vähemmistöksi. Saksassa *Petrus Canisius* (k. 1597) kehitti katolisen kirkon opetusta ja vaikutti siihen, että katolinen kirkko alkoi voittaa takaisin välillä jo menettämiään alueita.

Katolisen kirkon merkittävin tukialue oli kuitenkin Espanja. Granadan valloittaminen muslimeilta oli herättänyt kansallista ja uskonnollista innostusta, joka näkyi myös luostareissa. Varsinkin kerjäläisveljestöt elpyivät, ja niiden piirissä kehittyneen mystiikan vaikutus tuntui luostareiden ulkopuolellakin. *Teresa Avilalainen* (k. 1582) on esimerkki siitä, miten nainenkin saattoi näkyjen näkijänä ja ekstaatikkona nousta merkittäväksi vaikuttajaksi. *Ristin Johannes* (k. 1591) puolestaan tuli tunnetuksi mystisen kokemuksen kuvaajana ja erittelijänä.

Katolinen usko leviää valtamerien taakse

Roomasta katsottuna kamppailu protestantismia vastaan oli vain yksi rintamasuunta. Välimerellä katoliset maat taistelivat turkkilaisia vastaan. Lisäksi löytöretket olivat avanneet espanjalaisille ja portugalilaisille uudenlaiset mahdollisuudet kristinuskon levittämiseen.

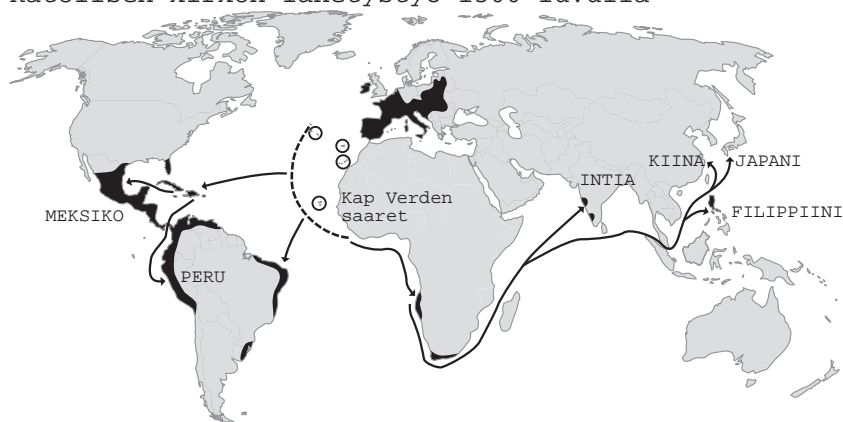
Katolinen lähetystyö Amerikassa

Amerikan korkeakulttuurien alueet joutuivat nopeasti espanjalaisten valloittajien haltuun. Asteekkien valtakunta Meksikossa kukistui 1519 ja inkujen valtakunta Perussa 1532–1533. Valloitusta seurasi alkuperäisväestön käännyttäminen, jossa yhdistyi kaksi ristiriitaista toimintatapaa. Valloitus perustui Espanjassa vuosisatoja jatkuneen islamin vastaisen taistelun perinteeseen. Sen mukaisesti Espanjan hallitus katsoi olevansa vastuussa alkuperäisväestön käännyttämisestä ja organisoi lähetystyön. Uusien alueiden kirkko järjestettiin samoin kuin emämaassakin kuninkaan johtoon, ja paa-
vin valta jäi muodolliseksi. Käytännössä kristinuskon levittämisestä vastasivat lähinnä fransiskaanit ja dominikaanit. Fransiskaanit olivat Franciscus Assisilaisesta lähtien yrittäneet tehdä lähetystyötä islamin maailmassa ja Aasiassa jopa Kiinaa myöten. Sen vuoksi heillä oli kokemuksia vieraiden

kulttuureiden kohtaamisesta ja evankeliumin levittämisestä ilman maallisten mahtien tukea. Tämän perinteen pohjalta kerjäläisveljestöt pyrkivät siihen, että kastaminen ei perustuisi pakkoon ja kastetuista tulisi Espanjan kuninkaan vapaita alamaisia. Kerjäläisveljien ajatukset jäivät kuitenkin paljolti teoriaksi. Käytännössä alkuperäisväestö joutui siirtomaahallinnon riiston ja jopa orjuutuksen kohteeksi.

Amerikan korkeakulttuurien alueella kristinusko omaksuttiin kuitenkin nopeasti. Jo 1600-luvun alussa kirkko toimi järjestyneesti nykyisestä Argentiinasta Kaliforniaan ulottuvalla alueella. Espanjan alueiden lisäksi se oli alkanut juurtua myös Portugalin Amerikkaan, nykyiseen Brasiliaan. Katolisen uskon nopeaan omaksumiseen oli muitakin syitä kuin siirtomaavallan mahti ja pakkokeinot. Eurooppalaisten mukana tulleet uudet sairaudet surmasivat alkuperäisväestöä monin paikoin joukoittain ja heikensivät sen vastarintaa. Korkeakulttuurien alueella olivat vallanpitäjät vaihtuneet moneen kertaan ennen eurooppalaisten tuloakin. Valloitusten yhteydessä voitettujen olivat ryhtyneet palvelemaan vahvempina pitämiään voittajien jumalia. Tältä pohjalta alkuperäisväestön oli helppo omaksua myös kristinusko. Lisäksi kristinuskon levittäjät lähtivät siitä, että sellaiset perinteet, jotka näyttivät olevan tulkittavissa kristillisesti, voitiin säilyttää. Meksikossa kääntymistä tuki alkuvaiheessa intiaanien uskomus idästä tulevista jumalista, joiksi espanjalaiset tulkittiin. Myöhemmin

Katolisen kirkon lähetystyö 1500-luvulla

taas kristinuskon omaksumista edisti erään meksikolaisen intiaaninuorukaisen kokemus, joka tulkittiin Marian ilmestykseksi. Koska itse Kristuksen äiti oli ilmestynyt intiaanille, toisten oli helppo samastua ilmestyksen kokijan uskoon. Ilmestyksen tapahtumapaikalle Guadalupeen syntyneestä pyhiinvaelluspaikasta tuli Latinalaisen Amerikan merkittävin uskonnollinen keskus.

Myöhemmin jesuiitat nousivat lähetystyön kärkijoukoksi. He yrittivät puolustaa intiaaneja kokoamalla heitä siirtomaavallasta käytännössä riippumattomiin yhdyskuntiin, joita kutsuttiin reduktioiksi. Parhaiten jesuiitat onnistuivat tässä nykyisen Paraguayn seuduilla. Siirtomaavalta ei kuitenkaan katsellut tällaista toimintaa hyvällä silmällä, ja lopulta se 1700-luvun puolivälissä karkotti jesuiitat. Reduktiot lakkautettiin, ja niissä asuneet intiaanit joutuivat suoraan siirtomaavallan alaisiksi.

Aasian-lähetyksen ongelmat

Aasian vanhat kulttuurimaat olivat vähälukuisille portugalilaisille niin ylivoimainen vastustaja, että niiden valloittaminen ei tullut kysymykseenkään. Portugalilaisten oli tyydyttävä meren herruuteen, kaupankäyntiin ja pienten tukialueiden haltuun ottamiseen. Myöskään kristinuskon levittämiseen heillä ei ollut sellaisia voimavaroja kuin espanjalaisilla. Joillekin portugalilaisten haltuun joutuneille alueille, esimerkiksi Itä-Timoriin, kristinuskoko kuitenkin alkoi levitä. Samoin tapahtui Filippiineillä, jotka joutuivat Espanjan valtapiiriin.

Aasiassa jesuiitat nousivat pian järjestön perustamisen jälkeen *Francisco Xavierin* (k. 1552) johdolla lähetystyön merkittävimmäksi voimaksi. Heidän työmenetelmänään oli helpottaa kristinuskon omaksumista mukauttamalla uusi usko aasialaiseen kulttuuriin. Tämä mukauttaminen eli akkommodaatio synnytti kuitenkin pitkällisen kiistan. Työssä mukana olleet fransiskaanit ja dominikaanit katsoivat jesuiittojen menevän liian pitkälle ja pelkäsivät akkommodaation johtavan kristinuskon vääristymiseen.

Japanissa lähetystyö alkoi 1549. Jesuiitat pääsivät yhteistyöhön paikallisten ylimysten kanssa, ja 1600-luvun alussa kristittyjä arvioidaan olleen jo 700 000. Pian tapahtui kuitenkin käänne. Keskusvalta voimistui jälleen ja onnistui ulottamaan valtansa kaikkialle. Japanin johtajat pelkäsivät kristinuskon leviämisen johtavan eurooppalaisten ylivaltaan, ja siksi kristinuskoko

kiellettiin 1600-luvun alussa ja Japaniin syntynyt kirkko tuhottiin julmin keinoin. Pieni vähemmistö kristityistä piti kiinni uskostaan ja siirsi sen ulkopuolisten tietämättä sukupolvelta toiselle 1800-luvulle saakka.

Kiinassa jesuiitat aloittivat toimintansa 1580-luvulla. He pyrkivät saavuttamaan vaikutusvaltaisen aseman välittämällä Kiinaan eurooppalaisen kulttuurin saavutuksia. Jesuiittojen johtaja *Matteo Ricci* pyrki luomaan kristinuskosta kiinalaisen tulkinnan, jonka välityksellä kiinalaiset voisivat omaksua kristinuskon keskeisimmän sanoman. Niinpä jesuiitat tulkitsivat esi-isien kunnioittamista kristinuskon pohjalta niin, että kristittyjen kiinalaisten ei tarvinnut luopua sukunsa perinteistä. Kiista akkommodaatiosta vaikeutti kuitenkin jesuiittojen toimintaa, ja lopulta paavi kielsi kristinuskon kiinalaistamisen. Tämä johti kiinalaisten vastareaktioon, ja 1700-luvun alussa hallitus karkotti eurooppalaiset lähetystyöntekijät.

Vaikka katolinen lähetystyö kärsi Aasiassa suuria takaiskuja, se kuitenkin teki kristinuskosta todellisen maailmanuskonnon, jonka vaikutus ulottui Australiaa lukuun ottamatta jo kaikkiin asuttuihin maanosiin.

Puhdasoppinen luterilaisuus

Augsburgin rauhan jälkeen luterilaisuutta uhkasi sisäinen mureneminen. Jo 1530-luvulla Lutherin ja Melanchthonin ympärille oli muodostunut kaksi teologien joukkoa, jotka näkivät asiat monessa suhteessa eri tavalla. Lutherin kuoleman jälkeen tämä jako syveni.

Kahtiajaosta puhdasoppisuuteen

Pakkosovinto, jonka keisari vuonna 1548 sai aikaan katolisen kirkon kanssa, hajotti pahasti Saksan luterilaisten rivit. Philipp Melanchthonin johtama maltillisempi siipi katsoi, että luterilaisten oli toteltava keisarin käskyä, koska siinä vaaditut myönnytykset eivät koskeneet varsinaista uskoa. Sen sijaan Lutherin teologisesta perinnöstä tiukasti kiinni pitävien ”aitoluterilaisten” mielestä tinkimiseen ei ollut varaa. Koska luterilaiset ruhtinaat pian pääsivät sodassa niskan päälle, aitoluterilaiset saattoivat katsoa olleensa oikeassa. Heidän johtajansa *Matthias Flacius* (k. 1575) piti Lutherin

perinnön vaalimista elämäntehtävänään. Augsburgin rauhan jälkeen luterilaisuus jakautui kahteen suuntaukseen.

Suhtautuminen kalvinilaisuuteen syvensi vielä tätä jakoa. Calvinin sanoma sai vastakaikua Melanchthonin johtaman maltillisen luterilaisuuden piirissä. Melanchthon itse ajatteli ehtoollisesta ja uskosta varsin samansuuntaisesti kuin Calvin. Lisäksi monet hänen laillaan ajattelevat luterilaiset katsoivat, että luterilaiset ja kalvinilaiset pystyisivät vain yhdessä puolustamaan reformaatiota katolista kirkkoa vastaan. Myös kalvinilaisten kaupunkien ja ruhtinaskuntien luja, kaikille elämänalueille ulotettu järjestys houkutteli monia. Aitoluterilaisille taas luterilaisuus oli lopun aikana välttämätön oikean uskon linnake, ja he kieltäytyivät lähentymästä kalvinilaisuutta. Pystyäkseen puolustamaan luterilaisuutta he ryhtyivät luomaan Lutherin uskonkäsityksen pohjalta systemaattista oppijärjestelmää. Luterilainen puhdasoppisuus eli ortodoksia alkoi näin muotoutua. Saksissa se pääsi voitolle 1570-luvulla.

Luterilaisuuden hajoaminen pystyttiin kuitenkin estämään. Johtavat luterilaiset teologit laativat vuonna 1577 *Yksimielisyyden ohjeen* (latinaksi *Formula Concordiae*), jolla luterilaisuuden sisäiset riidat oli tarkoitus lopettaa. Sen ympärille koottiin vuonna 1580 *Yksimielisyyden kirja* (latinaksi *Liber Concordiae*), joka sisälsi myös joukon Lutherin ja Melanchthonin tärkeimmiksi katsottuja kirjoituksia. *Yksimielisyyden kirjasta* tuli puhdasoppisen luterilaisuuden tunnus.

Luterilainen kirkko joutui kuitenkin elämään katolisuuden ja kalvinilaisuuden paineessa. Kalvinilaisuus näytti monien ruhtinaiden silmissä houkuttelevalta vaihtoehdolta. Brandenburgissa vaaliruhtinas *Juhana Sigismund* (k. 1619) tunnustautui kalvinilaiseksi, mutta maapäivät ja kirkko kieltäytyivät seuraamasta häntä. Tämän jälkeen kalvinilainen hallitsijasuku ja hovi hallitsivat luterilaista ruhtinaskuntaa.

Böömistä vuonna 1618 alkanut kolmikymmenvuotinen sota näytti vuoden 1630 vaiheilla johtavan Saksan protestantismien tuhoon. Ruotsin väliintulo tasoitti kuitenkin tilanteen. Sota aiheutti tavatonta tuhoa, esti Saksaa kehittymästä yhtenäiseksi valtioksi ja lujitti ruhtinaiden valtaa. Westfalenissa vuonna 1648 solmitun rauhan mukaan Saksan ruhtinailla ei kuitenkaan ollut enää oikeutta muuttaa alueensa kirkon tunnustusta. Näin rauhansopimus vakiinnutti Saksan uskonnolliset olot. Luterilaisten lisäksi myös kalvinilaisuus sai laillisen aseman.

YKSIMIELISYYDEN KIRJA, LUTERILAISUUDEN YHDISTÄJÄ

Vuonna 1580 valmistuneeseen *Yksimielisyyden kirjaan* otettiin *Yksimielisyyden ohjeen* lisäksi vanhan kirkon kolme uskonnustusta, *Augsburgin tunnustus* (1530), Melanchthonin sen perusteluksi kirjoittama *Augsburgin tunnustuksen puolustus*, Lutherin vuonna 1537 kirjoittamat *Schmalkaldenin artiklat*, hänen *Vähä katekismuksensa* ja *Iso katekismuksensa* (1529) sekä Melanchthonin kirjoittama *Traktaatti paavin vallasta* (1537). Kirjan lopussa oli vielä kokoelma vanhan kirkon teksteistä otettuja sitaatteja, joiden tarkoituksena oli osoittaa, että luterilaiset eivät olleet poikenneet vanhan kirkon opetuksesta.

Koska *Yksimielisyyden kirjalla* pyrittiin pitämään luterilaisuus yhtenäisenä ja puolustamaan sitä ka-

tolista kirkkoa ja kalvinilaisia vastaan, siihen otetut tekstit oli valittu näitä tarkoituksia silmällä pitäen. *Yksimielisyyden ohjeessa* käsiteltiin seikkaperäisesti ajankohtaisia kiistakysymyksiä. Täydellistä kuvaa luterilaisuudesta on *Yksimielisyyden kirjan* perusteella kuitenkin hankala rakentaa. Esimerkiksi reformaattoreiden käsitystä Raamatun ja kirkon perinteen suhteesta käsiteltiin siihen otetuissa teoksissa hyvin ylimalkaisesti.

Valtaosa Saksan luterilaisista ruhtinaskunnista hyväksyi Yksimielisyyden kirjan kirkkonsa ohjenuoraksi. Kaikki eivät kuitenkaan näin tehneet. Esimerkiksi Ruotsissa yksimielisyyden kirja otettiin ”selittäväksi tunnustukseksi” vasta muuttuneessa poliittisessä tilanteessa vuonna 1663.

Luterilaisuuden monivivahteisuus

Luterilainen ortodoksia oli jo etäännyttänyt Lutherin ajatusmaailmasta ja vasta harjoittaa teologiaa. Esimerkiksi köyhäinhoidon reformi, joka oli toiminut evankelisen liikkeen tienraivaajana, jäi aivan sivuun. Teologia ei enää ollut samanlaista ajankohtaisten ongelmien ratkaisemista kuin Lutherilla, vaan oikean opin ajatonta, loogista erittelyä. Puhdasoppisen luterilaisuuden keskuksena oli Wittenbergin yliopisto, jossa *Abraham Calovius* (k. 1686) esiintyi pitkään sen johtajana.

Martin Lutherin kirkko Markkleebergissä on rakennettu vuonna 1718. Monissa Saksan luterilaisissa kirkoissa saarnatuolin sijoittaminen alttarin ja kastamaljan yläpuolelle korosti Jumalan sanan merkitystä. Luterilaisen ihanteen mukaan koko seurakunnan tuli mahtua sunnuntain jumalanpalvelukseen. Koska tilaa tarvittiin paljon, kirkkoihin rakennettiin jopa useita parvia. Osa parvesta voitiin myös erottaa lasiseinillä aatelisten käyttöön. Kirkon keskeisimmältä paikalta kuuluva Jumalan sana yhdisti kuitenkin säätyihin jakaantuneen, hierarkkisen yhteisön kokonaisuudeksi.

Luterilaisuus säilyi kuitenkin monivivahteisena. *Johann Arndt* (k. 1621) painotti, että kristinuskko ei ollut pelkkää oppia, vaan ennen muuta rukousta ja Jumalan tahdon mukaista elämää. Hänen kirjastaan *Todellisesta kristillisyydestä* tuli luterilaisen hartauskirjallisuuden perusteos, joka käännettiin monille kielille. Myös laajimman luterilaisen opinesityksen kirjoittanut *Johann Gerhard* (k. 1637) oli lähellä tällaista ajattelua. Melanchthonin perinne säilyi sekin ja nousi 1600-luvulla uudelleen näkyviin Helmstedtin yliopistossa. Siellä vaikuttanut *Georg Calixtus* (k. 1656) arvosti kirkon yhtenäisyyden palauttamiseen tähänneitä pyrkimyksiä ja katsoi, että sovintoon olisi voitu päästä pysyttäytymällä varhaisen kirkon teologisessa perinnössä ja työntämällä myöhemmät kiistat sivuun.

KIRKKORAKENNUKSET LUTERILAISUUDEN ILMENTÄJINÄ

Reformaation jälkeen kirkkojen rakentaminen oli luterilaisilla alueilla miltei pysähtynyt, koska kirkolla ei enää ollut varoja siihen. Lisäksi uusien kirkkojen rakentaminen näytti turhalta, koska luterilaiset uskoivat Kristuksen paluun olevan aivan lähellä. Yleensä luterilaiset tyytyivät poistamaan vanhojen kirkkojen sivualttarit ja muun uuteen uskoon sopimattoman sisustuksen. Varsinkin kerjäläisveljestöjen ennen reformaatiota rakentamat ”hallikirkot”, jotka oli suunniteltu siten, että suuret joukot voivat kuunnella niissä saarnoja, sopivat hyvin myös luterilaisten käyttöön. Suurissa kaupungeissa osa kirkoista voitiin katsoa tarpeettomiksi ja ottaa muuhun käyttöön.

Ennen pitkää luterilaistenkin oli pakko ryhtyä rakentamaan uusia kirkkoja. Saksassa saarnatuoli sijoitettiin usein suoraan alttarin lä-

puolelle ja kastemalja alttarin eteen. Tällainen tilajärjestely painotti (kalvinilaisuutta vastaan) kasteen ja ehtoollisen merkitystä, mutta korosti samalla (katolista kirkkoa vastaan), että sakramentit saivat merkityksensä Jumalan sanasta. Päinvastoin kuin kalvinilaiset luterilaiset hyväksyivät myös kuvien käytön kirkko-tilassa. He tyytyivät kuitenkin mielellään yhteen, jotakin keskeistä Raamatun tapahtumaa esittävään alttaritauluun. Lisäksi Jumalan sanan merkitystä voitiin korostaa saarnatuolin runsailla koristeilla. Reformaatioaikana ei penkkejä vielä ollut, mutta puhdasoppisuuden aikana ne tulivat käyttöön kaikkialla. Samalla kullekin seurakuntalaiselle voitiin osoittaa hänen asemansa mukainen paikka. Penkkijärjestys auttoi valvomaan säännöllistä jumalanpalvelukseen osallistumista.

Puhdasoppinen luterilaisuuskaan ei välttynyt kalvinilaisuuden vaikutukselta, vaan omaksui siltä esimerkiksi sanainspiraatio-opin, jonka mukaan Raamatun teksti oli Pyhän Hengen sanasta sanaan sanelemaa ja sellaisena erehtymätöntä. Hallitsijat pyrkivät liittämään maallisen ja hengellisen esivallan saumattomaan yhteistyöhön ja luomaan kalvinilaisten esikuvien mukaisen järjestyksen. Kirkkoneuvostot ryhtyivät valvomaan kirkkokuria. Myös jumalanpalvelusta muutettiin monilla alueilla yksinkertaisemmaksi.

Koska luterilaisuus, päinvastoin kuin kalvinilaisuus, oli säilyttänyt urut, kirkkomusiikin merkitys luterilaisuuden tunnusmerkkinä korostui. Lutherin aikana syntynyt virsiperinne rikastui sukupolvi sukupolvelta ja saavutti huippunsa *Paul Gerhardtin* (k. 1676) runoudessa. Kirkkomusiikin keskuksiksi nousi 1600-luvulla Leipzigin Tuomas-kirkko, jonka kanttoreita olivat *Heinrich Schütz* (k. 1672) ja *Johann Sebastian Bach* (k. 1750). Bachin kirkkomusiikkia voi pitää luterilaisen jumalanpalvelushurskauden hui-pentumana.

Luterilaisen ortodoksian vahvuutena oli, että se pystyi hallitsijoiden kovan käden avulla liittämään kristinuskon erottamattomaksi osaksi elämänmenoa. Yksilöllisyyttä ei pidetty hyvänä, eikä uskonnollisia järjestöjä hyväksytty ollenkaan. Ihanteena oli, että uskoa harjoitettiin yhteisönä, olipa se sitten kotihartauteen kokoontunut talonväki tai paikalliseurakunnan jumalanpalvelus. Luterilaisuuden sydänäänät kuuluivat seurakunnan väkevässä virressä, joka ohjasi laulajansa Kristuksen ristin juurelle. Uskonto oli läsnä niin viikon, vuoden kuin koko elämän kulussa. Ortodoksia pyrki synnyttämään sydämen uskon. Tähän katsottiin päästävän yhteisen uskonharjoituksen ja tehokkaan opetuksen avulla.

Taistelu Länsi-Euroopasta

Kalvinilaisuuden tärkeimmäksi leviämissuunnaksi tuli Länsi-Eurooppa. Siellä alkoi 1500-luvun loppupuolella kalvinilaisuuden ja katolisen kirkon välinen voimainkoetus, joka jatkui seuraavan vuosisadan puolelle saakka. Tässä taistelussa oli kysymys suurista ratkaisuisista, sillä merenkulun ja kaupan painopiste oli 1500-luvun puolivälissä alkanut siirtyä Länsi-Eurooppaan, josta nyt oli tulossa läntisen maailman ydinalue.

Osapuolten lähtökohdat

Luterilaisuus ei periaatteessa hyväksynyt kapinaa maallista esivaltaa vastaan. Kalvinilaisuus sen sijaan suhtautui vallanpitäjiin huomattavasti kriittisemmin. Jos hallitsija ei hyväksynyt kalvinilaista seurakuntaelämää, hän oli kalvinilaisten mielestä osoittautunut Jumalaa vastustavaksi tyranniksi.

Kalvinilaisten käsityksen mukaan kristityillä oli – tosin vain äärimmäisenä keinona – oikeus syrjäyttää tällainen tyranni. Länsi-Euroopassa valta oli keskittymässä yhä selvemmin hallitsijoiden käsiin. Maaseudun aateli ja kaupunkien porvaristo, jotka pelkäsivät tällaista kehitystä, saivat kalvinilaisuudesta perusteet asemansa puolustamiseen. Kalvinilaisuus levisikin ennen muuta näihin piireihin.

NOITUUSOIKEUDENKÄYNNIT

Ranskan valistusajattelijat nostivat 1700-luvun lopulla noituusoikeudenkäynnit inkvisition rinnalle todisteeksi perinteisen kristinuskon vääristyneisyydestä. Heidän luomansa kuvan mukaan katolinen kirkko oli noitavainojen aikana polttanut miljoonia viattomia naisia. Uusi tutkimus on osoittanut tällaisen kuvan monessa suhteessa vääräksi.

Noituus alkoi nousta huomion kohteeksi 1400-luvulta lähtien, kun esivallan, varsinkin ruhtinaiden, ote tehostui. Ihmisten elämää ryhdyttiin valvomaan entistä tehokkaammin, ja kaikenlaisesta taikuuden harjoittamisesta, myös hyvää tarkoittavasta, alettiin rangaista. Tällöin katolinen kirkko antoi noitien tutkimista koskevia ohjeita. Myös reformaattoreiden käsityksen mukaan noituudesta oli rangaistava kuoleamalla. Oikeudenkäyntejä oli kuitenkin aluksi hyvin vähän.

Niiden määrä lisääntyi vasta 1500-luvun lopulla ja huipentui 1600-luvulla. Noituusoikeudenkäyntejä oli kaikkialla katolisessa ja protestantisessa Euroopassa, eniten kuitenkin Ranskassa ja Saksassa. Ne perustuivat tavallisesti jonkun yksittäisen ihmisen esittämään syytökseen. Esimerkiksi Ruotsissa oikeudenkäynnit tapahtuivat maallisissa oikeusistuimissa. Noituudesta syytetyistä huomattava osa oli miehiä, monilla seuduilla jopa enemmistö. ”Noitasapatista”, noitanaisten riettaasta juhlasta Paholaisen kanssa, syytettiin vain osassa oikeudenkäyntejä. Nykyisen käsityksen mukaan noituusoikeudenkäynneissä tuomittiin kuolemaan yhteensä korkeintaan 50 000 ihmistä, todennäköisesti vähemmän. Vain osa tuomioista pantiin toimeen polttamalla. Viime vuosikymmeninä katolinen kirkko on pyytänyt atteeksi osuuttaan noitavainoihin.

Kalvinilaisuus törmäsi kuitenkin Länsi-Euroopassa voimakkaaseen vastarintaan. Jesuiittaveljestö pystyi tehokkaasti puolustamaan katolista kirkkoa. Lisäksi katolinen kirkko saattoi nojautua Espanjan maailmanvaltaan. Taistelusta tulikin monivaiheinen ja pitkä, eikä Länsi-Euroopan maista yksikään säästynyt veriseltä sisällissodalta. Väkivaltainen ja pelkojen täyttämä ilmapiiri näkyi myös esimerkiksi noituusoikeudenkäyntien lisääntymisenä.

Katolisuus pääsee voitolle Ranskassa

Uskonsotien sarja alkoi Ranskasta. Samoin kuin Englannissa kirkko oli myös Ranskassa joutunut keskiajan lopulla kuninkaan ohjaukseen. Kuningas *Frans I:n* paavinistuimen kanssa vuonna 1516 solmiman konkordaatin mukaan kuninkaalla oli oikeus täyttää kaikki Ranskan kirkon tärkeimmät virat ja pitää ennen paavinistuimelle menneet maksut itsellään. Tämän vuoksi kuningas ei nähnyt mitään syytä ryhtyä tukemaan reformaatia. Lutherin ja Zwinglin opit kyllä levisivät Ranskaankin, mutta hallitus esti niiden julkisen vaikutuksen.

Sen sijaan kalvinilaisuuden leviämistä ja organisoitumista Ranskan hallitus ei kyennyt estämään. Jo 1550-luvun puolivälissä Ranskaan oli syntynyt parituhatta salaista kalvinilaista seurakuntaa, joiden jäseniä kutsuttiin hugenoteiksi. Kuningas *Henrik II:n* kuoltua 1559 hugenotit katsoivat tilaisuutensa tulleen ja ryhtyivät harjoittamaan julkisesti uskoaan. Kuningataräiti *Katariina de Medicin* johtama holhoojahallitus yritti aluksi rauhoittaa tilanteen, ja hugenotit saivat oikeuden toimia laillisesti. Tämä herätti katolilaisten reaktion, ja Ranska ajautui yli kolmekymmentä vuotta kestäneiden sisällissotien sarjaan (1562–1598). Näissä hugenottisodissa uskonto ja politiikka kietoutuivat yhteen. Hugenotteihin kuului enimmilläänkin vain kymmenisen prosenttia ranskalaisista, mutta he olivat vaikutusvaltaista ja taistelukykyistä väkeä. Vuonna 1572 Katariina de Medici yritti palauttaa kansallisen yhtenäisyyden murhauttamalla hugenottien johtajat ns. parrtylyn yön verilöylyssä. Tuloksena oli vain uusi sota, joka oli entistä raaempi. Ranska näytti joutuvan täydelliseen kaaokseen.

Lopulta Ranskaan muodostui uusi puolue, joka lähti siitä, että kumpikaan osapuoli ei voisi voittaa sotaa. Ratkaisu oli saatava aikaan luomalla luja kuningasvalta ja lopettamalla väkivaltainen taistelu oikeasta

kristinuskon tulkinnasta. Tämä ajatus toteutui, kun hugenottien johtaja *Henrik Navarralainen* sai valtaistuimen mutta kääntyi samalla katolilaiseksi. Vuonna 1598 hän antoi *Nantesin ediktin*, jossa hugenoteille myönnettiin laaja toimintavapaus ja sen takeeksi joukko sotilaallisia tukikoh-
tia. Tämän jälkeen kuningasvalta alkoi lujittua, ja osoittautui, että se oli hugenottisotien varsinainen voittaja. Kalvinilaisuuden sisäinen voima oli murtunut, ja yhä useampi hugenottiaatelineen piti Ranskan etua uskontoa tärkeämpänä.

Kuninkaan valta Ranskan kirkossa

Uskonsotien jälkeen katolisuus elpyi nopeasti. Jesuiitat pystyivät oppilaitostensa avulla tehokkaasti vaikuttamaan opiskelemaan nuorisoon. Myös luostarielämä näytti elyvän, ja uusia luostareita perustettiin sadoittain. Varsinkin *Vincent de Paulin* (k. 1660) perustama lasaristien pappisjärjestö ja sen rinnalle syntyneet naisjärjestöt toimivat tehokkaasti maaseudulla ja kaupunkien köyhän kansan parissa. Koska nunnien ei sallittu toimia luostareiden ulkopuolella, monet naisjärjestöt eivät vaatineet jäseniltään varsinaisia luostarilupauksia tai he antoivat ne vain määrääjäksi. Näin naiset voivat toimia vapaammin ja saivat entistä näkyvämmän roolin.

Ranskan kirkossa oli kuitenkin ristiriitoja, jotka puhkesivat esiin jo 1600-luvun alkupuolella. Kaikki eivät hyväksyneet Ranskan kirkon linjaa, esimerkiksi piispojen sulautumista osaksi ylellistä hovikulttuuria. Kalvinilaisuuden vaikutus tuntui myös katolisen kirkon sisällä ja tuli näkyviin piispa *Cornelius Jansenista* (k. 1638) nimensä saaneessa jansenismissä. Jansenin mukaan pelastus kuului vain Jumalan valitsemille ihmisille ja näkyi koko elämää koskevana parannuksena sekä mystisenä yhteytenä Jumalan kanssa. Jansenismi kiellettiin moneen otteeseen, mutta kokonaan sitä ei onnistuttu vaientamaan.

Jansenismin vastustamisesta paavinistuin ja Ranskan hallitus olivat yhtä mieltä, mutta kysymys Ranskan kirkon johtamisesta saattoi ne vastakkain. Ranskasta kehittyi 1600-luvulla itsevaltiaan kuninkaan johtama mahtivaltio, jota Euroopassa ihailtiin ja pyrittiin laajasti jäljittelemään. Vuonna 1682 kansallinen konsiili päätti, että Ranskan kirkkoa oli johdettava sen omien perinteiden mukaisesti. Tämä tarkoitti sitä, että kuningas johti kirkkoa ja paavinistuin joutui alistumaan tilanteeseen. Ruhtinasval-

tion kehittäminen, joka Ranskassa oli alkanut jo 1200-luvulla, johti näin kuninkaan lähes täydelliseen valtaan kirkossa.

Tähän kehitykseen ei hugenottien riippumattomuus sopinut. Vuonna 1629 hallitus mursikin hugenottien poliittisen aseman, ja 1685 protestantismi kiellettiin. Osa hugenoteista pakeni ulkomaille. Saksassa he antoivat huomattavan panoksen esimerkiksi Berliinin kasvuun. Osa taipui ainakin muodollisesti katolisen kirkon jäseniksi. Näissä piireissä versoi kuitenkin katkera katolisen kirkon ja papiston vastainen mieliala. Sukupolvea myöhemmin siitä tuli valistusfilosofian otollisinta maaperää.

Kalvinilaisuus Alankomaiden tasavallan perustana

Alankomaat jäivät keisari Kaarle V:n jälkeen hänen poikansa, Espanjan kuningas Filip II:n hallittavaksi. Kun hallitus pyrki 1560-luvulla luomaan uusien ihanteiden mukaisen itsevaltaisen hallinnon ja tukahduttamaan protestantismia, alankomaalaiset asettuivat vastarintaan. Vuonna 1571 Alankomaihin syntyi maanlaajuinen kalvinilainen kirkko. Taistelut laajenivat monivaiheiseksi sodaksi, jossa uskonto ja kansallinen vapaus liittyivät yhteen. Lopputuloksena oli, että Alankomaat jakautuivat kahteen osaan. Espanjan oli tunnustettava pohjoisosaan syntynyt riippumaton Alankomaiden tasavalta. Sen sijaan eteläosasta, nykyisestä Belgiasta, espanjalainen hallinto hävitti protestantismia.

Alankomaiden tasavallassa valtio rakentui kalvinilaisuuden pohjalta. Katolisuus oli osassa aluetta sallittua, osassa kiellettyä. Alankomaihin syntyi kuitenkin varsin suvaitseva ilmapiiri, ja monet muualla vainotut toisinajattelijat hakivat sieltä turvaa. Lisäksi kalvinilaisessa kirkossa syntyi reaktio tiukkaa puhdasoppisuutta vastaan. *Jakob Arminiuksesta* nimensä saanut arminiolaisuus vierasti Calvinin teoreettista predestinaatiooppia. Sen sijaan se korosti Jumalan kaikkia koskevaa armon lupausta ja uskon toteuttamista elämässä. Dordrechtissa 1618–1619 pidetty suuri kalvinilainen synodi, jossa oli edustajia Alankomaiden ulkopuoleltakin, tuomitsi arminiolaisuuden. Siitä huolimatta Arminiuksen näkemykset vaikuttivat edelleen ja jakoivat kalvinilaista kirkkoa.

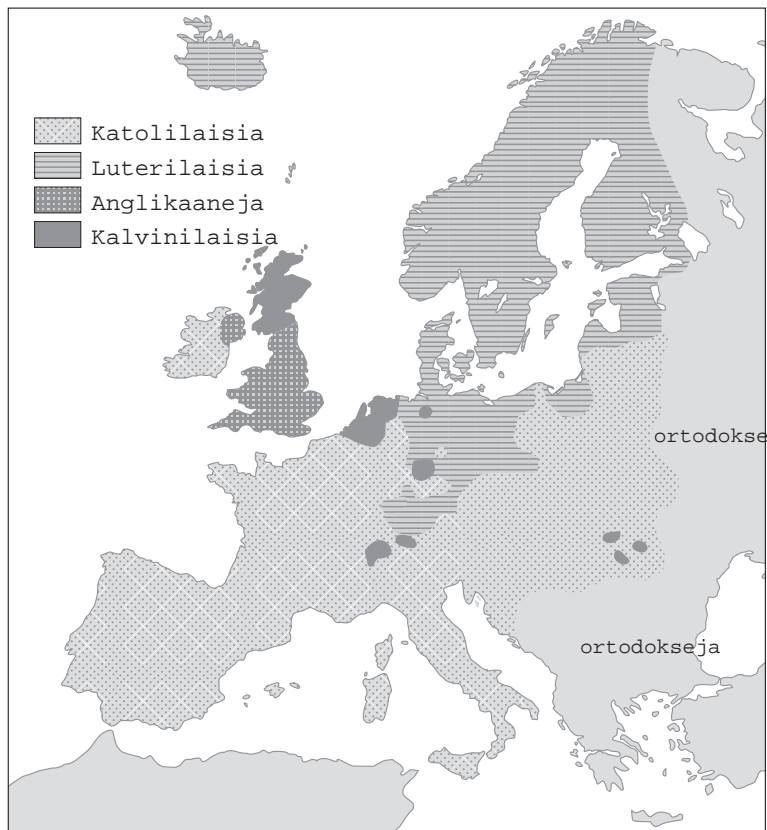
Kalvinilaisuus etenee Skotlannissa ja Englannissa

Myös Skotlannissa, joka 1500-luvulla vielä oli itsenäinen kuningaskunta, hallitus yritti aluksi tukahduttaa protestantismia. Se ei kuitenkaan onnistunut pysäyttämään kalvinilaisuuden leviämistä. Lopulta uuden uskon omaksunut aateli nousi vuonna 1559 kapinaan, ja parlamentti loi maahan kalvinilaisen kirkon. Koska seurakuntien vanhimmilla eli presbytereillä oli kirkossa johtoasema, sitä kutsuttiin presbyteriseksi kirkoksi. Valta kuului siinä viime kädessä kirkolliskokoukselle eikä kuninkaalle.

Tällä oli merkitystä myös Englannin kannalta, kun Skotlannin kuninkaasta *Jaakko I*:stä tuli Elisabet I:n jälkeen (1603) Englannin hallitsija. Puritaaneiksi kutsutut Englannin kalvinilaiset toivoivat, että uusi hallitsija ohjaisi kirkkoa Skotlannin kirkon suuntaan. Tässä he kuitenkin pettyivät. Kuningas halusi pitää Englannin kirkon johdossaan. Toisaalta puritanismi lisäsi kannatustaan kaupasta ja merenkulusta toimeentulonsa saavissa vaikutusvaltaisissa piireissä ja maaseudun maanomistajien parissa. Yrittäjät arvostivat korkeaa moraalialia ja olivat tottuneet ajattelemaan käytännöllisen järkevästi. Heidän oli otettava riskejä ja harkittava itse asioita. Tätä ajattelutapaa puritaanit sovelsivat myös uskoon. Kuninkaan johtaman kirkon hierarkia ja liturgia tuntuivat vierailta, hartauskirjan lukeminen ja sen neuvojen soveltaminen omaan elämään luonnollisilta.

Jo Elisabetin hallituksen aikana puritaanien ja anglikaanisen kirkon välille oli syntynyt kirkon luonnetta koskeva erimielisyys. Puritaanien piirissä oli alkanut levitä kongregationalismi, jonka mukaan kirkon tuli koostua täysin itsenäisistä paikallis seurakunnista. Niiden yläpuolella ei saanut olla mitään johto-organisaatioita, ei myöskään piispoja. Kongregationalismilla oli kasvupohjaa, koska se puolusti seurakuntien vanhaa itsehallintoa. Ulkomailla englantilaiset joutuivat järjestämään uskonharjoituksensa sen mukaisesti. Vielä radikaalimpi suuntaus oli independentismi. Tämän ajattelutavan luoja *Henry Jacob* hyväksyi sen, että hallitsija johti kirkkoa ja piti yllä sen yhtenäisyyttä, mutta muuta johtoa kirkko ei tarvinnut. Tärkeintä oli kuitenkin se, että todella uskovat ihmiset muodostivat kirkon sisälle omia yhteisöjään (*covenant*). Nämä vapaaehtoiset ja riippumattomat uskonyhteisöt olivat todellinen kirkko. Hallitus ei niiden perustamista kuitenkaan hyväksynyt, vaan yritti tukahduttaa independentismia.

Euroopan kirkkokunnat noin vuonna 1700

Englannin kalvinilaisuuden voitto ja tappio

Seuraavan kuninkaan *Kaarle I:n* aikana puritaanien ja kuninkaan ristiriita kärjistyi. Kuninkaan yritys palauttaa kirkollinen yhtenäisyys johti lopulta sisällissotaan, jonka puritaanit voittivat. *Oliver Cromwellin* diktatuurin aikana (1649–1658) Englannistakin näytti tulevan kalvinilainen maa. Cromwell murskasi myös katolisten irlantilaisien kapinaliikkeen. Syrjityyn asemaan joutuminen ei kuitenkaan saanut irlantilaisia luopumaan katolisesta uskostaan. Myös Englannissa independenttinen puritanismi ajautui kriisiin. Koska puritaanit olivat taistelleet seurakuntien itsehallinnon ja maallikkojen vapaan uskonharjoituksen puolesta, heidän oli

vaikea puolustaa uskonnollista yhtenäisyyttä. Seurakunnat alkoivat ajautua kohti anarkiaa, ja yhä uusia uskonnollisia liikkeitä syntyi.

Cromwellin kuoltua seurasi reaktio. Kuningasvalta ja anglikaaninen kirkko palautettiin vuonna 1660. Sen sijaan uskonnollisen yhtenäisyyden palauttaminen ei enää onnistunut. Anglikaaninen kirkko kehittyi valtiosta täysin riippuvaksi, hierarkkiseksi kirkoksi. Puritaanit pysyivät siitä erossa ja perustivat omia yhteisöjään. Kun kuningas *Jaakko II* yritti antaa myös katoliselle kirkolle toimintavapauden, uusi vallankumous työnsi hänet syrjään vuonna 1688. Alankomaista kuninkaaksi kutsuttu *Vilhelm Oranialainen* onnistui lopulta vakiinnuttamaan Englannin uskonnolliset olot luopumalla kaikista yrityksistä muuttaa niitä pakkokeinoin. Anglikaaninen kirkko säilyi valtionkirkkona, mutta protestanttiset vähemmistöryhmät saivat vapauden perustaa omia seurakuntiaan. Vain katolinen kirkko jäi tämän vuonna 1689 annetun suvaitsevuuslain ulkopuolelle. Vuoden 1720 tienoilla protestanttisiin vähemmistöryhmiin kuului noin kuusi prosenttia englantilaisista.

Englantilainen kristillisuus pirstoutuu

Englannin uskonnollinen yhtenäisyys oli alkanut hajota jo 1500-luvulla, ja seuraavalla vuosisadalla tämä kehitys jatkui. Kongregationalismiin ja independentismiin liittyneet kiistat olivat johtuneet kalvinilaisen kirkko-opin tulkitsemisesta uudelleen. Ennen pitkää myös Saksan reformaation radikaalit virtaukset alkoivat vaikuttaa Englannin puritaanien piirissä. Tämä johti uudenlaisten yhteisöjen syntyyn.

Kastajien ja spiritualistien vaikutus

Kun Hollantiin paenneet independentit tutustuivat mennoniittoihin ja omaksuivat heidän käsityksensä, että vain aikuisten kaste oli oikea kaste, syntyi baptismi. Aluksi baptistit kannattivat maltillista arminiolaista näkemystä predestinaatiosta eivätkä vaatineet lapsena kastettujen uudelleen kastamista. Sen sijaan todellisten seurakuntien tuli olla täysin riippumat-

Kveekareiden kokous Philadelphiassa. Spiritualistisen seurakunnan kokoontumistilassa ei ole mitään uskontoon viittaavaa. Saarnatuoliakaan ei tarvita, koska Henki kveekareiden mukaan voi puhua ja toimia kenen tahansa kautta.

tomia ja erossa maallisesta vallasta. Baptistien joukosta erottui 1640-luvulla radikaalimpi ryhmä (*Particular baptists*), josta tuli liikkeen valtauoma. Se oli omaksunut jyrkän kalvinilaisen predestinaatio-opin ja vaati lapsena kastettujen kastamista uskonratkaisun jälkeen uudelleen. Vainoista huolimatta tällä suuntauksella oli 1600-luvun lopulla jo sata seurakuntaa, mutta sittemmin se taantui. Baptismin piiristä oli lähtöisin myös *John Bunyanin* kirjoittama *Pyhiinvaeltajan matka* (englanniksi *The Pilgrim's Progress*, suomennettu nimellä *Kristityn vaellus*), jossa kirjoittaja vanhaan tapaan kuvaasi kristinuskoa pelastukseen johtavana tienä.

Kveekareiden liikkeen taustana olivat mannermaalta levinnyt spiritualistinen näkemys uskosta ja predestinaatio-opin monissa synnyttämä epävarmuus siitä, mitä Jumala oli päättänyt heidän kohtalostaan. *Georg Fox* sai 1640-luvulla sisäisestä ”valosta” varmuuden kuulumisestaan pelastukseen valittujen joukkoon. Valo täytti uskovan, ja tämän oli seurattava kaikessa sitä. Kveekarit sanoutuivat valtionkirkon lisäksi irti myös kaikenlaisesta väkivallasta. Spiritualistinen usko valon johdatukseen vei liikkeen

ennen pitkää sisäiseen kriisiin, koska sen jäsenet eivät voineet enää pitää kaikkia yllättäviä tekoja valon johdatuksena. Tämän vuoksi liike organisoitui ja sen johto ryhtyi valvomaan saarnaajien toimintaa.

Siirtokuntien uskon monet kasvot

Koska Englannissa vainottiin toisinajatteliijoita, monet ryhmät hakivat turvaa Pohjois-Amerikan itärannikolle muodostuneista brittiläisistä siirtokunnista. Niistä ensimmäinen, Virginia, perustettiin vuonna 1606, ja vuosisadan kuluessa itärannikolle syntyi kolme erilaista siirtokuntien ryhmää.

Eteläisiin siirtokuntiin (Virginian lisäksi aluksi Georgia, Maryland ja Carolina) luotiin anglikaaninen valtiokirkko. Sen organisaatio oli kuitenkin heikko, ja käytännössä maallikot pitivät monin paikoin jumalanpalveluksiakin. Marylandissa myös katolinen kirkko oli aluksi sallittu. Englannin kirkkopoliittiset muutokset heijastuivat siirtokuntiin vaimeasti, ja yleensä niissä suvaittiin toisinajatteliijoitakin.

Aivan toisenlainen tausta oli pohjoiseen syntyneellä Massachusettsin siirtokunnalla, jonka perustajat olivat uskonsa vuoksi Englannista lähteneitä puritaaneja. Myöhemmin ”pyhiinvaeltajaisinä” tunnettu ryhmä perusti vuonna 1620 Plymouthiin independenttisen yhteisön. Sittemmin alueille saapui myös maltillisempia puritaaneja. Massachusettsissa eri ryhmien perinteet sulautuivat yhteen, ja siirtokuntaan syntyi kongregationalistinen kirkko. Puritaanit pitivät siirtokunnan perustana Jumalan kanssa solmittua liittoa (*covenant*), jonka esikuvat löytyivät Vanhasta testamentista. He uskoivat, että Jumala oli vienyt heidät uuteen maahan rakentamaan tahtonsa mukaista elämänmuotoa. Hän myös siunaisi liiton jäseniä, jos he noudattaisivat hänen tahtoaan. Siirtokunnassa valta kuului puritaaneille, jotka pitivät yllä ankaraa kirkkokuria. Ajan mittaan he jäivät kuitenkin pieneksi vähemmistöksi, ja vuoden 1689 suvaitsevuuslain jälkeen muutkin kuin puritaanit pääsivät vaikuttamaan siirtokunnan asioihin. Koska puritaanit näkivät itsensä uutena liiton kansana, he eivät juuri yrittäneet levittää uskoaan intiaanien pariin vaan katsoivat, että heillä oli oikeus valloittaa uusi ”Kanaanin maa” ja työntää sen alkuperäiset asukkaat tieltään tai jopa surmata heidät.

Rhode Islandin siirtokunta, joka vuonna 1644 syntyi Massachusettsin eteläpuolelle, oli vielä vallankumouksellisempi kokeilu. Siellä asukkaiden

enemmistö päätti hallitusmuodosta, ja kaikki protestanttiset ryhmät saivat toimia vapaasti. Tämän vuoksi baptistit ja myöhemmin kveekarit olivat enemmistönä. Myös Rhode Islandin eteläpuolelle syntyneissä New Yorkin ja Delawaren siirtokunnissa vallitsi avara ilmapiiri. Nämä alueet nimittäin olivat aluksi kuuluneet Ruotsille ja Alankomaille, minkä vuoksi luterilainen ja reformoitu kirkko toimivat siellä. Vuonna 1681 kveekari *William Penn* sai luvan perustaa siirtokunnan, jossa vallitsisi täydellinen uskonnonvapaus. Näin syntyneeseen Pennsylvanianaan muutti kveekareiden lisäksi paljon Keski-Euroopan vainottuja toisinajattelijoita, esimerkiksi kastajaliikkeiden jäseniä. Uskonsa mukaisesti Pennsylvanian kveekarit suhtautuivat myönteisesti myös intiaaneihin.

Venäjä ortodoksisuuden keskuksena

Ortodoksiselle kirkolle Bysantin valtakunnan tuhoutuminen oli kova koetelemus. Konstantinopolin patriarkaatin asema muuttui aivan toisenlaiseksi kuin aikaisemmin. Lisäksi ortodoksisen kirkon sisäisissä valtasuhteissa tapahtui suuria muutoksia.

Konstantinopolin patriarkaatti osmanien vallan alaisena

Konstantinopolin väkiluku oli jo ennen valloitusta supistunut muutamiin kymmeneen tuhansiin. Valloituksen jälkeen osa entisistä asukkaista karkotettiin ja tilalle tuli turkkilaisia. Itäisen kirkon entinen keskus alkoi muuttua muslimikaupungiksi. Hagia Sofia ja vähitellen suurin osa muistakin kirkoista muutettiin moskeijoiksi.

Muslimit näkivät ihmiset ensisijaisesti heidän uskonnollisen yhteisönsä jäseninä. Islam hyväksyi kristittyjen olemassaolon, kunhan he vain suostuivat elämään muslimien asettamien vaatimusten ja rajoitusten puitteissa. Näiden kahden periaatteen mukaisesti sulttaanit pitivät ortodokseja valtakuntansa ”roomalaisena” alamaiskansana, jota Konstantinopolin patriarkka johti. Esimerkiksi monofysiittiset armenialaiset olivat toinen

tällainen alamaiskansa. Ortodoksinen kirkko sai järjestää toimintansa patriarkan johdolla varsin vapaasti, ja patriarkalla oli myös laaja tuomiovalta ortodokseihin nähden. Itse asiassa patriarkka sai näin laajemman vallan kuin Bysantin aikana. Toisaalta patriarkan oli toimittava osmanien valtakunnan asettamissa rajoissa ja otettava kaikessa huomioon sen tahto. Hän oli vastuussa siitä, että ortodoksinen väestö maksoi veronsa ja muutenkin alistui osaansa sulttaanin alamaisina. Sulttaani nimitti patriarkan virkaansa ja saattoi milloin tahansa erottaa tai surmauttaa hänet. Viime kädessä patriarkka joutui siis palvelemaan ortodoksiselle uskolle aivan vieraita päämääriä, osmanien valtakunnan ja islamin etua. Hänen asemansa sulttaanin ja ortodoksinen väestön välissä oli siksi hyvin vaikea. Patriarkaatin hallinnossa palvelevia kreikkalaisia, joita Konstantinopolin kaupunginosan mukaan kutsuttiin fanariooteiksi, vihattiinkin Balkanilla katkerasti.

Vaikka turkkilaisten valta Balkanilla kesti neljä-viisisataa vuotta, islamiin kääntyneiden määrä jäi vähäiseksi. Vain suurin osa albanialaisista ja osa Bosnian serbeistä omaksui valloittajien uskonnon. Ahdingostaan huolimatta ortodoksinen jumalanpalvelushurskaus säilytti asemansa.

Moskovan patriarkaatti syntyy

Pohjoisessa olivat Rusin valtakunnan perillisiksi jääneet ortodoksiset ruhtinaskunnat joutuneet islamin valtapiiriin, kun mongolit olivat tataarilaisuneet ja kääntyneet 1300-luvulla muslimeiksi. Ortodoksisten ruhtinaiden oli tunnustettava Volgan varrella Kazanissa hallitseva tataarien kaani herakseen ja maksettava hänelle veroja. Kiova oli hävitetty, ja se oli menetänyt merkityksensä. Uudeksi keskuspaikaksi oli noussut Moskova, jonne myös metropoliitanistuin oli 1326 siirretty. Moskovan ympärille alkoi rakentua Venäjä, joka monessa suhteessa erosi tuhoutuneesta Rusin valtakunnasta. Ortodoksinen usko levisi jossain määrin myös muita kieliä kuin venäjää puhuvien kansojen pariin. Kaukana pohjoisessa piispa *Stefan* loi 1300-luvun lopulla komin kirjakielen ja käänsi sille pyhiä tekstejä. Tällainen toiminta oli kuitenkin poikkeuksellista ja jäi komienkin parissa lyhytaikaiseksi. Yleensä ortodoksisuus ja venäläisyys liittyivät saumattomasti yhteen.

Moskovan suuriruhtinaiden onnistui 1400-luvun lopulla vapautua riippuvuussuhteesta Kazanin kaaniin. Venäjä voimistui ja sai käyttöön

länsieurooppalaista tekniikkaa. Vuonna 1552 venäläiset valloittivat Kazanin, ja tataarit joutuivat heidän alaisikseen. Itäisimmässä Euroopassa voimasuhteet olivat kääntyneet kristittyjen eduksi. Kazanin valloituksen jälkeen venäläiset tunkeutuivat Kaspianmerelle ja aloittivat laajan Siperian valloituksen. Sotilaiden perässä myös ortodoksinen usko alkoi levitä itään. Venäjän valtapiiri ulottui 1600-luvulla Tyynellemerelle, ja 1700-luvun lopulla ortodoksimunkit levittivät kristinuskoa jo Alaskassa saakka.

Venäläiset pitivät kreikkalaisten ja lännen kirkon vuonna 1439 solmimaa sopimusta osoituksena siitä, että kreikkalaiset oikeastaan olivat luopuneet ortodoksisuudesta. Itse venäläiset sanoutuivat heti irti sopimuksesta ja sen mukaisesta yhteyden palauttamisesta. Heille oma maa oli nyt oikean uskon varsinainen tyyssija, ”Pyhä Venäjä”. Konstantinopolin patriarkalla ei ollut enää mitään valtaa Venäjän kirkkoon, vaan se etäännytti kreikkalaisesta kirkosta. Historian jatkuminen vielä vuoden 1492 jälkeen ymmärrettiin Venäjällä niin, että Moskova oli nyt ”kolmas Rooma”, jonka jälkeen tulisi maailmanloppu. Etenkin metropoliitta *Makari* pyrki 1500-luvun alkupuolella luomaan kirkkoon jyrkän kansallisen hengen. Vuonna 1589 venäläiset saivat Konstantinopolin patriarkan suostumaan siihen, että Moskovan metropoliitalle myönnettiin patriarkan arvo. Venäjän kirkko irrottautui näin muodollisestikin Konstantinopolin patriarkan valtapiiristä.

Moskovan vallan laajeneminen loi pohjan Venäjän ortodoksisuuden nousulle. Kirkolla oli suhteellisen riippumaton asema. Venäjälle perustettiin paljon uusia luostareita, ja niille kertyi lahjoituksina suuria omaisuuksia. Luostarikilvoitukseen syntyi 1400-luvun lopulla kaksi suuntausta. *Josef Volokolamskin* mukaan luostareista tuli kehittää Venäjän kulttuurin keskuksia. Sen sijaan *Nil Sorskin* mukaan niiden tuli keskittyä askeettiseen hurskauselämään. Lopulta Josef Volokolamskin suuntaus pääsi voitolle. Nil Sorskin perinne vaikutti kuitenkin edelleen varsinkin Pohjois-Venäjän luostareissa. Koska liturgia toimitettiin kirkkoslaaviksi, kansan käsitys kirkon opista jäi usein pinnalliseksi. Sen sijaan kirkko vaikutti voimakkaasti kilvoittelijoidensa esimerkillä ja jumalanpalveluksellaan. Vielä selvemmin kuin Bysantissa Venäjän kristillisyyden oli oikeaa ylistystä (*pravoslavija*).

Ortodoksisuus puolustautuu länttä vastaan

Vaikka ortodoksinen kirkko elikin omaa elämäänsä, tuntui läntisen ajattelun ja uskon vaikutus monella tavalla sen piirissä. Venäjän länsirajalla oli Liettua omaksunut 1300-luvulla katolisen uskon ja liittynyt läntiseen kristikuntaan. Liettuan ja Puolan liittyttyä yhteisen hallitsijan johtamaksi valtioksi itäiseen Eurooppaan syntyi katolinen suurvalta, jonka alue ulottui kauas Venäjälle ja Ukrainaan saakka. Puola-Liettua oli kuitenkin uskonnollisesti suvaitsevainen, eikä itäisten alueiden ortodokseja yritetty kääntää lännen uskoon. Vasta reformaation jälkeen suhtautuminen muuttui. Vuonna 1596 joukko nykyisen Valko-Venäjän ja Ukrainan alueella vaikuttaneita ortodoksia piispoja hyväksyi Firenzessä 1439 solmitun sopimuksen ja liittyi katolisen kirkon yhteyteen. Tämä *Brestin sopimus* loi uniaattikirkon eli unioidun kirkon, joka säilytti entisen liturgiansa ja kirkko-oikeutensa. Papeilta esimerkiksi ei vaadittu selibaattia. Uniaattikirkko vaikiintui ja osoittautui pysyväksi.

Myös kalvinilaisuuden vaikutus ulottui ortodoksiseen kirkkoon saakka. Konstantinopolin patriarkka *Kyrillos Lukaris* yritti tulkita ortodoksista uskoa kalvinilaisesti, mutta sultaani surmautti hänet vuonna 1638. Tämän jälkeen kalvinilaisuuden vaikutus heikkeni, ja ortodoksinen kirkko piti entistä paremmin puoliaan läntisen kristinuskon levittäytymispyrkimyksiä vastaan. Puola-Liettuan itäisimmät alueet pitivät kiinni ortodoksisesta uskosta, ja Kiovan metropoliitta *Petr Mogila* (k. 1647) nosti Kiovan joksikin aikaa ortodoksisen kirkon merkittävimmäksi teologiseksi keskuksiksi. Hänen kirjoittamansa ortodoksisen uskon esitys teki selväksi, että ortodoksisuus ei ollut katolisuutta eikä protestantismia.

Lopullisesti läntisen kristinuskon levittäytyminen pysähtyi siihen, että Venäjä alkoi 1600-luvulla laajentua länteen. Vuosisadan puolivälin jälkeen ortodoksinen kirkko kärsi tappioita enää vain Ruotsin hallussa olleilla alueilla, Käkisalmen läänissä ja Inkerinmaalla, mistä suuri osa ortodoksista väestöstä siirtyi Venäjälle.

Tsaarin valta Venäjän kirkossa

Samaan aikaan Venäjän kirkossa syntyi hajaannus, jonka yhtenä syynä olivat läntiset vaikutteet. Moskovan patriarkka *Nikon* yritti 1650-luvulla kehittää kirkon hallintoa, kohottaa Venäjän johtavan papiston koulutustasoa sekä muuttaa liturgiaa vanhan kreikkalaisen perinteen mukaiseksi. Koska oikea usko venäläisen perinteen mukaisesti oli ytimeltään oikeaa liturgiaa, reformit synnyttivät vastarintaa. Talonpoikien asema oli heikkenemässä, ja he pelkäsivät reformien johtavan paikallisen itsehallinnon murenemiseen. Lopulta Moskovassa vuonna 1666 pidetty kirkolliskokous erotti Nikonin virastaan. Reformit jäivät kuitenkin voimaan. Siksi niiden vastustajat katsoivat Venäjän kirkon luopuneen oikeasta ylistyksestä ja ryhtyivät pitämään omia jumalanpalveluksiaan.

Näin syntynyt vanhauskoisten eli starovertsien liike levisi hallituksen jyrkistä vastatoimista huolimatta varsin laajalle. Pohjois-Venäjällä syntyi sisällissotaa muistuttava tilanne. Vanhauskoisten keskuspaikaksi muodostuneen Solovetskin luostarin hallituksen joukot valloittivat vasta monivuotisen piirityksen jälkeen. Vainosta huolimatta hallitus ei onnistunut tukahduttamaan vanhauskoisten liikettä, vaan se säilyi varsinkin syrjäisillä seuduilla. Liike kuitenkin hajosi moniin suuntauksiin. Kiistan voittajaksi jäi tsaari, jonka ote kirkkoon tiukkeni. Kehitys kulki Venäjällä samaan suuntaan kuin lännessä, varsinkin Ranskassa.

Muutamia vuosikymmeniä myöhemmin tsaari *Pietari Suuri* (k. 1725) järjesti suhteensa kirkkoon uudelle pohjalle. Pietari oli vakuuttunut siitä, että Venäjällä ei enää ollut varaa jäädä lännessä tapahtuvan kehityksen ulkopuolelle. Uskontoa koskevat vanhat kiistat oli siksi työnnettävä sivuun, ja läntinen ajattelu oli päästettävä ainakin jossain määrin vaikuttamaan myös Venäjällä. Estääkseen kaiken ortodoksisen kirkon piiristä nousevan vastarinnan Pietari lakkautti Moskovan patriarkan viran ja perusti vuonna 1721 kirkon johtoon pyhä synodi -nimisen viraston, jolla ei ollut samantyyppistä uskonnollista arvovaltaa kuin patriarkalla oli ollut. Pyhän synodin avulla hallitsija saattoi valvoa kirkkoa ja esimerkiksi estää epäilyttävän itsenäisten pappien valitsemisen luostareiden johtajiksi tai piispoiksi. Venäjän kirkkoa johti nyt itsevalttias hallitsija. Pietari lakkautti myös suuren osan luostareista, jotka olivat olleet ortodoksisen hurskauden keskuksia. Varsinkin vanhauskoiset pitivät häntä tämän vuoksi jopa Antikristuksena.

IV

KRISTINUSKO MODERNISSA MAAILMASSA

Länsieurooppalaisen ajattelun murros

Länsi-Euroopan johtavista piireistä alkoi 1600-luvulla murros, joka ulottui ajatus- ja arvomaailman lähtökohtiin saakka. Tämän murroksen tuloksena syntynyt ”moderni maailma” on siitä lähtien vaikuttanut syvästi varsinkin läntiseen kristinuskoon. Murroksessa kristinuskko menetti itsestään selvänä pidetyn asemansa ja joutui puolustuskannalle. Moderni maailma onkin kyennyt pitkälti määräämään, millainen uskonnon on oltava.

Luonnontieteiden nousu maailmankuvan muovaajaksi

Murros alkoi luonnontieteistä. Niiden juuret olivat syvällä läntisen Euroopan kristillisessä kulttuurissa ja elämänmuodossa. Skolastinen teologia oli kehittänyt käsitteitä ja tarkastelutapoja, joita uudet tieteenalat pystyivät käyttämään. Lisäksi se oli occamilaisessa muodossaan vaikuttanut siihen, että oppineet alkoivat hahmottaa maailmankaikkeutta uudella tavalla: se jakautui tuonpuoleiseen Jumalan todellisuuteen ja tämänpuoleiseen maailmaan, jonka ilmiöitä ei enää selitetty Jumalan välittömällä vaikutuksella vaan sisäisillä lainalaisuuksilla. Tärkeää myös oli, että Euroo-

passa oli useita erilaisia valtakeskuksia. Jos oppineet eivät löytäneet tukea joltakin taholta, he saattoivat hakeutua jonkun toisen luo. Euroopan voimistuva talouselämä puolestaan tuotti yhä uusia keksintöjä. Varhaiset tutkijat saivat käyttöönsä esimerkiksi suurten linssien kaltaisia välineitä, joiden valmistaminen vaati lukuisien ammattimiesten taitoja.

Jo 1500-luvulla monet oppineet käänsivät selkensä niin skolastiikalle kuin humanismillekin. He olivat vakuuttuneita siitä, että maailmasta ei saatu pätevää tietoa antiikin oppineiden teoksia lukemalla ja selittämällä. Asioista oli otettava itse selvää. Hyvä esimerkki tällaisista oppineista on *Andreas Vesalius* (k. 1564), joka pyrki ruumiita leikkelemällä pääsemään selville ihmisen rakenteesta ja loi näin anatomian. Pari sukupolvea myöhemmin *William Harvey* osoitti verenkierron olemassaolon. Lopulta *Marcello Malpighi* osoitti mikroskoopin avulla, että veri siirtyy keuhkoissa hiussuonia pitkin valtimoista laskimoihin. Verenkierron arvoitus alkoi ratketa.

Tällaisia oppineiden ketjuja syntyi monelle alalle. Jotkin niistä eivät herättäneet kovinkaan paljon huomiota, toiset taas joutuivat kovastikin taistelemaan tutkimuksen tiellä olleita perinteitä vastaan. Anatomia ajatus ihmisten ruumiiden leikkelemisestä tuntui aluksi lähes mahdottomalta ja herätti sitkeää vastarintaa. Katkerin kiista syntyi kuitenkin tähtitieteessä.

Oppineet olivat jo kauan tienneet, että Maa oli pallon muotoinen. Yhtä selvältä tuntui, että kaikki muut taivaankappaleet kiersivät Maata. Näinhän tähtitieteen horjumattomana auktoriteettina pidetty *Ptolemaios* oli jo lähes 1 500 vuotta aikaisemmin opettanut. Nykyisessä Puolassa vaikuttanut saksalainen *Nikolaus Kopernikus* (k. 1543) tuli kuitenkin siihen tulokseen, että planeetat kiersivätkin aurinkoa eikä päinvastoin. Tämän vuoksi esimerkiksi Luther leimasi Kopernikuksen häiriköksi. Vähitellen uusi käsitys kuitenkin vahvistui tähtitieteen tuntijoiden parissa. Lopulta *Galileo Galilei* pystyi kaukoputken avulla osoittamaan Kopernikuksen teorian kiistattomasti oikeaksi. Hänen vuonna 1610 ilmestynyt teoksensa *Tähtien sanansaattaja* (latinaksi *Sidereus Nuncius*) herätti suurta huomiota.

Tähtitieteilijät eivät halunneet kiistoja kirkon kanssa. Muutamat heistä, esimerkiksi Kopernikus, olivat itsekin pappeja. Sen sijaan he olivat päätyneet eräänlaiseen radikaaliin, uudelleen tulkittuun occamilaisuuteen, jonka mukaan Raamattu oli uskonnon auktoriteetti mutta näkyvästä maailmasta saatiin tietoa havaintojen ja niistä tehtyjen päätelmien avulla.

Ptolemaioksen lisäksi kuitenkin myös Raamattu näytti opettavan, että aurinko ja muut taivaankappaleet kiersivät maapalloa (Joos. 10:12–14). Voiko kirkko siis hyväksyä uuden tähtitieteen lähtökohdan, vai oliko sillä pyhissä kirjoituksissaan myös luontoa koskevaa ehdottoman luotettavaa tietoa?

Koska Galileo Galilei oli italialainen, katolisen kirkon oli otettava kantaa hänen väitteisiinsä. Tähtitieteen uusi näkemys näytti repivän rikki Tuomas Akvinolaisen ajatteluun pohjautuvan uskon ja tiedon sopusoinnun ja vievän pohjan kirkon arvovallalta. Galileo joutui inkvisition kuulusteltavaksi, ja se pakotti hänet luopumaan kannastaan. Tähtitiedettä ei kuitenkaan enää saatu pidetyksi kirkon määrittelemissä rajoissa. Uusilla havaintovälineillään tähtitieteilijät pystyivät osoittamaan epäilijöille, miten asiat olivat. Sen sijaan katolinen kirkko alkoi leimautua tutkimuksen vastustajaksi. Johtavien oppineiden parissa luonnontieteet nousivat maailmankuvan muovaajaksi. Kun haluttiin tietää, millainen maailma on, ei enää kysytty kirkolta, vaan tieteiltä.

Kartesiolaisuus, ajattelun uusi lähtökohta

Luonnontieteiden lähtökohtana oli vastausten etsiminen entisistä auktoriteeteista välittämättä. Jo 1600-luvun alkupuolella ranskalainen *René Descartes* (latinalaisessa muodossa *Cartesius*, k. 1650) otti tämän periaatteen myös filosofian lähtökohdaksi. Filosofin oli kyseenalaistettava entinen tieto ja etsittävä järkensä avulla sellainen perusta, jolle luotettava tieto voitiin rakentaa. Kartesiolaisuus herätti kiivaita ja pitkäjäisiä väittelyitä. Luonnontieteiden laajeneminen ja kiistattomat tulokset kuitenkin tukivat sitä, ja 1600-luvun kuluessa kartesiolaisuus työnsi syrjään filosofian aikaisemmat auktoriteetit. Uusi ajattelutapa levisi vähitellen kaikkeen tutkimukseen. Ennen pitkää jokaisella tieteenalalla ryhdyttiin etsimään entisistä auktoriteeteista riippumatonta, kriittisen järjen mukaista perustaa.

Kartesiolainen ajattelutapa heijastui tutkimuksen ulkopuolellekin ja vaikutti modernin ajattelutavan syntyyn. Johtavissa piireissä alettiin ajatella, että yksityisellä ihmisellä oli yleensäkin oikeus tarkastella ja arvioida kaikkea omasta näkökulmastaan. Tällainen yksilökeskeinen ajattelutapa oli tullut esiin jo renessanssiaikana 1300-luvulta lähtien. Nyt yksilökeskeisyydestä eli individualismista tuli yksi modernin ajattelutavan keskeisistä tuntomerkeistä.

Yksilökeskeisyyteen liittyi vapaus. Tieteen edustajat joutuivat taistelemaan tutkimuksen vapaudesta ja pitivät sitä tieteen ehdottomana edellytyksenä. Vapauden vaatimus sai vastakaikua varsinkin merenkulun ja kaupan keskuksiksi nousseissa Alankomaissa ja Englannissa. Se koski myös uskontoa. Alankomaissa katolilaisetkin olivat ottaneet osaa vapaustaisteluun Espanjaa vastaan. Alankomaiden kaupunkeihin syntyi 1600-luvulla vapaa ilmapiiri, jossa erilaiset uskonnolliset vakaumukset saattoivat elää rinnakkain. Englannissa taas sukupolvien ajan jatkuneet taistelut eivät olleet tuoneet yksimielisyyttä uskonnosta. Tässä tilanteessa vapauden vaatimus sai kannatusta. Vuoden 1689 suvaitsevuuslaki sallikin protestanttisten toisinajattelijoiden toimia vapaasti. Tällainen muutos edellytti yhteisöllisestä ajattelusta luopumista ja maallisen vallan ymmärtämistä uudella tavalla. Valtio ei enää katsonut, että se oli alamaisten uskonnosta vastuussa Jumalalle; jokaisen oli itse vastattava uskostaan.

Niin uusien luonnontieteiden kuin kartesiolaisuudenkin lähtökohdiana oli se, että katseet käännettiin menneisyyden auktoriteeteista eteenpäin. Tämä oli mahdollista, koska modernin ajattelun tienraivaajat uskoivat pystyvänsä saavuttamaan parempia tuloksia kuin aikaisemmat sukupolvet. Tiedon lisääntyminen näytti avaavan uusia mahdollisuuksia. Euroopan kulttuurin nousu ja leviäminen valtamerien taakse antoi tälle käsitykselle pohjaa. Modernin ajattelun myötä vahvistui myös usko parempaan tulevaisuuteen.

Modernin ajattelun leviäminen

Uusien ajatusten leviämistä edisti se, että monet länsieurooppalaiset olivat perin pohjin kyllästyneet oikeasta kristinuskon tulkinnasta käytyyn veriseen kamppailuun. Moderni ajattelu tarjosi johtaville piireille uudenlaisen yhteisen pohjan. Se kiehoi ja näytti avaavan ennen kokemattomia mahdollisuuksia. Uudistusmieliset ihmiset eivät hyväksyneet uskonnollista kiihkoilua, vaan tulivat hyvin toimeen samalla tavalla ajattelevien toisten kirkkokuntien jäsenten kanssa.

Yliopistot oli uskonsotien aikana valjastettu kirkkojen palvelukseen, ja niillä oli vaalittavina omat perinteensä. Moderni ajattelu ei pystynyt saamaan niissä paljonkaan jalansijaa, vaan sen oli etsittävä uusia kanavia. Ranskassa jotkut ylimystön naiset ryhtyivät 1600-luvulla pitämään salon-

kia, jonne he kutsuivat samanmielisiä ystäviään ja uusiin ajatuksiin perhetyneitä oppineita. Samasta tieteenalasta kiinnostuneet ihmiset taas saattoivat perustaa seuran. Se järjesti määräajoin jäseniä kiinnostavia tilaisuuksia ja julkaisi tutkimusten tuloksia. Vielä virallisemmat puitteet tällainen toiminta sai tiedeakatemoissa, joita hallitsijat perustivat.

Kartesiolaisuutta sovelletaan uskontoon

Kristinuskokaan ei voinut jäädä eurooppalaisessa ajattelussa tapahtuneen vallankumouksen ulkopuolelle. Ennen pitkää nousi vääjäämättä esiin kysymys, oliko kartesiolaisuutta sovellettava myös uskontoon. Oli ko siinäkin kyseenalaistettava entiset auktoriteetit ja etsittävä rohkeasti järjen mukaista lähtökohtaa? Jotkut eurooppalaiset oppineet, esimerkiksi reformaatioajan spiritualistit, olivat itse asiassa jo lähteneet tälle tielle. Kartesiolaisuuden omaksuneet oppineet voivat rakentaa heidän luomalleen pohjalle. Uskon ja järjen suhdetta pohtineet ajattelijat päätyivät kuitenkin varsin erilaisiin tuloksiin. Heidän kirjoituksissaan alkoivat hahmottua ne ratkaisumallit, joihin länsimainen ajattelu on myöhemmin yhä uudelleen palannut.

Jotkut oppineet, esimerkiksi englantilainen *John Locke* (k. 1704), koettivat osoittaa perinteisen kristinuskon järjenmukaisuuden. Näin ajatelleet ihmiset lähtivät siitä, että kristinuskko ja järki olivat yhteismitallisia asioita ja kristinuskkoa voitiin perustella myös järjen avulla.

Sen sijaan ranskalaisen *Pierre Baylen* (k. 1706) mukaan uskonnolle ei voitu löytää järkevää perustaa. Tämän vuoksi uskonnolla ei myöskään voitu perustella moraalialia, vaan sille oli löydettävä muunlainen perusta. Baylelle itselleen uskonnon ja järjen ristiriita ei ollut ongelma, koska hän uskoi perinteiseen tapaan Jumalan ilmoitukseen. Monet muut oppineet eivät näin tehneet, vaan pitivät Baylen kirjoituksia osoituksena siitä, että uskonto ei sopinut moderniin ajatteluun vaan oli tarpeeton. Näin Bayle vaikutti ns. vapaa-ajattelun syntyyn.

Englannissa sai 1600-luvun lopulla vastakaikua deismi, jonka tunnetuimpia edustajia olivat *John Toland* (k. 1722) ja *Matthew Tindal* (k. 1733). Deistit näkivät uskonnon ja moraalin suhteen toisin kuin Bayle. Heidän mukaansa oikea moraalial voitiin perustella järjen avulla. Järjenmukainen uskonto taas oli järkevän moraalin mukaan elämistä. Deistien ajattelussa

Jumala muuttui teoreettiseksi käsitteeksi, johon ihmisellä ei enää ollut samanlaista suhdetta kuin perinteisessä kristinuskossa.

Matemaatikkona ja fyysikkona mainetta saanut ranskalainen *Blaise Pascal* (k. 1662) pohti uskon ja järjen suhdetta erityisesti sen jälkeen, kun hän oli kokenut uskonnollisen murroksen ja liittynyt Ranskan jansenisteihin. Keskeneräiseksi jääneessä teoksessaan *Mietteitä uskonnosta* hän erotti järjen tien ja rakkauden tien. Molempia tarvittiin. Kuitenkin vain rakkauden tiellä ihminen voi sisäisesti vakuutuessaan saada vastauksen perimmäisiin kysymyksiin. Järjen tien ja rakkauden tien erilaisuuden vuoksi uskonnon järkevyyden pohtiminen oli mieletöntä.

Yritykset soveltaa kartesiolaisuutta uskontoon osoittivat, että kristinusko oli joutunut vaikean haasteen eteen. Oliko kirkon vain torjuttava moderni ajattelu ja näin katkaistava keskusteluyhteys sen kanssa? Katolinen kirkko näytti jo olevan tällä tiellä. Vai oliko mahdollista löytää toisenlainen tie?

Herätyskristillisyyden synty

Euroopan mannermaalla luterilainen ja reformoitu kirkko olivat kolmikymmenvuotisen sodan jälkeen keskittyneet vaalimaan omaa perinnettään. Puhdasoppinen jumalanpalvelushurskaus ei kuitenkaan tyydyttänyt kaikkia ihmisiä. Monet kysyivät, voitiinko oikea oppi kokea todeksi omassa elämässä ja miten. Johann Arndtin kaltaiset papit olivat jo koettaneet vastata tähän kyselyyn. Modernin, yksilökeskeisen ajattelun leviäminen antoi kyselylle uutta painoa.

Pietismi – uskonkokemusta ja aktiivista toimintaa

Luterilaisuuden piirissä uutta tietä lähti etsimään *Philipp Jakob Spener* (k. 1705), joka oli laajasti perehtynyt sekä reformoidun että luterilaisen kirkon tilanteeseen. Toimiessaan pappina Frankfurt am Mainissa Spener tuli siihen tulokseen, että uskonnollisen elämän elvyttäminen luterilaiseen tapaan opetusta ja kirkkokuria tehostamalla ei ollut enää mahdollista. Elpyminen voisi alkaa vain yksityisistä ihmisistä, jotka omassa elämässään olivat kokeneet uskon todeksi. Spener ryhtyi siksi pitämään kotonaan

piiriä, jossa keskusteltiin uskosta. Tämän piirin esikuvana olivat maallisiin tarkoituksiin perustettujen seurojen kokoukset.

Vuonna 1675 Spener esitti ajatuksensa *Hurskaita toiveita* (latinaksi *Pia desideria*) -nimisessä kirjassa. Hän vakuutti luterilaisuuttaan, mutta luopui kuitenkin monista reformaation lähtökohdista. Ensinnäkin luterilainen tapa tarkastella uskoa yhteisöstä käsin oli väärä. Toiseksi reformaation käsitys lopun läheisyydestä ja luterilaisuudesta puhtaan opin linnakkeena oli hylättävä. Kirkon oli käännettävä katse eteenpäin ja omaksuttava ”parempien aikojen toivo”. Ongelmana oli se, että niin papit kuin maallikotkin tyytyivät muodollisesti oikeaoppiseen kirkolliseen elämään tuntematta parempaa. Tämän korjaamiseksi oli papiston koulutus painotettava uudelleen. Pelkkä opin omaksuminen ei riittänyt, vaan pappien tuli oppia harjoittamaan hartautta ja omaksua ”todellinen ja elävä usko”. Seurakunnissa oli kiinnitettävä huomiota yksittäisiin uskoviin ja koottava heitä yhteen tutkimaan Raamattua. Lisäksi oli tehtävä selväksi, että uskon toteuttaminen elämässä oli tärkeämpää kuin teologiset kiistat.

Spenerin *Hurskaita toiveita* herätti laajaa huomiota, ja siitä tuli pietismiksi kutsutun liikkeen ohjelmanjulistus. Spener vaikutti myöhemmin Dresdenissä ja Berliinissä, josta hänen ansiostaan tuli joksikin aikaa liikkeen keskuspaikka. Pietismin omaksuneet ihmiset näkivät uskon moderniin tapaan yksityisen ihmisen näkökulmasta, omasta uskonkokemuksestaan käsin. He kokoontuivat omiin kokouksiinsa, konventikkeleihin, joita Suomessa on totuttu kutsumaan seuroiksi. Pietistien näkökulmasta katsottuna kirkko alkoi näin jakautua ”muotokristittyihin” ja ”elävän” uskon omaksuneisiin kristittyihin.

Spenerin ohella *August Hermann Francke* (k. 1727) vaikutti vahvimmin pietismin syntyyn. Francke oli vuonna 1687 kokenut voimakkaan uskonnollisen murroksen, jonka jälkeen hän tunsi itsensä uudestisyntyneeksi. Tuosta kokemuksesta tuli Francken ystäväpiirissä oikean kääntymisen malli. Franckelaiseen pietismiin muotoutuivat entistä täsmällisemmät käsitteet, joilla uskon tien ”portaita” kohti ikuista elämää kuvattiin. Myös tämä merkitsi irrottautumista luterilaisuudesta, joka aikoinaan oli torjunut uskon kuvaamisen pyhiinvaelluksena ja korvannut sen vanhurskauttamisopilla. Francken toiminnan keskuksiksi tuli Hallen yliopistokaupunki, jonne hän perusti Hallen laitoksina tunnetun toimintakeskuksen. Sen ytimenä olivat eriaisteiset koulut, joissa oli lopulta kolmisentuhatta

oppilasta. Hallen laitoksista tuli pietismin merkittävin keskus. Franckella oli laajoja yhteyksiä eri puolille luterilaista Eurooppaa ja Pohjois-Amerikkaan lähteneisiin siirtolaisiin. Hän jopa aloitti yhteistyössä tanskalaisten kanssa lähetystyön Intiassa.

Pietismi sai vahvan aseman Brandenburgissa, josta vuonna 1701 tuli Preussin kuningaskunta. Hovi oli siellä reformoitu, mutta kirkko pääosin luterilainen. Tällaisessa ympäristössä pietismi näytti tarjoavan uudenlaisen pohjan uskonnolliselle yhtenäisyydelle, olihan kirkon oppi pietisteille herätyksen ja sydämen uskon rinnalla toisarvoinen asia. Myös se, että pietismi korosti velvollisuudentuntoa sekä maallikoiden ja maallisen esivallan arvoa, sopi hyvin ruhtinaille. Aatelille pietismi tarjosi mahdollisuuden irrottautua papiston otteesta. Modernista ajattelusta vaikutteita saanut porvaristo taas löysi pietismistä uskonnollisen perustan paremman tulevaisuuden toivolle ja uudenlaisia toimintamahdollisuuksia. Toisaalta pietismi törmäsi monilla seuduilla puhdasoppisuuden vastarintaan, mikä johti katkeriin kiistoihin. Esimerkiksi luterilaisuuden perintöä vaalinut Ruotsi yritti kovin ottein estää sitä leviämästä.

Pietistit erottautuivat ”maailmasta” ja muodostivat omia ”uskonystävien” ryhmiä. Luterilainen kirkko ei sellaisenaan ollut heille oikea kirkko. Todellinen kirkko kyllä löytyi luterilaisen kirkon sisältä. Kaikkia kirkon jäseniä koskevien elämänsääntöjen rinnalle tai tilalle tulivat uskoviensa ryhmien omat säännöt. Usko ei enää alkanut kasteesta, vaan kääntymisestä. Ehtoollinen taas oli uskovien ateria, joka oikeastaan olisi kuulunut vain uudestisyntyneille kristityille. Pietismi oli kuitenkin hajanainen virtaus. Sen piirissä oli monenlaisia ryhmiä ja liikkeitä, jotka suhtautuivat luterilaiseen kirkkoon hyvinkin eri tavoin. Joillakin seuduilla, varsinkin Württembergissä, syntyi vahva pietistinen perinne, joka antoi maakirkolle pietistisen leiman. Radikaalit ryhmät taas saattoivat sanoutua kokonaan irti luterilaisuudesta.

Herrnhutilainen vaihtoehto

Herrnhutilaisuutena tunnettu liike sai alkunsa kreivi *Nikolaus Ludwig von Zinzendorf*in (k. 1760) suurtilalle Saksin kaakkoisosaan syntyneestä yhteisöstä, johon aluksi kuului lähinnä Habsburgien alueelta uskonsa vuoksi paenneita hussilaisia Böömin veljiä. Herrnhutin eli Herran suojan

yhteisö kuului luterilaiseen kirkkoon, mutta oli hengeltään siitä riippumaton. Kaikki sen jäsenet kuuluivat pienryhmiin, jotka oli järjestetty niin, että yhteen ryhmään kuului samaa sukupuolta olevia ja samanikäisiä ihmisiä. Kääntymiskokemusta tärkeämpää oli jatkuva Kristuksen kärsimykseen (vereen ja haavoihin) eläytyminen ja ilo pelastuksesta. Herrnhutilaisuus toi herätyskristillisyyteen tunteen, mikä näkyi myös sen lauluissa. Zinzendorf otti vaikutteita esimerkiksi katolisesta kärsimysmystiikasta ja ortodoksisen kirkon pääsiäisilosta.

Herrnhutin yhteisöstä tuli aktiivisen toiminnan keskus, ja liike levisi laajalle Pohjois-Eurooppaa, Baltiaa ja Venäjää myöten. Herrnhutilaiset ryhtyivät tekemään myös lähetystyötä. Eri tahoille syntyneet yhteisöt pitivät Herrnhutia hengellisenä keskuksenaan. Zinzendorfin ollessa vuonna 1742 Amerikassa Böömin veljien perinne pääsi Herrnhutissa voitolle ja liike irrottautui luterilaisesta kirkosta omaksi yhteisökseen. Zinzendorf muikutui tähän, mutta kehitti kuitenkin opin, jonka mukaan kirkkokunnat olivat Kristuksen kirkon erilaisia ilmenemismuotoja. Tunnustuksetoman herrnhutilaisuuden Zinzendorf katsoi olevan niiden yläpuolella. Siksi se saattoi ottaa jäsenikseen eri protestanttisten kirkkojen jäseniä. Jo Zinzendorfin eläessä herrnhutilaisuuden painopiste alkoi siirtyä anglosaksiseen maailmaan, missä liike tunnettiin ”määriläisinä” (*the Moravians*).

Anglosaksisen herätyskristillisyyden alku

Herätyskristillisuus vaikutti myös reformoidun kirkon piirissä, vaikkakaan siellä ei syntynyt yhtä näkyviä liikkeitä kuin luterilaisilla alueilla. Sen sijaan Englannissa herätys johti uuden kristillisen yhteisön erottautumiseen anglikaanisesta kirkosta.

Englannissa eteenpäin katsova ja keksinnöistä innostunut moderni ajattelutapa vaikutti 1700-luvulla suurteollisuuden syntyyn. Pohjois-Englantiin alkoi kaivosten, metallitehtaiden ja kutomoiden ympärille kasvaa ”Mustan maan” teollisuusalue. Anglikaaninen valtionkirkko toimi katoiselta ajalta periytyneen seurakuntajaon puitteissa, koska parlamentti poliittisista syistä ei halunnut puuttua siihen. Tämän vuoksi teollisuusalueille syntyi kaupunkeja, joissa ei ollut yhtään kirkkoa. Niihin perustettiin kyllä kirkollisia kouluja ja järjestettiin auttamistoimintaa, mutta se ei riittänyt. Työväestö uhkasi vieraantua kristinuskosta.

John Wesley'n herätyskokous teollisuuskaupungin laidalla. Koska Pohjois-Englannin uusissa teollisuuskaupungeissa ei ollut kirkkoja, metodistit irrottautuivat kirkkotilasta ja loivat uusia kokoontumisperinteitä, jotka myöhemmin ovat vaikuttaneet suuresti angloamerikkalaiseen perinteeseen.

Koska Englannissa olot olivat erilaiset kuin mannermaalla, herätyskristillisyyden sai siellä toisenlaisia muotoja. Sen johtajat *John Wesley* (k. 1791) ja *George Whitefield* (k. 1770) olivat toimineet anglikaanisina pappeina Pohjois-Amerikan siirtolaisten asuinalueilla, missä ei ollut kirkkorakennuksia eikä seurakuntia. Palattuaan Englantiin Wesley löysi vuonna 1738 uskonnollisen selvyyden ja ryhtyi herätyssaarnaajaksi. Hänen mukaansa Jumala kutsui kaikkia ihmisiä yhteyteensä ja otti heidät vastaan. Tämä oli kuitenkin vain pelastuksen alku. Siitä alkoi pyhityksen tie, jonka kulkeminen muutti ihmistä. Herrnhutilaisten tavoin Wesleykään ei arkaillut tunteisiin vetoamista. Koska uusissa teollisuuskaupungeissa ei ollut kirkkoja, Wesley ryhtyi saarnaamaan kaupunkien laitamilla ja ylipäänsä siellä, missä ihmisiä oli koolla. Whitefield tunnettiin vieläkin koskettavampana puhujana. Yhdessä he loivat uudenlaisen herätyskokouksen mallin, jonka monet muut myöhemmin omaksuivat. Näiden kokousten ympärille syntyi metodismina tunnettu herätysliike, joka levisi Englannin lisäksi myös sen pohjoisamerikkalaisiin siirtokuntiin.

Anglikaaninen kirkko ei hyväksynyt metodistien toimintaa, ja niinpä he ryhtyivät toimimaan siitä riippumatta ja loivat oman organisaation. Herrnhutilaisten tavoin metodistit kuuluivat pienryhmään, joka tuki ja valvoi heitä. Lisäksi he perustivat suurempia yhdistyksiä (*society*). Koko liikkeen johtoon tuli saarnaajien konferenssi. Koska muutkin kuin papit hyväksyttiin saarnaajiksi, liike avasi maallikoille uudenlaisia vaikutusmahdollisuuksia, ja monilla saarnaajilla oli teollisuusseuduilla paljon vaikutusvaltaa. Yhdysvaltain synnyn jälkeen myös ehtoollisyhteys anglikaaniseen kirkkoon katkesi, ja metodismi irrottautui kokonaan omaksi kirkkokunnakseen.

Pohjois-Amerikan siirtokuntien suuri herätys

Jo ennen metodismin kehkeytymistä oli Englannin pohjoisamerikkalaisissa siirtokunnissa alkanut herätysten aalto, jota myöhemmin kutsuttiin suureksi herätykseksi. Herätykset alkoivat 1720-luvulla Massachusettsissa, mutta levisivät pian laajalle. Varsinkin metodistisaarnaaja George Whitefield vaikutti pitkällä saarnamatkoillaan siihen, että suuri herätys ulottui kaikkiin siirtokuntiin. Saarnaajat saattoivat nojautua yhteiseen protestanttiseen perinteeseen. Herätyksessä kirkkokunnat menettivät merkitystään

ja niiden perinteiden pohjalta syntyi uusia yhteisiä ajattelutapoja. Herätysjulistus oli metodistiseen tapaan erittäin yksinkertaista, ja sitä siivittivät voimakkaat tunteet, jotka näkyivät myös lauluissa. Metodistien jälkeen nousivat baptistit johtoasemaan, ja herätys kasvatti baptismin suureksi kirkkokunnaksi.

HERÄTYSKRISTILLISYYDEN MERKITYS

Methodismi rajoittui alun pitäenkin köyhän väen pariin. Mannermaalla herätyskristillisyyden vaikutti jopa hoveissa, mutta ajan myötä se joutui väistymään niistä. Sen sijaan se levisi kansan pariin ja loi pohjan 1800-luvun monille herätysliikkeille. Yhtäjaksoisena pietistinen perinne jatkui vain joillakin seuduilla, esimerkiksi Württembergissä. Lisäksi jäljelle jäivät omiksi kirkkokunnikseen organisoituneet herrnhutilaisuus ja metodismi.

Herätys taisteli maallistumista vastaan, mutta samalla se myös edisti sitä. ”Muotokristityiksi” leimatut perinteisen yhteisöllisen uskon kannattajat reagoivat herätysjulistukseen kahdella tavalla. Osa

kääntyi ja omaksui uudet ajatukset, osa etäännytti kirkosta. Sivistyneistön parissa kirkosta etäännyttämiseen vaikutti etenkin se, että herätyskristillisyyden ei käynyt paljonkaan keskustelua modernin maailman kanssa, vaan tyytyi toimimaan omissa uskovien piireissään. Toisaalta herätyskristillisyyden levitti uusia ajattelutapoja kansan pariin, esimerkiksi yksilökeskeisen ajattelutavan ja uskon parempaan tulevaisuuteen.

Modernin ajattelun vaikutus näkyi myös siinä, että naiset saivat herätyksen myötä jälleen näkyvämmän aseman. Uskonnollinen kokemus ei katsonut sukupuolta: naiset pystyivät puhumaan siitä yhtä hyvin kuin miehetkin.

Herätys levitti puritaanista käsitystä, että Amerikan siirtokunnat olivat uusi Israel, joka oli tehnyt liiton Jumalan kanssa. Amerikkaan muuttajista yhä suurempi osa ei ollut enää brittiläistä syntyperää, vaan tuli Euroopan muista protestanttisista maista. Herätyksen kautta juurettomat siirtolaiset pääsivät Amerikan ”uuden Israelin” jäseniksi. Herääminen oli siksi myös eurooppalaisuuden jäänteistä irrottautumista ja amerikkalaisuuteen liittymistä. Voimakas herätys jakoi siirtolaisyhteisöjä, mutta samalla se loi siirtokunnille yhteistä pohjaa ja vaikutti näin yhtenäisen kansakunnan syntyyn.

Valistuksen uskontokritiikki ja sen vaikutus

Euroopassa 1600- ja 1700-luvun vaihteessa käytyjen suurten sotien jälkeen luonnontieteiden ja kartesiolaisuuden lähtökohdat hyväksyttiin oppineissa piireissä jo yleisesti. Sen sijaan keskustelua nousi hallitsemaan kysymys oikeasta elämänjärjestyksestä. Varsinkin suurissa kaupungeissa oli jo näkyvissä merkkejä uskonnon aseman heikkenemisestä. Pian jotkut ajattelijat kysyivät, tarvitsiko tulevaisuuden maailma lainkaan uskontoa.

Valistusajattelun synty

Euroopan vallitsevaa järjestystä oli vanhastaan perusteltu uskonnolla. Uuden kriittisen ajattelutavan omaksuneet ihmiset eivät hyväksyneet tällaista käsitystä. Heidän silmissään perinteinen järjestys näytti monessa suhteessa jopa järjettömältä. Siksi se ei voinut olla Jumalan tahtoma. Tästä ajatuksesta seurasi, että tilalle oli saatava uusi, järjenmukainen elämänjärjestys. Jotta asioista olisi voitu kunnolla puhua, oli ensin luotava uudet käsitteet. Ranskassa ja Englannissa seuraa tai yhdistystä tarkoittava sana (latinaksi *societas*, englanniksi *society*, ranskaksi *société*) sai sen merkityksen, joka nyt on suomen kielen sanalla ”yhteiskunta”. Vastaavasti tarvittiin yhteiskunnan jäsentä merkitsevä sana, esimerkiksi suomen kielen ”kansalainen”.

Modernin ajattelun omaksuneet ihmiset ryhtyivät pohtimaan, miten entisen järjestyksen tilalle saataisiin ”järkevä yhteiskunta” ja millainen sen

tulisi olla. Tästä ongelmasta tuli 1700-luvun Euroopan keskeisin kysymys. Sitä pohdittiin etenkin valistukseksi kutsutun aatevirtauksen piirissä. Valistus-sanaa on käytetty monessa merkityksessä, sillä valistusajattelu muotoutui eri maissa hyvinkin erilaiseksi. Ranskan valistusajattelijat nousivat kuitenkin sen näkyvimmiksi edustajiksi, ja siksi valistuksella usein tarkoitetaan lähinnä heitä.

Valistusajattelu oli luonteeltaan käytännöllistä. Sen mukaan järkevää oli se, mikä oli hyödyllistä ja edisti perustellun moraalin mukaista eli ”hyveellistä” elämää. Myös uskontoa oli arvioitava näillä mitoilla. Valistus oli kiinnostunut kaikista järkevän yhteiskunnan aikaansaamiseen liittyvistä kysymyksistä, esimerkiksi siitä, miten vallankäyttö oli järjestettävä tai miten lapsista voitiin kasvattaa järkeviä kansalaisia. Myös uskonnon asema järjenmukaisessa yhteiskunnassa nousi pohdiskelun kohteeksi.

Valistusajattelu oli lähtöisin seuroista ja salongeista. Laajenevan lehdistön ja kirjojen välityksellä se levisi kuitenkin myös niiden ulkopuolelle. Lehtien tilaamisesta tuli ”valistuneen ihmisen” tuntomerkki. Niiden välityksellä voitiin syrjäisilläkin seuduilla tietää, mitä asioista oli ajateltava. Näin muotoutuvasta yleisestä mielipiteestä tuli 1700-luvun lopulla varteenotettava mahti, jota valistusajattelijat pyrkivät ohjaamaan.

Ranskan radikaali valistus

Ranskassa kaikkien itsevaltiaan kuninkaan alamaisten oli kuuluttava kato-liseen kirkkoon, jota hallitus johti. Järjellä, hyödyllä ja hyveellä mitattu-na Ranskan hallinto ja kirkko näyttivät kuitenkin olevan täynnä epäkoh-tia. Hallitus yritti vaientaa valistusajattelijoiden kritiikin kovien tuomioi-den avulla, eikä tilanteeseen tyytymättömällä keskiluokalla ollut mahdol-lisuuksia ajaa parannuksia. Tämän vuoksi Ranskan valistus sai jyrkästi it-sevaltiuden ja katolisen kirkon vastaisen sävyn.

Monet vaativat, että Ranskassakin sallittaisiin uskonnonvapaus, kun-ten Englannissa jo oli tehty, vaikkakin rajoitetusti. Yleiseen mielipiteeeseen vaikutti kuitenkin voimakkaimmin ensyklopedistien ryhmä, jonka jä-senet toivoivat katolisen kirkon korvaamista radikaalisti toisenlaisella, hei-dän omien ihanteidensa mukaisella kristinuskon tulkinnalla tai kokonaan uudella uskonnolla. Nimitys ensyklopedistit johtui siitä, että ryhmän jä-senet levittivät mielipiteitään laajoja artikkeleita sisältäneen tietosanakirjan

avulla. Kuuluisimmaksi uusien ajatusten levittäjäksi nousi *François-Marie Arouet* (k. 1778), joka tunnettiin paremmin nimellä *Voltaire*. Hän oli omaksunut deistisen käsityksen ja leimasi katolisen kirkon edustaman kristinuskon järjettömyydeksi, josta oli päästävä eroon. Voltairen teokset levisivät laajalle Ranskan ulkopuolellekin. Ne vaikuttivat voimakkaasti yleiseen mielipiteeseen ja voimistivat antiklerikaalista, kirkon ja papiston vastaista asennoitumista. Muutamat ensyklopedistit päätyivät ateistiseen vakaukukseen. He pitivät koko uskonnon ilmiötä turhana. Ihmisen tuli sen sijasta luottaa vain järkeensä. Moraalin lähtökohdaksi riitti se, että oikein eläminen tuottaa ihmiselle mielihyvää.

Kauaskantoisin vaikutus oli kuitenkin *Jean-Jacques Rousseau*n (k. 1778) ajatuksilla. Päinvastoin kuin muut ensyklopedistit Rousseau ajatteli, että pelkkä järki ei riitä. Myös tunne on tärkeä. Yhteiskunta tarvitsee välttämättä uskontoa, eikä sitä saa supistaa pelkästään järjen asiaksi. *Yhteiskuntasopimuksesta*-teoksessa Rousseau hahmotteli kaikille sopivaa ja kaikkia velvoittavaa ”kansalaisuskontoa”, joka koostuisi muutamista helposti omaksuttavista ajatuksista: uskosta Jumalaan ja hänen huolenpitoonsa, tulevaan elämään sekä järjenmukaiseen yhteiskuntaan ja sen lakien pyhyyteen. Syntiä oli vain yksi asia, suvaitsemattomuus.

Valistuneet itsevaltiaat ja kirkko

Useimmissa Euroopan maissa oli samankaltainen poliittinen järjestelmä kuin Ranskassa: valta oli keskittynyt hallitsijan käsiin. Myös kirkosta oli tullut osa itsevaltiaan hallitsijan hallintokoneistoa. Täydellisimmin tällainen järjestelmä toteutui Venäjällä, missä *Katariina Suuri* sitoi pitkänä hallitusaikanaan (1762–1796) ortodoksisen kirkon entistäkin tiiviimmin keisarillisen hallinnon yhdeksi osaksi. Hänen periaatteenaan oli kunnioittaa kirkkoa mutta samalla huolehtia, että sillä ei ollut minkäänlaista itsenäistä valtaa.

Valistusajattelu näytti aluksi pääsevän vaikuttamaan eniten Ranskan ulkopuolella. Useat itsevaltiaat hallitsijat ryhtyivät toteuttamaan valistusajattelijoiden esittämiä reformeja, kunhan ne eivät vaarantaneet heidän omaa valtaansa. Monet näistä ”valistuneista itsevaltiaista” suhtautuivat perinteisiin kirkkoihin epäluuloisesti mutta saattoivat laajentaa uskonnonvapautta. Pisimmälle meni Saksan keisari *Joosef II*. Hän yritti 1780-

ORJUUS, EUROOPPALAISEN KULTTUURIN PIMEÄ PUOLI

Eurooppalaisen kulttuurin laajeneminen loi 1400-luvulta lähtien myös sellaisia oloja, jotka olivat jyrkässä ristiriidassa kristinuskon alkuperäisten ihanteiden kanssa. Islamin maailmassa orjuus oli pysyvä käytäntö. Löytöretkien aikana myös portugalilaiset alkoivat pitää orjia. Espanjalaiset taas loivat valloitetun Amerikan keskeisille seuduille järjestelmän, jossa intiaanien osa ei paljonkaan poikennut orjuudesta. Koska intiaanien lukumäärä väheni rajusti, heidän tilalleen alettiin tuoda afrikkalaisia orjia. Jopa intiaanien puolustajana tunnettu piispa Bartolomé de Las Casas suositteli 1540-luvulla afrikkalaisten orjien käyttämistä, koska afrikkalaiset hänen käsityksensä mukaan sopivat paremmin raskaaseen työhön. Tämä ajatus vastasi kehitymässä olevan plantaasitalouden tarpeita, ja orjien kuljetus Afrikasta laajeni. Las Casas katui pian neuvoaan, mutta sillä ei ollut enää merkitystä. Orjuutta piti yllä se, että Amerikassa pystyttiin orjatyövoiman avulla tuottamaan sellaisia hyödykkeitä, joita kannatti kuljettaa Eurooppaan, esimerkiksi ruokosokeria ja puuvillaa. Orjakauppa siirtyi vähitellen englantilaisten käsiin, ja afrikkalaisia orjia ryhdyttiin tuomaan myös Englannin siirtokuntien plantaaseille.

Itä-Eurooppaan syntyi maaorjuutena tunnettu vastaavanlainen järjestelmä, jonka avulla pystyttiin tuottamaan halpaa viljaa läntisen Euroopan kasvavan väestön tarpeisiin. Maaorjien olot ja kohtelu eivät pahimmillaan poikenneet paljonkaan Amerikan mustien orjien oloista.

Orjuus oli mahdollista, koska eri ihmisryhmien katsottiin luonnostaan olevan erilaisia. Tämän vuoksi myöskään valistus ja sen pohjalta syntyneet vallankumoukset eivät heti vaikuttaneet orjien asemaan. Ranskan vallankumouksen kannattajatkin katsoivat tasa-arvon koskevan vain valkoisia miehiä. Muutamat valtioon kriittisesti suhtautuneet ja kristinuskon ihanteita toteuttamaan pyrkineet ryhmät vastustivat kuitenkin orjuutta. Esimerkiksi jesuiitat eivät hyväksyneet sitä Etelä-Amerikkaan perustamissaan reduktioissa. Myös kveekareiden perustamassa Pennsylvanian siirtokunnassa orjuus oli kielletty. Englannissa sai metodismista vaikutteita saanut William Wilberforce vuonna 1807 parlamentin kieltämään orjakaupan. Kokonaan orjuus kiellettiin Englannin siirtomaissa vuonna 1834, Ranskan siirtomaissa vuonna 1848 ja Yhdysvalloissa sisällissodan jälkeen vuonna 1865.

luvulla muuttaa Itävallan ja Unkarin valistusajattelun vaatimusten mukaisiksi maiksi, joissa kaikki alamaiset olisivat mahdollisimman samanlaisessa asemassa. Protestantteille ja juutalaisille myönnettiin uskonnonvapaus, ja keisari yritti irrottaa maan katolisen kirkon paavin alaisuudesta omaan johtoonsa. Sen etuoikeusasema lakkautettiin, ja sen toiminta pyrittiin muuttamaan valistusajattelun mukaiseksi. Suurin osa luostareista suljettiin, ja tarpeettomilta näyttäneet kirkolliset seremoniat kiellettiin. Reformit herättivät kuitenkin niin laajaa vastarintaa, että useimmat niistä oli lopulta peruutettava.

Valistuneiden itsevaltioiden ongelmana oli, että moderni ajattelu ei suostunut tekemään itsevaltiudenkaan kohdalla poikkeusta, vaan kysyi myös sen järjenmukaisuutta. Aika oli jo kulkemassa itsevaltiuden ohi.

Valistuksen vaikutus luterilaiseen ja reformoituun kirkkoon

Protestanttisissa maissa moderni ajattelu ei johtanut samanlaiseen yhteen-törmäykseen kristillisen perinteen kanssa kuin Ranskassa. Protestantteilla ei ollut paavinistuimen kaltaista keskusjohtoa, joka olisi määritellyt kirkon linjan. Englannissa suvaitseva ilmapiiri edisti uusien ajatusten omaksumista. Saksassa pietismi oli jo saanut monet vakuuttumaan siitä, että luterilaisuus ei sellaisenaan riittänyt. Pohjoismaat taas seurasivat Saksan luterilaisten ruhtinaskuntien ratkaisuja.

Saksassa vaikutusvaltaisimmat luterilaiset teologit lähtivät 1700-luvun alkupuolella uudelle tielle. Heidän käsityksensä mukaan luterilaisuutta voitiin puolustaa vain löytämällä sille modernin ajattelun mukaiset perusteet. Näin syntyi myöhemmin valistuneena ortodoksiana tunnettu suuntaus, jonka merkittävin edustaja oli *Christian Wolff* (k. 1754). Hänen käsityksensä mukaan Raamatun totuus oli sopusoinnussa maailmasta järjen avulla saatavan tiedon kanssa, koska Raamatun keskeisin sanoma oli myös järjenmukainen. Kirkon oppi alkoi näin jakautua pysyviin perusoppiin, esimerkiksi luominen ja vanhurskauttaminen, ja toisarvoisiin, ”aikasidonnaisiin” ja ”vanhentuneisiin” käsityksiin.

Valistunut ortodoksia ei kauan pystynyt vakuuttamaan modernista ajattelusta innostunutta älymystöä. Saksassa syntyi vuoden 1740 tienoilla neologiaksi (uudeksi opiksi) kutsuttu suuntaus, joka hallitsi teologiaa

1700-luvun lopulla. Sen kannattajien käsityksen mukaan tunnustukselliset erot olivat jo menettäneet merkityksensä. Nyt oli kysymys ylipäänsä kristinuskon tulevaisuudesta. Neologian kasvualustana oli vauras keskiluokka, joka kysyi, mitä kristinusko merkitsi modernissa maailmassa ja miten kristittynä oli elettävä. Tällaiset ihmiset eivät toivoneet kumouksia, mutta he halusivat muodostaa itsenäisesti oman käsityksensä.

Neologian kannattajien käsityksen mukaan kirkko ei kyennyt vastamaan Ranskan radikaalin valistuksen haasteeseen tarrautumalla keskeisiin oppeihinsa. Koska valistus sai voimansa olojen arvostelemisesta ja paremman maailman toivosta, sen haasteeseen oli vastattava samalla tasolla: ihmiset oli saatava vakuuttumaan siitä, että kristinusko oli hyödyllistä tietoa Jumalasta ja auttoi järjenmukaisen yhteiskunnan luomisessa. Jotta tämä olisi mahdollista, oli kirkko muutettava uusien vaatimusten mukaiseksi. Samalla oli yleinen mielipide pyrittävä saamaan sen tueksi.

Ajan uusien vaatimusten huomioon ottaminen merkitsi neologian kannattajien mielestä sitä, että kaikista opeista oli kysyttävä, olivatko ne edelleen tarpeellisia. Moderniin maailmaan sopimattomat raamatunkohdat, opit ja perinteet oli joko tulkittava uudelleen järkevästi tai unohdettava omaan rauhaansa. Kirkon tehtävänä oli auttaa ihmisiä elämään hyveellisesti ja tukea ”maailman onnellistamista”. Neologian radikaaleimmille kannattajille Jeesus ei enää ollut syntien sovittaja, vaan oikean elämäntavan opettaja.

Neologian vaikutuspiirissä luterilainen ja kalvinilainen teologia menettivät merkityksensä. Neologia ei enää ollut luterilaisuutta tai kalvinilaisuutta. Moderni ajattelu määräsi nyt teologian lähtökohdat ja vaikutti ratkaisevasti sen sisältöön. Näin syntyi uusi, protestanttisille kirkkoille yhteinen kristinuskon tulkinnan perinne, jota on kutsuttu uusprotestantismiksi. Sen kannattajat eivät vaatineet kirkkojen tunnustusten muuttamista. Heidän mielestään niitä ei kuitenkaan saanut pitää edes pappeja henkilökohtaisesti sitovina. Muodollisesti kirkot säilyivät luterilaisina tai reformoituina, mutta reformaation perinteestä jäi jäljelle vain se, mikä näytti sopivan moderniin maailmaan. Varsinkin maaseudun seurakuntiin tämä ajattelutavan muutos levisi kuitenkin varsin hitaasti, ja uudet ajatukset synnyttivät vastarintaa. Perinteinen luterilais- tai kalvinilaissävyinen hurskaus eli edelleen laajoissa kansankerroksissa.

Teologiassa ei enää pyritty rajaamaan oikeaa, puhdasta oppia vääriä tulkintoja vastaan. Teologia muuttui Raamatun ja kirkon perinteen kriit-

tiseksi tutkimukseksi ja arvioimiseksi modernin maailman näkökulmasta käsin. Tässä uutta suuntaa näytti *Johann Salomo Semler* (k. 1791), joka vaikutti sekä eksegetiikan että oppihistorian tutkimuksen syntyyn. Teologia menetti yhtenäisyytensä, ja teologiset oppiaineet eriytyivät toisistaan. Yliopistoissa tämä muutos näkyi vähitellen siinä, että kuhunkin uuteen teologiseen oppiaineeseen – eksegetiikka, kirkkohistoria, dogmatiikka, etiikka, käytännöllinen teologia – perustettiin omia professuureja.

Kirkossa tapahtui suuri muutos, kun sen tehtävä alettiin ymmärtää uudella tavalla. Valistusajattelun mukaan yhteiskunnan tuli ryhtyä huolehtimaan myös kouluista ja julkisesta auttamisesta, joiden luterilaisuus oli katsonut kuuluvan kirkon toimialueeseen. Koulutuksessa uusi ajattelu vaikutti kaikille tarkoitetun kansakoulun leviämiseen. Auttamistoiminnassa se tuli Saksassa näkyviin Bremenin köyhäinhoitojärjestyksessä (1779), jonka mukaan köyhäinhoito oli yhteiskunnan tehtävä. Luterilaisilla alueilla tätä käsitystä sovellettiin ensimmäisen kerran Hampurissa vuonna 1788. Tanskassa köyhäinhoito siirrettiin uudelle pohjalle 1800-luvun alussa. Muutosten jälkeen protestanttiset kirkot joutuivat kysymään aivan uudessa tilanteessa, oliko niillä enää mitään roolia opetuksessa tai auttamistoiminnassa ja jos oli, niin millainen.

Menettääkö kristinusko asemansa?

Valistusaatteet vaikuttivat ratkaisevasti länsimaissa 1700-luvun lopulta lähtien puhjenneisiin vallankumouksiin, jotka muovasivat länsimaista elämänmuotoa. Varsinkin katolinen kirkko joutui vallankumousten vuoksi syvään murrokseen.

Yhdysvaltojen synty tuo mukanaan uskonnonvapauden

Vallankumousten aalto alkoi Englannin pohjoisamerikkalaisista siirtokunnista, jotka olivat 1700-luvun kuluessa kokeneet suuren muutoksen. Ensinnäkin niiden väkiluku oli Euroopasta alkaneen siirtolaistulvan vuoksi

sadan vuoden kuluessa lähes kymmenkertaistunut ja nousi 1770-luvulla jo 2,5 miljoonaan. Siirtolaisista useimmilla oli protestanttinen tausta. Kirkkoihin kuului kuitenkin vain pieni osa siirtokuntien väestöstä. Protestanttien seurakuntien lisäksi alueella oli pieniä katolisia ja juutalaisia vähemmistöryhmiä.

Valistuksen aatteet vaikuttivat myös Amerikassa, ja 1700-luvun puolivälin jälkeen siirtokuntien ja Englannin hallituksen välille syntyi vallankäyttöä koskevia kiistoja. Amerikkalaiset vaativat oikeutta osallistua heitä koskevaan päätöksentekoon. Kun sitä ei myönnetty, amerikkalaiset lähtivät vuonna 1776 vallankumouksen tielle ja julistautuivat Englannista riippumattomiksi. Vallankumouksen tuloksena syntyi Yhdysvaltojen liittovaltio, jonka myös Englanti pitkän sodan jälkeen tunnusti vuonna 1783. Neljä vuotta myöhemmin amerikkalaiset laativat perustuslain, jota vielä täydennettiin seuraavana vuonna. Koska yhtenäistä kirkkoa ei ollut olemassa ja vain pieni vähemmistö ylipäänsä kuului kirkkoihin, Yhdysvaltojen perustuslaissa ja sen täydennyksissä kiellettiin liittovaltion laajuinen valtionkirkko ja sallittiin esteetön uskonnonharjoitus ja pääsy liittovaltion virkoihin tunnustukseen katsomatta. Vuoteen 1831 mennessä valtiokirkko lakkautettiin kaikissa osavaltioissa.

Ranskan suuri vallankumous yrittää lakkauttaa kristinuskon

Yhdysvaltojen itsenäisyystaistelu ja sen tuloksena syntynyt uusi vapaa kansakunta herättivät Euroopassa laajaa huomiota. Varsinkin Ranskaan oli syntynyt tyytymätön ilmapiiri, jonka pohjimmaisena syynä oli se, että tehoton maatalous pystyi vain vaivoin ruokkimaan nopeasti kasvavaa väestöä. Lisäksi tuhlaileva ja tehoton hallitus sekä Ranskan kärsimät tappiot vielä lisäsivät tyytymättömyyttä. Tässä tilanteessa valistusfilosofien ajatukset saivat vastakaikua. Uudet keksinnöt näyttivät osoittavan, että ongelmat voitiin ratkaista järjen avulla. Varsinkin Pariisissa vuonna 1783 esitelty kuumailmapallo herätti huomiota. Jopa ihmisen unelma lentämisestä oli toteutunut! Kirkonvastaisuus rajoittui vielä varsin pieniin, vaikkakin vaikutusvaltaisiin piireihin. Se oli kuitenkin jo vaikuttanut esimerkiksi luostareiden kuihtumiseen. Katolista kirkkoa heikensi myös papiston jakautuminen ylellisesti eläviin piispoihin ja köyhään seurakuntapapistoon.

Valtiontalouden heikko tila pakotti lopulta kuningas *Ludvig XVI:n* kutsumaan valtiopäivät koolle keväällä 1789. Monet toivoivat valtion ja kirkon uudistamista samaan suuntaan kuin Englannissa. Tilanne karkasi kuitenkin pian hallituksen käsistä, ja Ranska ajautui vallankumoukseen. Valtiopäivien kolmas sääty julistautui Ranskan kansaa edustavaksi kansalliskokoukseksi ja sai myös alemman papiston mukaansa. Valtiopäivien pappissäädyn toiminnan päättyminen merkitsi sitä, että Ranskan katolisella kirkolla ei enää ollut yhteistä elintä, joka olisi voinut puhua sen puolesta.

Kansalliskokous julisti elokuussa 1789 ns. ihmisoikeudet, joihin kuului myös uskonnonvapaus. Katoliseen kirkkoon ei enää ollut pakko kuulua. Toisaalta kansalliskokous katsoi oikeudekseen ryhtyä muuttamaan kirkkoa valistuksen ihanteiden mukaiseksi. Kirkon omaisuus takavarikoitiin, ja papeista suunniteltiin tehtävän valtion virkamiehiä. Kaikkien kansalaisten tuli saada osallistua kirkollisiin vaaleihin ja siten uskonnollisesta kannastaan riippumatta vaikuttaa kirkon asioihin. Paavin oli määrä saada vain ilmoitus vaalien tuloksista. Kun papistolta ryhdyttiin vaatimaan kuuliaisuusvalaa valtiolle jo ennen kuin paavi oli hyväksynyt uuden kirkkolain, osa papeista ja piispoista kieltäytyi siitä. Keväällä 1791 paavi lopulta torjui kirkkolain. Paavinistuimien ja kansalliskokous joutuivat avoimeen kiistaan Ranskan kirkon luonteesta ja kirkon johtamisesta.

Ranskan papisto oli perinteisesti hyväksynyt pitkälle menevän riippumattomuuden paavinistuimesta. Nyt katolinen usko näytti kuitenkin muuttuvan valistuksen ihanteiden mukaiseksi kansalaisuskonnoksi, ja siksi suuri osa papistosta kieltäytyi vannomasta uskollisuutta vallankumoushallitukselle. Seuraavien vuosien kuluessa tuhannet papit pakenivat Ranskasta. Mielialoja kiristi vielä keväällä 1792 alkanut sota, joka synnytti kansallisen innostuksen isänmaan ja vallankumouksen puolustamiseksi. Vallankumous alkoi nopeasti radikalisoitua. Ranska julistettiin tasavallaksi, ja kristillisen kalenterin tilalle otettiin uusi vallankumouskalenteri. Syyskuussa vallankumoukselliset surmasivat sadoittain aatelisia ja pappeja. Terrori puolestaan synnytti kapinaliikkeitä, joiden yhtenä tarkoituksena oli puolustaa katolista uskoa.

Kesällä 1793 ylin valta siirtyi kansalliskonventille, jossa vallankumouksen radikaalein siipi, jakobiinit, pystyi ohjaamaan päätöksentekoa. Vuoden lopulla se ryhtyi juurimaan kristinuskoa pois Ranskasta. Pariisin Notre

Damen katedraali muutettiin Järjen Jumalattaren temppeliksi, ja kirkkoja ryhdyttiin hävittämään eri puolilla Ranskaa. Vallankumouksen alkuvaiheessa hyväksytty uskonnonvapaus kumottiin ja kristinusko kiellettiin. Kaikki vallankumouksen vastainen toiminta yritettiin ehkäistä laajamittaisen terrorin avulla. Koska julkisia toimintamahdollisuuksia ei enää ollut, maahan jääneet katoliset papit yrittivät järjestää salaa toimivan kirkon.

Terrori vei Ranskan kaaoksen partaalle. Keväällä 1794 vallankumoushallitus itsekin ryhtyi rauhoittamaan tilannetta. Ateistisesta järjen palvonasta luovuttiin, ja Ranskan valtionuskonnoksi julistettiin uusi uskonto, deistinen Korkeimman Olennon palvonta. Tämän jälkeen maltillisemmat voimat vahvistuivat. Vuonna 1795 uskonnonvapaus palautettiin, ja katolinen kirkko saattoi jälleen organisoitua. Sen toimintamahdollisuudet olivat vähäiset, mutta se oli nyt uskostaan ja katolisesta luonteestaan paljon tietoisempi kuin ennen vallankumousta. Toisaalta kristinuskon vastainen propaganda jatkui. Kaupungeissa oli jo melkoisia väestöryhmiä, jotka olivat irrottautuneet katolisesta kirkosta.

Vuonna 1799 vallankumousarmeija valloitti myös Rooman ja vangitsi paavin. Monet uskoivat katolisen kirkon luhistuvan kokonaan, mutta vanhat perinteet pitivät pintansa. Ranskassa vallan saanut kenraali *Napoleon Bonaparte* myönsi uskonnon voiman ja teki vuonna 1801 konkordatin paavinistuimen kanssa. Katolinen kirkko sai takaisin kirkkorakennuksensa ja toiminnalleen valtion vakuudet. Valtio pystyi kuitenkin edelleen valvomaan kirkon toimintaa. Se nimitti piispat, ja pappien oli vannottava sille kuuliaisuusvala. Toisaalta paavin asema vahvistui ja kirkko sai suuremman toimintavapauden kuin ennen vallankumousta. Jännitys jatkui tämän jälkeenkin, ja Napoleon esimerkiksi piti paavia pitkään vangittuna. Uusi järjestelmä ei täysin vastannut kummankaan osapuolen etua, mutta toisaalta kumpikaan ei uskaltanut lähteä muuttamaan sitä edes Napoleonin kukistuttua.

Ranskan suuri vallankumous mursi entiset olot myös Ranskan haltuun tai sen vaikutuspiiriin joutuneilla alueilla. Suurin muutos tapahtui Saksassa, missä 900-luvulla syntynyt keisarikunta luhistui ja ruhtinaspiispat menettivät maallisen valtansa. Pieniä maallisia ruhtinaskuntia liitettiin suurempiin, ja tällöin monet ruhtinaskunnat menettivät tunnustuksellisen luonteensa. Katolilaisten ja protestanttien oli sopeuduttava toimimaan saman hallinnon puitteissa. Lukuisia luostareita lakkautettiin, ja

ruhtinaat ottivat haltuunsa niiden omaisuuden. Kirkko menetti entisen asemansa ja suuren osan tuloistaan. Vallankumouksen jälkeen se oli paljon riippuvaisempi valtiosta kuin ennen suurta murrosta.

Katolisen kirkon vaikeudet Latinalaisessa Amerikassa

Vallankumousten vaikutus ulottui 1800-luvun alussa myös Latinalaiseen Amerikkaan. Katolinen kirkko oli siirtomaa-aikana juurtunut alkuperäisväestönkin pariin, joskin se oli samalla saanut monin paikoin synkretistisiä piirteitä. Valta oli eurooppalaislähtöisen yläluokan käsissä. Vuonna 1808 Portugalin hallitsija pakeni Napoleonin joukkojen tieltä Brasiliaan ja ryhtyi kehittämään siitä yhtenäistä valtiota. Brasilia pysyi tämän vuoksi koossa ja vapautui siirtomaavallasta varsin rauhanomaisesti. Sen sijaan Espanjan alueilla taisteltiin vuoteen 1824 saakka. Lopulta Espanjan omistukset hajosivat lukuisiksi itsenäisiksi tasavalloiksi.

Latinalaisen Amerikan maiden itsenäistyessä paikallinen yläluokka sai haltuunsa vallan, joka aikaisemmin oli kuulunut Espanjan ja Portugalin hallitsijoille. Muuten oloissa ei tapahtunut suuria muutoksia. Johtavat piirit pitivät esikuvanaan Yhdysvaltoja, missä kirkko oli erotettu valtiosta. Myös Ranskan valistuksen kirkonvastainen henki sai laajaa vastakaikua, koska siirtomaa-ajan perinteestä haluttiin sanoutua irti. Monet hallitukset pyrkivät rajoittamaan katolisen kirkon toimintaa ja sekularisoimaan yhteiskuntaa. Katolisella kirkolla oli vaikeuksia vastata tähän haasteeseen, koska se ei ollut siirtomaa-aikana tottunut toimimaan oma-aloitteisesti. Toisaalta kirkko saattoi tukeutua aktiiviseen kansanhurskauteen.

Kirkon ja hallitusten väliset ristiriidat tulivat näkyviin varsinkin kysymyksessä piispojen nimittämisestä. Siirtomaa-aikana Espanjan ja Portugalin hallitsijat olivat määränneet myös kirkon asioista ja esimerkiksi piispojen nimittäminen oli kuulunut heille. Tämän perinteen mukaisesti uudet hallitukset katsoivat kirkkoa koskevan vallan siirtyneen niille. Paavinistuin joutui tämän vuoksi vaikeaan tilanteeseen. Vallanpitäjien tahtoon myöntyminen olisi johtanut kirkon uuteen riippuvuussuhteeseen ja ehkä katkaissut suhteet Espanjaan, joka piti uusia hallituksia laittomina. Toisaalta piispojen nimittäminen vastoin uusien hallitusten tahtoa uhkasi katkaista suhteet niihin. Paavinistuin jättikin aluksi monet piispanistuintimet täyt-

tämättä. Hiippakuntia johtavilla piispan sijaisilla (vikaareilla) ei ollut piispan valtaa ja auktoriteettia, mikä heikensi kirkon toimintamahdollisuuksia. Vuonna 1831 paavinistuimelta tunnusti uudet valtiot. Muutamissa maissa kiistat jatkuivat kuitenkin 1900-luvulle saakka.

Uusille teille vai takaisin perinteeseen?

Euroopassa oli vallankumousten aikana alkanut muotoutua uudenlainen ajattelutapa. Valistusajattelua ei enää sellaisenaan hyväksytty, vaan myös se joutui kriittisesti arvioitavaksi. Kirkkojen oli etsittävä tietään uuteen, parempaan maailmaan pyrkimisen ja menneisyyden ihailun välillä.

Valistuksen ja vallankumouksen vastainen käänne

Rousseau oli lähtenyt uusille urille esittämällä, että uskonto ei ollut pelkästään järjen asia. Tämä käsitys vahvistui 1700-luvun lopulla. Skotlantilaisen *David Humen* (k. 1776) mukaan Jumalasta ei voitu saada luotettavaa tietoa järjen avulla. Mannermaalla keskusteluun toi ratkaisevan käänteen Itä-Preussissa vaikuttanut filosofi *Immanuel Kant* (k. 1804). Hänen mukaansa ihmiset voivat saada luotettavaa tietoa vain havaitsemistaan ilmiöistä. Jumalasta ei järjen avulla voitu tietää mitään, ja siksi uskontoa oli tarkasteltava omastatunnosta käsin. Ihmisen oli ehdottomasti kuunneltava sisimmässä kuuluvaa ”kategorista imperatiivia”. Sen toiminta vakuutti ihmisen Jumalan olemassaolosta sellaisella tavalla, johon järki ei kyennyt sanomaan mitään.

Ranskan vallankumouksen seuraukset horjuttivat nekin uskoa järjen mahdollisuuksiin. Vallankumouksen jälkeinen sukupolvi arvosti taas perinnettä ja muistutti, että myös tunne oli tärkeä. Näin syntyi romantiikkaksi kutsuttu aatevirtaus. Selvimmin muutos näkyi siinä, että valistuksen ”pimeäksi keskiajaksi” nimittämää aikakautta pidettiin nyt ihailtavana tunteen ja uskon aikana. Saksassa uusi ajattelu näkyi ”saksalaisessa idealismissa”, joka korosti hengen merkitystä historian keskeisenä voimana.

Napoleonin kukistuttua konservatiiviset voimat saivat Euroopassa yliotteen. Voittajien tavoitteena oli vakiinnuttaa luja järjestys ja estää vallan-

kumouksia toistumasta. Napoleonin kukistumisen jälkeiset vuosikymmenet tunnetaan siksi restauraation eli ennalleen palauttamisen aikana. Pystyäkseen vakiinnuttamaan toivomansa järjestyksen hallitsijat nojautuivat kirkkoihin, joilla kansan parissa oli edelleen suuri vaikutusvalta. Näin syntyi ”valtaistuimen ja alttarin liitto”, joka kesti 1800-luvun puoliväliin saakka. Suhtautuminen vallankumoukseen jakoi kuitenkin ihmiset kahteen joukkoon. Liberaaleille valistuksen ja vallankumouksen perintö oli valtaosin myönteinen asia, restauraation kannattajille kielteinen.

Katolinen perinne vahvistuu

Katolinen kirkko oli 1800-luvun alkupuolella edelleen vaikeassa tilanteessa. Hallitsijat pyrkivät jatkamaan 1700-luvun itsevaltioiden politiikkaa ja pitämään kirkon määräysvallassaan, valtion hallinnon yhtenä osana. Maallisesta vallasta oli jäljellä lähinnä vain paavin hallitsema Kirkkovaltio. Kirkon poliittinen vaikutusvalta oli muutenkin heikentynyt. Katoliset hallitsijat vaativat kuitenkin kirkkoa varauksitta tukemaan voimassa olevaa järjestystä.

Tämä tilanne synnytti protestiliikkeen. Monet katoliset vaikuttajat olivat sitä mieltä, että kirkossa ennen vallankumousta ilmenneet epäkohdat olivat johtuneet ennen muuta kirkon epäitsenäisestä asemasta. Siksi hallitsijat olivat pystyneet käyttämään kirkkoa omien etujensa ajamiseen. Jotta onnettomuus ei pääsisi toistumaan, kirkon oli otettava asiansa omiin käsiinsä ja taisteltava itselleen hallituksista riippumaton asema. Tämä oli myös oikein: koska kirkolla ei enää ollut maallisissa asioissa samanlaista asemaa ja vaikutusvaltaa kuin ennen vallankumousta, ei maallisella vallalla saanut olla määräysvaltaa kirkossa. Kirkon oli tukeuduttava suoraan kansaan ja tuettava sitä. Katolisiin maihin alkoikin syntyä erilaisia organisaatioita, jotka pyrkivät luomaan seurakuntiin uudenlaista tietoisuutta katolisesta perinteestä. Tämä ohjelma sai vastakaikua varsinkin niiden katolisten kansojen parissa, jotka joutuivat elämään vierasta uskoa tunnustavien vallanpitäjien alaisina. Paras esimerkki tästä on itsenäisyytensä 1700-luvun lopulla menettänyt Puola. Siellä katolisesta kirkosta tuli eräänlainen oman valtion korvike ja Neitsyt Mariasta ”Puolan kuningatar”, jota mikään ulkonainen mahti ei voinut viedä puolalaisten sydämestä.

Monien katolilaisten mielestä pelkkä maallisesta vallasta irrottautuminen ei riittänyt. Jotta kirkko olisi voinut itsenäistyä, sen oli tukeuduttava

omaan johtoonsa, viime kädessä paavinistuimeen. Siksi paavilla oli oltava todellista valtaa johtaa kirkkoa. Tästä ajattelutavasta oli jo aikaisemmin käytetty nimitystä ultramontanismi, joka viittasi vuorten takana Italiasa olevaan paavinistuimeen (latinankielisistä sanoista *ultra montes*, vuorten takana). Ultramontanismi näkyi selvimmin siinä, että paavista tuli *Pius VII:n* ajasta (1800–1823) lähtien katolisen kirkon henkilöitymä ja kansanjoukkojen kunnioituksen kohde.

Katolisen kirkon ja liberalismien ristiriita

Katolisen kirkon pyrkimys entistä itsenäisempään asemaan oli yhdistettävissä liberaaliin näkemykseen, joka pyrki säilyttämään vallankumouksen myönteisen perinnön ja viemään sitä eteenpäin. Ranskassa tällaisella näkemyksellä oli paljon kannatusta. Lisäksi on muistettava, että myös katolinen kirkko hyötyi vallankumouksen perinnöstä, esimerkiksi uskonnonvapauden laajenemisesta. Selvimmin tämä näkyi siinä, että se pääsi jälleen toimimaan vapaammin protestanttisilla alueilla. Ranskassa heinäkuussa 1830 puhjennut uusi vallankumous, joka synnytti kapinoita ja kumouksia monissa maissa, toi kuitenkin käänteen. Vallankumous näytti murentavan oikeusjärjestyksen pohjan ja uhkasi jopa paavin hallitsemaa Kirkkovaltiota. Katolinen kirkko omaksuikin paavi *Gregorius XVI:n* aikana (1831–1846) konservatiivisen linjan. Liberaali ajattelutapa leimattiin vallankumouksellisuudeksi. Tämä johti katolisen kirkon ja liberaalien etäännyttämiseen ja jopa vihamielisyyteen.

Liberaalien silmissä katolinen kirkko leimautui vaaralliseksi voimaksi, joka kietoi ihmiset valtaansa, vei heiltä vapauden ja esti järkevät uudistukset. Tämän vuoksi liberaalit – siellä missä heillä oli valtaa – pyrkivät työntämään katolisen kirkon mahdollisimman syrjään julkisesta elämästä ja rajoittamaan sen toimintamahdollisuuksia. Liberaalien mukaan kirkon tuli keskittyä ”varsinaiseen tehtäväänsä” ja pysyä erossa yhteiskunnan rakentamisesta. Uskonnon tuli olla henkilökohtainen asia, joka ei näkynyt millään tavalla kirkon ulkopuolella.

Katolinen kirkko puolestaan saattoi nojautua romantiikkaan, joka etsi pysyvää perustaa menneisyydestä. Kirkkoarkkitehtuurissa tämä näkyi komeissa uusgoottilaisissa kirkoissa, joita kohosi varsinkin kasvaviin kaupunkeihin. Tiukka sitoutuminen perinteeseen ei ainoastaan vieroit-

tanut liberaaleja piirejä katolisesta kirkosta vaan myös veti ihmisiä kirkon piiriin. Katolinen kirkko nojautui edelleen vahvaan kansanhurskauteen. Sen piirissä Maria nousi entistä keskeisemmäksi. Vuonna 1854 paavi *Pius IX* julisti vuosisatojen aikana vakiintuneen käsityksen Marian perisynnittömyydestä kirkon opiksi. Tämä oppi alleviivasi katolisen kirkon asemaa Kristuksen ”tahrattomana morsiamena”. Samalla sen hyväksyminen ilman näkyviä vastalauseita oli osoitus paavin aseman vahvistumisesta. Neljä vuotta myöhemmin muuan paimentyttö koki Etelä-Ranskan Lourdesissa Neitsyt Marian ilmestyksiä, ja näin paikkakunnalle syntyi pyhiinvaelluspaikka, josta ennen pitkää kasvoi yksi mariaanisen hurskauden merkittävimpiä keskuksia.

Protestanttien uudet tulkinnat kristinuskosta

Immanuel Kantin käsitys uskonnon olemuksesta vaikutti uskonnolliseen ajatteluun etenkin Preussissa. Virkamies- ja sotilaspiireissä uskonto nähtiin laajasti omantunnon kuuntelemisena ja velvollisuuksien tunnontarkkana täyttämisenä. Kun ihminen eli näin, hän saattoi sisimmässään vakuuttua Jumalan olemassaolosta ja toivoa tulevaa elämää, mutta toisaalta pysyä henkisesti kirkosta riippumattomana.

Berliinissä pappina ja teologian professorina vaikuttanut *Friedrich Schleiermacher* (k. 1834) ohjasi teologian uuden ajattelun mukaiselle pohjalle. Ranskan vallankumouksen aikana vuonna 1799 hän julkaisi teoksen *Puheita uskonnosta sen sivistyneille halveksijoille*, jossa esitti, että uskonto oli ymmärrettävä uudella tavalla. Se oli olemukseltaan ihmisen riippuvuutta Jumalasta, elämystä ja tunnetta, eikä järki siksi voinut sanoa viimeistä sanaa siitä. Toisaalta myös perinteiseen kristinuskoon oli asennoiduttava uudella tavalla. Kirkon opit olivat vain ihmisten yrityksiä sanoa jotakin sellaista, mikä oikeastaan ei ollut täsmällisesti määriteltävissä. Schleiermacher nojautui Kantin ajatteluun, mutta ymmärsi kuitenkin uskonnon toisella tavalla ja laajemmin kuin Kant.

Schleiermacherin teologian pohjalta oli luonnollista arvioida myös reformaatio ja sen oppiriidat uudelleen. Saksassa syntyi liike, joka pyrki yhdistämään luterilaiset ja reformoidut kirkot uudeksi kansalliseksi kirkoksi. Suurinta huomiota herätti Preussin kuninkaan *Fredrik Vilhelm III:n* ajama hanke. Preussiin oli Napoleonin sotien jälkiselvittelyissä liitetty uusia

alueita, ja yhtenäisen protestanttisen kirkon toivottiin edistävän preussilaisen ajattelutavan omaksumista myös näillä alueilla.

Hanketta ryhdyttiin toteuttamaan uskonpuhdistuksen juhlavuotena 1817. Aluksi jotkin luterilaiset ja reformoidut seurakunnat hyväksyivät ehtoollisyhteyden. Seuraavassa vaiheessa uusi protestanttinen, ”unioitu” kirkko sai yhteisen hallinnon. Tämän jälkeen oli tarkoitus saada Preussin kaikki protestanttiset seurakunnat noudattamaan yhteistä liturgiaa. Uudistus törmäsi kuitenkin vastarintaan, jota hallitus ei pystynyt murtamaan edes pappeja vangitsemalla. Luterilaisissa seurakunnissa muodostui laaja liike, joka sanoutui irti unioidusta kirkosta. Tämä liike oli katolisessa kirkossa samoihin aikoihin tapahtuneen käänteän rinnakkaisilmiö. Molempien tavoitteena oli palata omaan perinteeseen ja torjua uudet ajatukset. Luterilaisuuden puolustajat ryhtyivät perustamaan unioitujen seurakuntien rinnalle omia ”tunnustuksellisia” seurakuntia.

Yritys luoda Saksaan yhteinen protestanttinen kirkko johtikin protestantismin hajoamiseen entistä pahemmin. Hallitukset eivät voineet tälle mitään, koska ne eivät halunneet ryhtyä käyttämään laajamittaista väkivaltaa. Preussissa hallitus tunnusti unioidun kirkon rinnalle järjestäytyneen luterilaisen kirkon vuonna 1845 lailliseksi kirkoksi. Monet uskonsa vuoksi painostuksen kohteeksi joutuneet luterilaiset lähtivät siirtolaisiksi Yhdysvaltoihin, missä he perustivat vuonna 1847 oman tunnustuksellisen kirkon, Missouri-synodin. Tunnustuksellisen luterilaisuuden ongelmana oli se, että modernien ajatusten alle peittyneitä oppia ei ollut mahdollista sellaisenaan elvyttää. Myös tunnustukselliset luterilaiset joutuivat tulkitsemaan reformaation perintöä uudelleen ja luopumaan sellaisistakin käsityksistä, jotka reformaattoreille olivat olleet luovuttamattomia, kuten oikeaa elämänjärjestystä koskevasta opetuksesta. Varsinkin pietistisen, yksilökeskeisen hurskauden vaikutus näkyi hyvin selvästi.

Käänne taaksepäin näkyi vuoden 1830 tienoilla myös reformoiduissa kirkoissa pyrkimyksenä palata aitoon kalvinilaisuuteen. Sekä Alankomaissa että Skotlannissa tämä johti tunnustuksellisten kalvinilaisten vapaakirkkojen perustamiseen. Kaikille sekään ei riittänyt. *Edward Irving*-nimisen skotlantilaisen papin ympärille syntyi Lontoossa vuonna 1832 katolis-apostolinen kirkko, joka halusi palata alkukirkkoon saakka. Irvingiläiset ottivat jälleen käyttöön apostolin viran ja uskoivat armolahjojen elpävän uudelleen ennen Kristuksen paluuta. Anglikaanisessa kirkossa taas

syntyi 1830-luvulla Oxfordin liike, jonka tavoitteena oli palauttaa kirkko alkuperäiseen anglikaaniseen perinteeseen. Se ajautui kuitenkin ristiiriitaan kirkon johdon kanssa. Liikkeen johtohahmoksi noussut *John Henry Newman* päätyi lopulta siihen käsitykseen, että anglikaanista kirkkoa ei voinut enää pitää aidon katolisen kirkon osana, ja niinpä hän lähimpine kannattajineen liittyi roomalaiskatoliseen kirkkoon.

Protestanttiset herätysliikkeet

Pietismin pohjalta syntyneet herätykset levisivät 1800-luvun alkupuolella yli protestanttisen Euroopan. Ne olivat osoitus siitä, että moderni, yksilökeskeinen ajattelutapa oli jo leviämässä kansan pariin. Yhä useammat ihmiset osasivat lukea ja pystyivät ottamaan itse selvää uskon kysymyksistä. Preussissa herätys levisi hovipiireihin saakka. Laajimmin se kuitenkin vaikutti maaseudulla. Herätys tuki monin paikoin talonpoikien pyrkimystä itsenäisempään ja arvostetumpaan asemaan. Lisäksi se liittyi uuteen kansalliseen ajattelutapaan. Hengen merkitystä korostavan sivistyneistön oli helppo nähdä herätyksissä oman kansan hengen ilmauksia. Herätyksiä syntyi myös sellaisilla seuduilla, missä pietismi ei juuri ollut vaikuttanut. Norjassa, Ruotsissa ja Suomessa herätykset johtivat vastustuksesta huolimatta laajojen herätysliikkeiden syntyyn. Niistä merkittävimmäksi muodostui Ruotsin Lapista lähtöisin ollut lestadiolaisuus, joka levisi moniin maihin mutta myös jakautui moniin suuntauksiin.

Herätysliikkeet tarjosivat ihmisille selvän mallin kristityn elämään modernissa maailmassa. Toisaalta ne vierottivat kirkosta sellaisia ihmisiä, jotka eivät halunneet omaksua tätä mallia. Lisäksi herätyksen kokeneet suhtautuivat yleensä varsin kriittisesti viralliseen kirkkoon. Näin myös herätysliikkeet omalla tavallaan hajottivat protestanttista kristillisyyttä.

Teollistuvan yhteiskunnan haaste

Englanti oli 1800-luvun alkupuolella edelleen ylivoimaisesti johtava teollisuusmaa. Teollinen tuotanto oli kuitenkin leviämässä nykyiseen Belgiaan sekä jossain määrin myös Pohjois-Ranskaan ja Saksaan. Kehityksen myötä kaupunkeihin syntyi niukoissa oloissa elävä teollisuustyöväestö. Se saattoi järjestäytyä, ja siitä tuli vallanpitäjiä pelottava voima. Kirkotkin joutuivat ratkaisemaan, miten niiden tuli suhtautua työväestön vaatimukseen oikeudenmukaisemmasta yhteiskunnasta. Tämän kysymyksen takana oli vieläkin suurempi kysymys: mitä sanottavaa kristinuskolla olisi uuden yhteiskunnan rakentamiseen.

Saksan ja Pohjoismaiden sisälähetys ja diakonia

Julkisen auttamisen siirtyessä protestanttisissa maissa kaupunkien ja kuntien tehtäväksi kirkot joutuivat ratkaisun eteen: voivatko ne luopua auttamisesta, joka alkukirkon ajasta lähtien oli ollut oleellinen osa kristinuskoa, vai pitikö niiden jossakin muodossa jatkaa sitä? Ongelman teki polttavaksi se, että uusi yhteiskunnallinen köyhäinhoitokaan ei kyennyt tarjoamaan riittävästi apua.

Saksassa yksittäiset vaikuttajat ryhtyivät organisoimaan vapaamuotoista kirkollista auttamistoimintaa. Hampurissa *Johann Hinrich Wichern* perusti vuonna 1833 turvakodin, jonka tarkoituksena oli auttaa elämän laitapuolelle joutuneita poikia paremmalle tielle. Lisäksi Wichern ryhtyi kouluttamaan diakoneja, joita sitten lähetettiin seurakuntiin auttamaan hätään joutuneita ihmisiä. Tavoitteena oli elvyttää alkukirkon auttamistoiminta. Työ laajeni, ja sitä ryhdyttiin kutsumaan sisälähetyskaksi. *Theodor Fliedner* taas perusti muutamaa vuotta myöhemmin diakonissalaitoksen, jossa koulutettiin nuoria naisia auttamistyöhön. Muutamia vuosikymmeniä myöhemmin diakonissalaitoksia oli pääasiassa Saksassa ja Pohjoismaissa jo useita kymmeniä. Vähitellen levisi käsitys, että protestanttisten kirkkojen ei tullut luopua auttamisesta, vaan seurakuntien oli kannettava vastuuta hätään joutuneista, nyt vain yhteiskunnan toimien rinnalla. Kirkollinen auttamistoiminta rajoittui kuitenkin edelleen köyhy-

den seurauksien lievittämiseen. Köyhyyttä ruokkivaan epäoikeudenmukaisuuteen kirkot eivät juuri puuttuneet. Myös niiden yhteydet työväestöön jäivät ohuiksi.

Marxilaisuus – työväen uusi uskonto?

Pelkän auttamistoiminnan riittämättömyys tuli selvästi näkyviin 1840-luvulla, kun marxilainen filosofia syntyi. Varsinkin *Karl Marxin* ja *Friedrich Engelsin* Lontoossa vuonna 1848 julkaisema *Kommunistisen puolueen manifesti* levitti uutta ajattelutapaa.

Marxilaiset kannattivat ateistista käsitystä, jonka *Ludwig Feuerbach* oli vuonna 1841 esittänyt *Kristinuskon olemus* -nimisessä kirjassaan. Feuerbach piti Schleiermacherin tavoin uskontoa tunteena ja elämyksenä. Hänen mielestään Jumala oli kuitenkin vain ihmisen elämysten heijastuma ja uskonto pelkkä kuvitelma. Feuerbachin mukaan tällaiset kuvitelmat estivät ihmistä elämästä vapaasti. Marxilaiset yhdistivät Feuerbachin ateismin omaan näkemykseensä historiasta ja samalla tulkitsivat sitä sen mukaisesti: Jumalaa ei ollut, mutta historiaa tutkimalla voitiin löytää sen ”idea”, jonka ymmärtäminen antoi elämään tarkoituksen. Ihmiskunta kehittyi tiettyjen lainalaisuuksien mukaisesti. Historian ytimenä oli luokkataistelu, joka oli tullut viimeiseen vaiheeseensa. Nyt olivat vastakkain omistava luokka (porvaristo) ja köyhälistö (proletariaatti). Luokkataistelu kärjistyisi ja johtaisi lopulta proletariaatin vallan kautta oikeudenmukaiseen kommunistiseen yhteiskuntaan. Uskonto oli vain epäoikeudenmukaisuuden seurausta, ”köyhien huokausta”. Tulevassa kommunistisessa yhteiskunnassa sillä ei olisi enää elinvoimaa, vaan se katoaisi itsestään. Luokkataistelun aikana vallanpitäjät käyttivät uskontoa hyväkseen estääkseen vallankumouksen. Proletariaatin puolestaan tuli sanoutua irti sen kaikista muodoista. Marxilaiset olivat vakuuttuneita siitä, että tiede oli nyt ulottunut myös historiantutkimukseen ja osoittanut vääräksi kristillisen käsityksen historiasta Jumalan pelastussuunnitelman toteutumisenä. Näin marxilaisuus sanou-
tui irti uskonnosta, mutta samalla se sai itse uskonnon piirteitä.

Euroopan maihin perustettiin 1860-luvulta lähtien marxilaisuuteen pohjautuvia sosialistisia puolueita. Marxilaisuus sai kannatusta työväen parissa, koska se tarjosi perusteet oikeudenmukaisemman yhteiskunnan vaatimukselle ja selkeän pohjan työväen järjestäytymiselle. Valtarakenteen

osaksi sidotut ja sitoutuneet kirkot joutuivat uuden haasteen eteen. Perinteiset valtionkirkot olivat jäykkiä organisaatioita. Nopeasti kasvavissa teollisuuskaupungeissa laajatin työväen asuinalueet saattoivat jäädä vuosikymmeniksi ilman kirkkoja, eikä työväestöllä ollut mahdollisuuksia vaikuttaa kirkon toimintaan. Lisäksi kaupungeissa oli tarjolla monenlaisia menoja ja huvituksia, jotka kilpailivat vähäisestä vapaa-ajasta. Tällaisissa oloissa ei ollut ihme, jos kirkossakäynti väheni ja kirkko alkoi tuntua vieraalta.

Englanti uusien ajatusten kehtona

Englannissa marxilaisuus sai vähemmän kannatusta kuin mannermaalla. Yksi syy tähän oli se, että metodistinen herätys oli vaikuttanut vahvasti Englannin teollisuusseuduilla ja luonut sinne ilmapiirin, jossa marxilaisuuden oli vaikea edetä. Metodismin rinnalle ilmaantui pian toisiakin kristillisiä tahoja, jotka pyrkivät auttamaan työväestöä.

Lontoossa aloitti vuonna 1865 toimintansa *William* ja *Catherine Boothin* perustama yhdistys, jonka tarkoituksena oli levittää evankeliumia ja auttaa ihmisiä suurkaupungin köyhimmillä alueilla. Kolmetoista vuotta myöhemmin tämä yhdistys järjestettiin sotilasorganisaation muotoon. Näin syntynyt Pelastusarmeija käytti ennakkoluulottomasti uusia työtapoja. Sille auttaminen oli uskon toinen puoli. Pelastusarmeija ei antanut arvoa kirkon sakramenteille, vaan pyrki siihen, että ihmiset kääntyisivät ja liittyisivät sen riveihin. Liike levisi nopeasti Englannin ulkopuolellekin. Boothien ”armeija” oli paljon radikaalimpi kuin Saksan sisälähetys. Siksi se herätti vastarintaa perinteisissä kirkoissa mutta toisaalta sai kosketuksen työväestöön.

Vuonna 1851 Lontoossa syntyi kristillisenä sosialismina tunnettu liike. Sen keskeiset vaikuttajat *Charles Kingsley* ja *Frederick Denison Maurice* katsoivat, että kirkolla ei ollut enää varaa sivuuttaa teollisuusseutujen työväestön pyrkimystä oikeudenmukaisempaan maailmaan. Siksi he solmivat suhteita työväen johtajiin. Englannissa työväenliike kanavoitui lähinnä ammattiyhdistyksiksi, joiden johtajista monet olivat aktiivisia kristittyjä. Työväenpuolue syntyi vasta vuonna 1900. Kristillinen sosialismi levisi myös mannermaalle, ja useisiin maihin perustettiin protestanttisia kristillisiä työväenpuolueita, esimerkiksi Saksaan vuonna 1878. Ne eivät kuitenkaan kyenneet kilpailemaan lujan aseman saaneiden marxilaisten puolueiden kanssa.

Sosiaalinen katolisuus

Katolisella kirkolla oli työväestön kohtaamiseen muutamissa suhteissa paremmat lähtökohdat kuin protestanteilla. Ensinnäkin sillä oli vanhaan tiiviimpi kosketus ihmisiin. Toiseksi auttamistoimintaa ei katolisissa maissa siirretty yhteiskunnalle yhtä täydellisesti kuin protestanttisilla alueille, vaan kirkon auttamisorganisaatiot jatkoivat monin paikoin keskeytymättä toimintaansa. Lisäksi katolisen kirkon piirissä oli Ranskan suuresta vallankumouksesta lähtien suhtauduttu yhä kriittisemmin valtioon ja vallanpitäjiin, mikä lähensi kirkkoa työväestöön.

Ranskassa syntyi 1830-luvulla Vincent de Paul -seura, jonka jäsenet pyrkivät auttamaan oman elämänpiirinsä avuntarvitsijoita. Liike levisi 1800-luvun kuluessa moniin katolisiin maihin. Saksassa katolisen kirkon toimintatavaksi tuli perustaa organisaatioita, joissa toimimalla ihmiset voivat itse parantaa elämänolojaan. Kölnissä *Adolf Kolping* -niminen pappi perusti vuonna 1849 kisälliseuran auttamaan henkisesti ja uskonnollisesti irrallisiksi jääneitä nuoria käsityöläisiä. Tarkoituksena oli, että nuoret miehet voisivat tukea toisiaan ja kasvaa kunnollisiksi kansalaisiksi ja kirkon jäseniksi. Tämäkin toiminta laajeni nopeasti useisiin maihin. Samaan aikaan Saksaan alkoi syntyä myös katolisia työväenyhdistyksiä, ammattiyhdistyksiä ja kristillis-sosiaalisia seuroja, joiden avulla yhteiskunnan kehitystä pyrittiin ohjaamaan oikeana pidettyyn suuntaan. Saksan katolisen kirkon yhteyteen syntyi näin monimuotoinen ”sosiaalinen katolisuus”, jonka piiriin kuului satojatuhansia ihmisiä. Sen merkittävin johtaja oli Mainzin piispa *Wilhelm von Ketteler* (k. 1877), joka vaikutti vahvasti koko katolisen kirkonkin kehitykseen. Von Ketteler vaati työväestön aseman parantamista ja loi pohjaa katolisen kirkon yhteiskunnalliselle opetukselle.

Uskon ja tieteen uudet törmäyskohdat

Teollistumisen tuomien ongelmien lisäksi kirkot joutuivat 1800-luvun puolivälissä ottamaan kantaa tieteen uusiin tuloksiin. Ne vaikuttivat laajasti länsimaiseen ajatusmaailmaan ja vieraannuttivat myös porvarillisia piirejä kirkosta. Monien silmissä kristinusko näytti menettäneen kokonaan merkityksensä.

Voiko tiede kumota kristinuskon?

Tieteellinen Raamatun tutkiminen eli eksegetiikka kehittyi 1800-luvun alkupuolella nopeasti ja loi uusia tutkimusmenetelmiä. Esimerkiksi evankeliumien syntyhistoria alkoi selvitä. Eksegetiikan ongelmaksi muodostui sen mustavalkoinen kysymyksenasettelu. Teksteistä kysyttiin, olivatko ne aitoja vai väärennöksiä, historiallisesti tosia vai taruja. Suuren yleisön tietoisuuteen eksegetiikan nosti saksalainen *David Friedrich Strauss* vuonna 1835 ilmestyneellä teoksellaan *Jeesuksen elämä historian näkökulmasta*. Straussin mukaan kirkon ylläpitämä kuva Jeesuksesta oli valheellinen ja evankeliumien kertomukset olivat suureksi osaksi paikkansapitämättömiä taruja. Strauss ei kuitenkaan kieltänyt uskon mahdollisuutta. Usko vain ei voinut perustua historiallisiin tosiasioihin.

Straussin teos synnytti kiivaan väittelyn ja nosti esiin eksegetiikkaan liittyvät kysymykset: Riippuiko kirkon usko tieteen tutkimustuloksista? Missä määrin kristinusko perustui historiallisiin tosiasioihin? Oliko myös historiasta irrallinen usko armoon tai ylösnousemukseen kristinuskkoa? Nämä kysymykset koskettivat syvästi varsinkin protestanttisia kirkkoja, joiden lähtökohtana oli Raamattu eikä kirkko kuten katolilaisilla. Straussin väitteet herättivät vastustusta myös tutkijoiden piirissä, ja ennen pitkää eksegeettinen tutkimus muuttui hienosyisemmäksi. Straussin perinnöksi jäi kuitenkin kirkon ja eksegetiikan vastakohtaisuus. Suuren lukevan yleisön silmissä se loi epäluuloa kirkkoa kohtaan. Monet uskoivat, että tutkimus pystyisi löytämään evankeliumien takaa ”historiallisen Jeesuksen”, joka oli ollut erilainen kuin kirkon julistama Kristus. Erityisen tunnetuksi tuli ranskalaisen *Ernest Renanin* vuonna 1863 ilmestynyt *Jeesuksen elämä*

-niminen teos, jossa Jeesus esitettiin maanpäällistä Jumalan valtakuntaa odottaneena vallankumouksellisena. Myös kaunokirjallisuus alkoi tuottaa uudenlaisia kuvia Jeesuksesta.

Vuosisadan loppupuolella raamatuntutkimuksen mahdollisuudet laajenivat, kun Lähi-idästä alkoi löytyä vanhoja tekstejä, jotka tarjosivat vertauskohtia Vanhan testamentin tutkimukselle. Perinteinen käsitys Vanhan testamentin ainutlaatuisuudesta alkoi horjua. Myös tämän vuoksi kirkot joutuivat entistä selvemmin puolustuskannalle.

KEHITYKSEN NÄKÖKULMA – 1800-LUVUN PUOLIVÄLIN UUSIEN AJATUSTEN LÄHTÖKOHTA

Asioiden tarkastelemisella kehityksen ja muutoksen näkökulmasta oli kirkon piirissä vanhat juuret. Reformaation jälkeen tämä perinne oli kuitenkin jäänyt sivumalle. Niin teologiaa kuin muutaikin ajattelua hallitsi pyrkimys löytää oikea, ajaton totuus. Valistus puolestaan arvioi asioita järkevyyden ja hyödyllisyyden mittareilla. Sen sijaan romantiikka nosti kehityksen näkökulman jälleen esiin, ja 1800-luvun puolivälin tienoilla se alkoi hallita eurooppalaista ajattelua.

Kielitiede päätyi käsitykseen, että kielet eivät olleet rappeutuneet ”oikeasta muodosta” vaan ne kehittyivät ja muuttuivat koko ajan. Luonnontieteilijät sovelsivat ke-

hityksen ajatusta omalle alalleen. Lopulta Darwin hylkäsi kokonaan ajatuksen, että maailma olisi syntynyt kertakaikkisen luomistapahtuman tuloksena. Marx puolestaan sovelsi kehityksen ajatusta historiaan ja koetti löytää ihmiskunnan kehitystä ohjaavat lainalaisuudet.

Kehityksen ajatus vaikutti myös teologiaan. John Henry Newmanin mukaan kirkko oli kuin pienestä taimesta kasvanut puu. Taimi näytti aivan erilaiselta kuin suuri puu. Silti se pysyi koko ajan samana kasvina. Suurta puuta ei voinut syntyä ilman tainta, mutta toisaalta suuri puu ei voinut näyttää samalta kuin taimi. Tällaisena kehityksen ajatus sopi varsinkin katoliseen ajatteluun.

Suurinta huomiota herättivät kuitenkin aivan toisen tieteenalan, paleontologian tulokset, ennen muuta englantilaisen *Charles Darwinin* vuonna 1859 julkaisema teos *Lajien synty*. Darwinin mukaan elävät oliot olivat kehittyneet suunnattoman pitkien ajanjaksojen kuluessa alkukantaisemmista muodoista. Vanhan testamentin luomiskertomus ei siis ainakaan kirjaimellisesti pitänyt paikkaansa. Samoin kuin raamatuntutkimuksessa keskustelu kärjistyi kahdeksi vaihtoehdoksi. Näytti siltä, että ihmisten oli uskottava joko Jumalaan tai Darwinin kehitysoppiin. Darwinismi ja siihen sisältyvä kehityksen ajatus vaikuttivat hyvin laajasti ja monella tavalla länsimaiseen ajatteluun. Sen pohjalta syntyi esimerkiksi sosiaalidarvinismi, jonka mukaan vahvemmillä oli oikeus tuhota tai alistaa heikommat, koska luonnossakin näin tapahtui.

Kirkkojen reaktiot

Eksegeettien uudet näkemykset, marxilaisuus ja darvinismi veivät kirkot 1800-luvun puolivälissä vaikeaan tilanteeseen. Keskustelua hallinneiden liberaalien tahojen mukaan kristinuskon perusteet olivat jo romahtaneet. Kaikkien tuli nyt tehdä tästä ainoa mahdollinen johtopäätös ja kääntää kirkolle selkänsä.

Kirkkojen ensi reaktiot tutkijoiden uusiin väitteisiin olivat valtaosin jyrkän torjuvia. Katolinen kirkko nojautui edelleen Tuomas Akvinolaisen ajoilta asti vaikuttaneeseen käsitykseen, jonka mukaan inhimillinen tieto ei voinut olla ristiriidassa uskon kanssa. Paavi Pius IX (1846–1878) otti tältä pohjalta kantaa uusiin väitteisiin vuonna 1864 julkaistulla yleiskirjeellä, jossa hän kieltäytyi mukautumasta ”moderniin kulttuuriin” ja kehotti koko katolista kirkkoa tekemään samoin. Kirjeeseen sisältyneessä *Erehdysten luettelossa* oli kuvattu kahdeksankymmentä harhaoppia uskonnonvapaudesta sekä kirkon ja valtion erosta lähtien. Katolinen kirkko sanoutui irti niin modernista eksegetiikasta kuin Darwinin kehitysopistakin ja pyrki kehittämään skolastista teologiaa sellaiseksi, että se pystyisi vastaamaan uusiin haasteisiin. Se elpyikin ns. uustomismin myötä.

Vuosisadan lopulla yhä useammat katolilaiset kuitenkin vaativat, että kirkon oli tunnustettava tieteen autonomia ja mukauduttava moderniin yhteiskuntaan. Kirkon johdon ja ”modernistien” ristiriita johti 1900-luvun alussa monien teologioiden erottamiseen virastaan ja jopa katolisesta kirkosta. Vuonna 1910 paavi *Pius X* päätti, että katolisen kirkon

ylempiin virkoihin nimitettävien oli vannottava erityinen vala, jossa he lupasivat pitää kiinni kirkon opetuksesta ja pysyä erossa kirkon torjumista moderneista ajatuksista.

Myös protestanttisten kirkkojen piirissä monet uskonnolliset johtajat torjuivat Darwinin kehitysopin. Kalvinilaisuudesta kasvaneen protestantismiin piirissä nojaututtiin samaan teologiseen perinteeseen kuin katolisessa kirkossa ja ajateltiin, että uskon ja inhimillisen tiedon oli oltava sopusoinnussa toistensa kanssa. Koska Raamatusta ei voitu tinkiä, tieteen oli kuunneltava sitä. Varsinkin Yhdysvaltojen herätyskristillisyyden piirissä Euroopasta leviävät uudet ajatukset torjuttiin jyrkästi. Yhdysvalloissa muotoutui 1800-luvun lopulla kirkkokuntia yhdistänyt liike, joka torjui modernin eksegetiikan, liberaalin ajattelun ja Darwinin kehitysopin. Sen piirissä julkaistiin vuosina 1910–1915 *The Fundamentals* (Perusasiat) -nimisiä kirjasia, joiden mukaan liikettä ryhdyttiin kutsumaan fundamentalismiksi. Raamattu oli liikkeelle joka suhteessa erehtymätön totuus.

Jotkut teologit yrittivät etsiä tietä eteenpäin kieltäytymällä pitämästä tiedettä ja uskontoa toisensa pois sulkevin vaihtoehtoina. Heidän mielestään oli mahdollista hyväksyä niin eksegetiikan käsitys Raamatun synnystä kuin darvinilainen kehitysoppikin ja siitä huolimatta pitää kiinni kristinuskosta. Tämä tie vei moniin vaikeisiin kysymyksiin, mutta näytti kuitenkin ainoalta mahdolliselta. Varsinkin Euroopan protestanttisten kirkkojen johtajat lähtivät vähitellen tähän suuntaan. Se merkitsi uskon alueen supistumista sekä tieteen itsenäisyyden ja arvon tunnustamista.

Kansallisuusaate **– liittolainen vai vastustaja?**

Euroopassa kansallisuusaate levisi nopeasti 1800-luvun alkupuolella ja vaikutti voimakkaasti niin politiikkaan kuin kulttuuriinkin. Kansa ymmärrettiin nyt samaa kieltä puhuvien ihmisten yhteisöksi. Jokaisella kansalla katsottiin olevan oikeus kehittyä vapaasti, ja ennen pitkää tämä käsitettiin niin, että jokaisella ”kielikansalla” oli oikeus muodostaa oma kansallisvaltio. Aate sai 1800-luvun loppupuolelta lähtien entistä radikaalimman sävyn, kun kansallisten liikkeiden piirissä alettiin korostaa oman kansan ainutlaatuisuutta ja paremmuutta

toisiin kansoihin nähden. Kansallisuusaate vaikutti voimakkaasti myös kirkkoihin. Katolinen kirkko joutui erilaiseen asemaan kuin protestantit.

Kansallisuusaate Euroopan protestanttisten kirkkojen tukena

Euroopan protestanttiset kansalliskirkot pystyivät vähitellen mukautumaan kansallisuusaatteeseen ja jopa liittoutumaan sen kanssa. Etenkin Schleiermacherin ajatus uskonnosta tunteena oli helppo liittää yhteen kansallistunteen kanssa. Koska reformaation teologia ei kyennyt enää ohjaamaan protestanttisia kirkkoja, ei myöskään niiden olemassaolon perusteleminen tunnustusten avulla tuntunut uskottavalta. Sen sijaan kansallisuusaatteen ja kehityksen ajatuksen avulla kansalliset kirkot pystyivät perustelemaan olemassaoloaan uudella tavalla: ne olivat oman kansan kieltä käyttäviä ja vuosisatojen kuluessa kansan ”hengen” mukaisiksi kehittyneitä kristinuskon muotoja. Siksi ne olivat korvaamattomia. Kansalliset vähemmistötkin pystyivät nojautumaan tällaiseen ajatteluun, jos kielten lisäksi myös uskonto erotti niitä enemmistöstä. Tällaisessa tilanteessa elivät esimerkiksi itäisen Keski-Euroopan saksalaisvähemmistöt, jotka yleensä olivat joko luterilaisia tai reformoituja.

Saksan, Sveitsin ja Alankomaiden protestanttiset kirkot joutuivat kuitenkin ongelmalliseen tilanteeseen, koska niihin kuului vain osa kansasta. Saksassa protestantit olivat vielä jakautuneet luterilaisiin, reformoituihin ja unioituihin kirkkoihin. Saksassa toivottiinkin laajasti näiden kirkkojen yhdistämistä yhdeksi protestanttiseksi kansalliskirkoksi. Nämä pyrkimykset eivät kuitenkaan johtaneet tuloksiin ennen ensimmäistä maailmansotaa.

Kansallisuusaate katolisen kirkon ongelmana

Katolinen kirkko oli vieraan vallan alaisuuteen joutuneiden katolisten kansojen ja niiden vapaustaistelujen taustavoimana. Esimerkiksi Irlannissa, Belgiassa, Puolassa ja Liettuassa sen tuki oli tärkeää. Kansainvälisenä organisaationa katolisen kirkon oli kuitenkin vaikea ryhtyä ajamaan jonkin tietyn kansan etuja toisia vastaan. Kansallisuusaatteen jyrkät kannattajat taas eivät voineet sietää sitä, että oman maan kirkkoa johdettiin sen rajojen

ulkopuolelta. Oma kirkko yritettiin useasti irrottaa paavin alaisuudesta kansalliseksi katoliseksi kirkoksi.

Ristiriitaa kärjisti vielä se, että katolinen kirkko tarrautui modernin ajattelun paineessa perinteeseen ja korosti entistä voimakkaammin paavin valtaa johtaa koko katolista kirkkoa. Koska kansallisuusaate puolestaan liittyi 1800-luvun loppupuolelle saakka liberalismiin, sen kannattajat pitivät yleisesti katolista kirkkoa taantumuksellisena mahtina, joka haittasi oman kansan vapaata kehitystä. Varsinkin jesuiitat olivat liberaalien silmissä katolisen kirkon taantumuksellisuuden symboli. Espanjassa tämä ristiriita johti jo 1830-luvulla luostareiden sulkemiseen ja kirkon omaisuuden takavarikointiin. Saksassa kansallismieliset katolilaiset sanoutuivat vuonna 1845 irti Roomasta ja perustivat kansallisen katolisen kirkon, jonka oli määrä toimia liberaalissa ja modernissa hengessä. Uusi kirkko sai aluksi kymmeniätuhansia jäseniä, mutta kuivui pian olemattomiin. Sveitsissä katolilaiset katsoivat uskonsa uhatuksi ja perustivat vuonna 1847 puolustusliiton. Protestanttinen enemmistö pakotti kuitenkin asevoimin heidät luopumaan siitä ja rajoitti katolisen kirkon toimintavapautta.

Vuonna 1869 paavi Pius IX avasi Vatikaanin ensimmäisen kirkolliskokouksen (1869–1870), jonka tarkoituksena oli täsmentää oppia kirkon opetusvirasta. Uskovien tuli konsiilin mukaan kuunnella kirkon johtoa sekä uskoa että järkeä koskevista asioista. Opetusvirka huipentui paavin virkaan. Julkistaessaan oppia koskevia arvovaltaisia päätöksiä *ex cathedra* eli istuimeltaan paavi puhui erehtymättömästi koko kirkon puolesta. Siksi kenelläkään katolilaisella ei ollut oikeutta ryhtyä vastustamaan tällaista opetusta. Käytännössä paavin erehtymättömyyttä koskeneella päätöksellä ei ollut paljonkaan merkitystä, sillä paavi on sen jälkeen opettanut katolista kirkkoa *ex cathedra* vain kerran, vuonna 1950.

Kirkolliskokouksen päätös herätti kuitenkin katolisen kirkon piirissä vastustusta. Useissa Euroopan maissa syntyi protestiliikkeitä, jotka päätyivät eroon katolisesta kirkosta. Niiden pohjalta syntyi vanhakatolisena kirkkona tunnettu yhteisö. Kovin laajaa kannatusta se ei kuitenkaan missään saanut. Tärkeämpää oli, että kansallismieliset hallitukset ja liberaalit piirit suhtautuivat katoliseen kirkkoon Vatikaanin ensimmäisen konsiilin jälkeen entistäkin kielteisemmin. Ne pelkäsivät, että paavi yrittäisi käyttää arvoaltaansa myös poliittisen vallan hankkimiseen.

Katolisen kirkon ristiriidat kansallisvaltioiden kanssa

Katolinen kirkko joutuikin vuoden 1870 jälkeen yhteenottoihin useiden Euroopan valtioiden kanssa. Italian yhdistymistä ajavat voimat olivat jo vuonna 1848 miehittäneet Kirkkovaltion, ja paavi Pius IX oli joutunut pakenemaan tilapäisesti Roomasta. Vuonna 1870 yhdistynyt Italia käytti hyväkseen ranskalais-saksalaista sotaa ja miehitti Kirkkovaltion vielä jäljellä olleen osan Rooma mukaan lukien. Paavin yli tuhat vuotta kestänyt maallinen valta luhistui. Italia jätti paavin hallintaan Vatikaanin ja Lateraanin sekä ilmoitti takaavansa katolisen kirkon keskushallinnon toimintavapauden. Paavi ei kuitenkaan hyväksynyt tätä, vaan piti tapahtunutta väkivaltaisena vallan ja omaisuuden anastuksena. Siksi hän kielsi katolilaisia osallistumasta aktiivisesti Italian valtion toimintaan. Tämän vuoksi italialaiset jakaantuivat kahtia. Kirkonvastainen mieliala oli levinnyt jo ennen vuotta 1870, ja nyt kansallismieliset ja liberaalit piirit vetäytyivät laajasti eroon jumalanpalveluselämästä.

Kiista kesti vuosikymmeniä. Vasta *Benito Mussolinin* aikana 1929 katolinen kirkko ja Italian valtio löysivät molempia tyydyttävän sovitteluratkaisun. Pietarinkirkon ympärille perustettiin pieni Vatikaanivaltio, jonka Italia tunnusti itsenäiseksi valtioksi. Katolisen kirkon keskushallinto oli jälleen saanut laillisesti tunnustetun ja valtioista riippumattoman toimintatapaikan. Lisäksi Italia maksoi korvauksia kirkolta otetusta omaisuudesta ja takasi katolisen kirkon aseman Italian valtionuskontona. Paavi puolestaan tunnusti Italian valtion ja peruutti sen toimintaan osallistumista koskevan kiellon. Tämä ratkaisu osoittautui kestäväksi.

Italian lisäksi katolinen kirkko joutui vaikeuksiin myös Saksassa, joka oli vuonna 1871 yhdistynyt Preussin johtamaksi keisarikunnaksi. Koska Itävalta ei enää kuulunut uuteen Saksaan, tämän asukkaista yli 60 % oli protestantteja. Saksan kansallismieliset piirit ihailivat ”germaanista” perintöä ja vastustivat kaikkea ”latinalaisuutta”. Katolinen kirkko näytti valtakunnan yhtenäisyyttä uhkaavalta voimalta. Keisarikunnan ja katolisen kirkon välit alkoivatkin kiristyä jo vuonna 1871. Pari vuotta myöhemmin valtakunnankansleri *Otto von Bismarck* ryhtyi käytännön toimiin Preussissa, Saksan ylivoimaisesti suurimmassa osavaltiossa. Hän yritti ottaa katolisen kirkon valtion valvontaan ja saada papiston omaksumaan kansallisen

ajattelutavan. Määräyksiin taipumattomat papit ja piispat vangittiin tai karkotettiin. Muutaman vuoden kuluessa osoittautui kuitenkin, että katolisella kirkolla oli jäsentensä parissa luja tuki, jota varsinkin sosiaalinen katolisuus oli entisestään vahvistanut. Katolilaiset järjestäytyivät *Zentrum*-puolueeksi ja ryhtyivät passiiviseen vastarintaan. Muutaman vuoden kuluessa kävi selväksi, että ”kulttuuritaisteluksi” kutsuttu yhteenotto ei lujittaisi Saksan valtakuntaa vaan päinvastoin johtaisi pysyvään sisäiseen riitaan. Myös Bismarck myönsi tämän, ja 1880-luvun kuluessa katolisen kirkon vastaiset lait kumottiin. Saksan katolinen kirkko oli 1800-luvun kuluessa henkisesti itsenäistynyt ja voimistunut niin paljon, että se ei enää ollut otettavissa valtion ohjaukseen.

Ranskan liberaaleissa ja sosialistisissa piireissä katolisen kirkon vastaisuudesta oli tullut osa kansallistunnetta. Radikaalit piirit pyrkivät valvomaan katolista kirkkoa ja toisaalta heikentämään kaikin tavoin sen vaikutusta. Päästyään vuonna 1902 valtaan radikaalit puolueet ryhtyivät rajoittamaan kirkon toimintaa. Sen omaisuus siirrettiin valtiolle, ja kirkko sai siihen vain käyttöoikeuden. Lähes kaikki luostarit suljettiin, munkit ja nunnat karkotettiin. Ranskan radikaaleille uskonnonvapaus merkitsi vapautta uskonnosta. Koska uskonto koettiin kielteiseksi ilmiöksi, valtion tuli suojella kansalaisia siltä rajoittamalla kirkon toimintaa. Vuonna 1905 Ranskan tasavalta lopulta julistautui uskonnollisesti sitoutumattomaksi. Kirkko erotettiin valtiosta, ja sen toiminta kaikissa valtion laitoksissa kiellettiin. Tarkoituksena oli työntää kirkko sivuun Ranskan julkisesta elämästä. Ainoan poikkeuksen tekivät siirtomaat, joissa katolisen lähetystyön katsottiin palvelevan Ranskan etua. Siksi sitä jopa tuettiin.

Ranskan katolinen kirkko oli joutunut uuteen tilanteeseen. Selviytyäkseen kriisistä sen oli harkittava toimintaansa ja koko asemaansa uudelleen. Katkaistessaan suhteensa kirkkoon valtio samalla menetti mahdollisuutensa ohjata kirkkoa. Vuoden 1905 jälkeen Ranskan kirkko saatoi ensimmäisen kerran historiansa aikana toimia maallisesta vallasta riippumattomana. Valtaosa ranskalaisista pysyi kirkon yhteydessä ja tuki sitä edelleen taloudellisesti. Kirkko pystyi näin esimerkiksi rakentamaan laajan ja korkeatasoisen katolisten koulujen verkoston. Varsin pian osoittautui, että kirkon ja valtion ero ei ollut kirkolle vain tappio. Virallisuuden ja pakollisuuden muututtua vapaaehtoisuudeksi kirkonvastaisuus menetti teränsä. Katolinen kirkko oli joutunut sivummalle ranskalaisessa

JESUIITAT – KATOLISEN KIRKON TOIMINTAVAPAUDEN MITTARI

Jesuiittajärjestöstä oli reformaation jälkeen tullut katolisen kirkon näkyvin ja kiistellyin sääntökunta. Se laajeni, ja 1700-luvun alkupuolella siihen kuului jo noin 20 000 jäsentä. Jesuiittojen toiminnan painopiste oli opetustoiminnassa, ja järjestöllä oli yli 700 oppilaitosta.

Jesuiittajärjestön toimintaan liittyneiden kiistojen pohjimmaisena syyinä oli se, että sääntökunta pyrki kaikessa katsomaan pelkästään katolisen kirkon etua. Tämän vuoksi se joutui ajan mittaan ristiriitoihin katolisten maiden hallitusten ja johtavien piirien kanssa. Hallitukset eivät katsoneet hyvällä silmällä esimerkiksi jesuiittojen oppilaitoksia. Ranskassa valistusajattelijat leimasivat jesuiitat järkevän ajattelun vihollisiksi. Jesuiittojen kritiikki siirtomaavallan harjoittamaa riistoa kohtaan johti lopulta yhteentörmäykseen. Portugalin hallitus karkotti jesuiitat vuonna 1759 kaikilta alueiltaan, ja useat katoliset maat seurasivat esimerkiksi. Lopulta hallitukset taivuttivat

paavi Klemens XIV:n lakkauttamaan järjestön vuonna 1773.

Yllättävää kyllä jesuiittojen toiminta jatkui Venäjään kuuluneilla katolisilla alueilla, koska keisarinna Katariina Suuri niin toivoi. Ranskan vallankumouksen radikaalin vaiheen jälkeen sääntökunta alkoi elpyä, ja vuonna 1814 paavi Pius VII perustikin sen virallisesti uudelleen. Sääntökunnan toiminta laajeni jälleen nopeasti. Jesuiitat joutuivat kuitenkin pian ristiriitoihin kansallisuusaatteen kanssa. Euroopan kansallismieliset pitivät heitä taantumuksellisina ja katsoivat heidän estävän kansallisvaltion rakentamista. Siksi jesuiitat karkotettiin jälleen monista Euroopan maista, esimerkiksi Sveitsissä järjestö oli kielletty vuosina 1847–1973 ja Saksassa vuosina 1872–1917. Vaikka jesuiitat ajan mittaan saivat palata lähes kaikkialle, järjestön toiminta ei palautunut Euroopassa enää ennalleen. Sen sijaan jesuiitat löysivät uusia kenttiä muista maanosista, ja varsinkin Yhdysvalloissa järjestön toiminta laajeni.

yhteiskunnassa, mutta sisäisesti se oli vahvempi kuin aikaisemmin. Ensimmäisestä maailmansodasta lähtien valtio alkoikin uudelleen lähentyä kirkkoa ja nähdä sen myönteisemmässä valossa.

Ranskan tasavallan yritys työntää katolinen kirkko sivuun kansakunnan elämästä herätti suurta huomiota. Monissa maissa liberaalit ja sosialistit asettivat samanlaiset tavoitteet. Portugalissa hallitus lähti jo vuonna 1910 Ranskan tielle.

Pohjois-Amerikka **kristillistyy**

Yhdysvaltojen itsenäistyttyä siirtolaisuus Pohjois-Amerikkaan lisääntyi entisestään, ja väkiluku kasvoi nopeasti. Valtaosa siirtolaisista oli lähtöisin köyhimpien kansanosien parista. Lähden myötä siteet entiseen kirkkoon katkesivat. Lisäksi Ranskan valistuksen ja vallankumouksen kirkonvastainen henki heijastui myös Yhdysvaltoihin. Vuoden 1820 tienoilla kirkkoihin kuului vain noin 10–15 prosenttia väestöstä. Yhdysvalloista näytti tulevan länsimaiden ensimmäinen jälkikristillinen yhteiskunta, jossa uskonnolle jäisi vain vähäinen rooli. Tämän jälkeen suunta kuitenkin kääntyi.

Kirkot vahvistavat asemaansa

Yhdysvalloissa toimivat kirkot reagoivat juurettomien siirtolaisten kasvaan virtaan hyvin eri tavoin. Perinteiset valtakirkot, Yhdysvaltojen synnyn jälkeen episkopaalisen kirkon nimen omaksunut anglikaaninen kirkko ja reformoitu kirkko, eivät pystyneet vastaamaan uusiin haasteisiin. Sen sijaan uudet herätyksen aallot kasvattivat nopeasti varsinkin metodismin ja baptismin kannatuspohjaa. Vuoden 1850 tienoilla jo yli kolmannes kirkkoon kuuluvista oli näiden kirkkojen jäseniä. Myös katolinen kirkko organisoitui. Kun Espanjan ja Ranskan valtapiiriin kuuluneet Florida, Keskilänsi ja nykyiset lounaisvaltiot liitettiin Yhdysvaltoihin, katolilaisten osuus kasvoi. Lisäksi Irlannista ja Keski-Euroopasta tuli varsinkin 1830-luvulta lähtien runsaasti katolisia siirtolaisia. Yhdysvaltojen sisällis-

sodan päättyessä 1865 protestanttisiin kirkkoihin kuului jo lähes 25 prosenttia ja katoliseen kirkkoon yli 10 prosenttia väestöstä.

Suhtautuminen afrikkalaisten orjien pitämiseen jakoi 1800-luvun puolivälissä myös kirkkoja. Sisällissodan jälkeen varsinkin baptismit levisivät vapautettujen orjien pariin, ja Etelän baptistien yhteisö (*Southern Baptist Convention*) kasvoi Yhdysvaltojen suurimmaksi protestanttiseksi kirkoksi. Siirtolaisuus kasvatti myös luterilaisten lukumäärää. Lisäksi Etelä-Euroopasta ja itäisestä Keski-Euroopasta tuli yhä enemmän siirtolaisia, mikä näkyi katolisen kirkon kasvuna. Seurakuntien verkosto tiheni ja seurasi länteen etenevää uudisasutusta. Vuoden 1900 tienoilla Yhdysvaltojen väestöstä jo noin puolet oli kirkkojen jäseniä.

Yhdysvaltojen kristillistymisen – tai ehkä paremmin sanoen kirkollistumisen – merkitystä lisää vielä se, että Euroopassa kehitys kulki päinvastaiseen suuntaan: kristinuskon rinnalle nousi kilpailevia maailmankatsomuksia, ja kirkkojen toimintaan osallistuttiin aiempaa vähemmän. Euroopan kirkkojen alamäkeä on usein pidetty teollistumisen ja kaupungistumisen vääjäämättömänä seurauksena. Kuitenkin juuri Yhdysvallat kasvoivat 1800-luvulla maailman ylivoimaisesti suurimmaksi teollisuusmaaksi ja kaupungistui voimakkaasti, mutta silti kirkkojen asema vahvistui. Kanadassa kehitys kulki samaan suuntaan kuin Yhdysvalloissa. Pohjois-Amerikka nousi 1800-luvun kuluessa Euroopan rinnalle kristinuskon toiseksi keskuksiksi.

Kristinuskon amerikkalaistuu

Pystyäkseen vastaamaan uusiin haasteisiin, varsinkin siirtolaistulvaan, Yhdysvaltojen kirkot kehittivät toimintaansa. Kristinuskon oli jo 1600-luvulla alkanut amerikkalaistua, ja kehitys jatkui. Se näkyi varsinkin protestanttisissa kirkkoissa. Yhdysvalloissa esivalta ei pakottanut ihmisiä kuuntelemaan kristinuskon julistajia. Pystyäkseen vakuuttamaan kuulijansa heidän oli pakko puhua yksinkertaisesti. Kuulijakuntahan saattoi koostua esimerkiksi huonosti englantia ymmärtävistä siirtolaisista tai kristinuskosta tietämättömistä afrikkalaisorjista. Sanoma pelkistyi tämän vuoksi hyvin yksinkertaiseksi ja havainnolliseksi kääntymisjulistukseksi ja oikeaan elämään ohjaamiseksi. Selvimmin tämä näkyi ns. pyhitysliikkeissä, joiden mukaan pelastuksen tie kulki kääntymisen ja määrätietoisesta pyhittymisen kautta.

Uskonnollinen toiminta keskittyi tunnettujen evankelistojen ympärille. Heistä kuuluisimmaksi nousi 1870-luvulla alkaneen uuden herätysaallon merkittävin julistaja *Dwight Moody*, jota lukuisat myöhemmät evankelistat ovat pitäneet esikuvanaan. Herätysten aallot seurasivat asutuksen etenemistä länteen. Moodyn herätyksen painopiste oli jo Keskilännessä. Tässä herätyksessä näkyi myös, miten protestanttisten kirkkokuntien rajat olivat menettäneet merkitystään ja kirkkokuntia saatettiin pitää kristinuskon samanarvoisina ilmenemismuotoina. Niitä ei enää edes kutsuttu kirkkoiksi, vaan ”denominaatioiksi” eli omannimisiksi yhteisöiksi. Ihmiset saattoivat elämänsä aikana vaihtaa kirkkokuntaa moneenkin kertaan.

Amerikkalaisille ominainen optimismi ja aktiivisuus näkyivät myös uskonnossa. Optimismi tuli esiin varsinkin pyhitysliikkeissä, joiden mukaan ihminen saattoi uskoon tultuaan kokonaan vapautua synnin otteesta. Aktiivisuuteen taas pakotti jo se, että kirkot toimivat vapaaehtoisten lahjoitusten varassa. Saadakseen tukea niiden oli annettava näyttöä toimintansa tehokkuudesta. Näkyvimpiin tuloksiin pyrittiin parantamistoiminnalla. Rukouksella parantamisesta tulikin vahva juonne amerikkalaiseen uskonnollisuuteen. Euroopan katolisilla alueilla sairaat lähtivät pyytämään esirukousta pyhiinvaelluspaikoista, kun taas Yhdysvalloissa he kääntyivät parantajina mainetta saaneiden evankelistojen puoleen. Lisäksi useiden kirkkokuntien opetus painottui vahvasti terveiden elämäntapojen opettamiseen.

Puritaanien liittoteologiaan pohjautuva ajatus Yhdysvaltojen erityis- asemasta maailmassa kasvoi osaksi amerikkalaista ajattelutapaa. Kirkkojen piirissä se ymmärrettiin laajasti tehtäväksi viedä evankeliumi koko maailmaan. Amerikkalainen kristillisuus alkoikin 1800-luvun loppupuolelta lähtien vaikuttaa vahvasti sekä Eurooppaan ja Latinalaiseen Amerikkaan että lähetystyöhön.

Yhdysvaltojen uudet uskonnolliset yhteisöt

Amerikkalaisuuteen kuulunut valmius irrottautua vanhasta ja lähteä uuteen näkyi siinä, että Yhdysvaltoihin syntyi paljon uusia kristinuskon tulkintoja. Jotkin niistä etenivät niin kauas perinteisestä kristillisyydestä, että vanhat kirkot eivät pitäneet niitä enää lainkaan kristinuskon piiriin kuuluvina. Monet uudet yhteisöt jäivät pieniksi tai lyhytaikaisiksi. Muutamat kasvoivat kuitenkin merkittäviksi.

Euroopassa vuoden 1830 tienoilla voimistunut pyrkimys palata luotettavaan perinteeseen näkyi Yhdysvalloissa siinä, että monet halusivat koota protestanttiset kirkot muutamien alkuperäisinä pidettyjen opinkoh-tien pohjalle. *Alexander Campbellin* mukaan kirkkojen oli luovuttava opil-lisista perinteistään ja tyydyttävä vain kastamaan aikuisia sekä uskomaan Jeesukseen ja Raamattuun. Perinteiset kirkot eivät tätä ohjelmaa hyväk-syneet. Sen pohjalta syntyi kuitenkin kaksi uutta kirkkokuntaa, Kristuk-sen kirkko (*Church of Christ*) ja Kristuksen opetuslapset (*Disciples of Christ*). Molemmat kasvoivat 1800-luvulla varsin nopeasti.

William Miller -niminen baptisti ryhtyi 1830-luvulla julistamaan, että Kristus palaisi vuonna 1843. Millerin ympärille syntyi adventtikirkko, jo-ka kuitenkin pian jakautui useisiin suuntauksiin. Niistä suurimmaksi kas-voivat ”seitsemännen päivän adventistit”, joiden mukaan Kristus oli ryh-tynyt Millerin ennustamana ajankohtana puhdistamaan Jumalan huonet-ta sunnuntain vietosta ja palauttamaan juutalaista sapattia viikoittaisek-si lepopäiväksi. Lisäksi adventistit halusivat palauttaa Jumalan säätäminä pitämänsä terveelliset elämäntavat.

Myöhempien aikojen pyhien Jeesuksen Kristuksen kirkko eli mormo-nikirkko perustui *Joseph Smith* -nimisen maatyöläisen vuonna 1830 julkai-semaan *Mormonin kirjaan*, jonka mukaan ”Joosefin heimo” oli aikoinaan siirtynyt Amerikkaan ja Jeesus oli ylösnoustuaan saarnannut sen keskuu-dessa. Smithin perustama yhteisö ylitti lopulta ympäristön sietokyvyn ra-jan, koska se esimerkiksi otti käyttöön moniavioisuuden, ja Smith surmati-in. Hänen jälkeensä johtajaksi tullut *Brigham Young* johti vuosina 1846–1847 mormonit länteen, missä he perustivat Utahin siirtokunnan. Hy-väksytyään uskonnonvapauden ja kiellettyään moniavioisuuden se pääsi vuonna 1890 Yhdysvaltojen osavaltioksi. Mormonien vahvuus oli siinä, että he tarjosivat – vaikkakin ulkopuolisten mielestä mielikuvituksellisella tavalla – Yhdysvaltojen erityisasemalle historiallisen perustelun: amerikkalaiset eivät olleetkaan juurettomia, vaan vanhan Israelin historia jatkui heidän maassaan. Muiden kirkkojen käsityksen mukaan mormonikirkko ei ollut kristillinen denominaatio, vaan islamin kaltainen kristinuskosta vaikutteita saanut uusi uskonto.

Jehovan todistajien liike syntyi *Charles Russellin* 1870-luvulta lähtien le-vittämän apokalyptisen odotuksen pohjalle. Russellin mukaan maailman-historian kolmas kausi päättyisi tuhatvuotisen valtakunnan syntymiseen

vuonna 1914. Tämän vuoden mentyä liike joutui syvään kriisiin, mutta Russellia seurannut *Joseph Rutherford* onnistui pelastamaan sen vaihtamalla kritiikin ja korjaamalla Russellin ennustuksia. Tehokkaan organisaation ja aktiivisen toiminnan ansiosta liike levisi nopeasti. Muiden kirkkokuntien mielestä myös Jehovan todistajat olivat etäännyneet niin kauas perinteisestä kristinuskosta, että heitä ei voitu enää pitää kristittyinä.

Merkittävin uusi suuntaus oli helluntailiike. Sen taustana olivat 1800-luvun herätykset evankelioimiskokouksineen ja laajalle levinneet pyhityiliikkeet. Vuosisadan lopulla levisi käsitys uusista ”hengen vuodatuksista” (Joel 3), joiden uskottiin näkyvän hurmoksellisena puheena eli kielilläpuhumisena, profetoimisena ja parantumisina. Varsinaisen helluntailiikkeen alkuna pidetään kuitenkin Los Angelesissa vuonna 1906 alkanutta herätystä. Helluntailiikkeen synnyn myötä Pohjois-Amerikan itärannikolta 1700-luvun alussa alkaneet ja uudisasutuksen mukana länteen siirtyneet herätysten aallot saavuttivat Tyynenmeren. Aikaisempien herätysten tavoin helluntailiikekään ei halunnut luoda uutta kirkkokuntaa, vaan pyrki elvyttämään jo olemassa olevat. Liikkeen voimana oli uskonnollisen kokemuksen ja tunteiden esiin päästäminen. Sanoma oli yksinkertainen: Ihmisten oli käännettävä ja annettava kasta itsensä. Jumala vastasi tähän henkikasteella, mikä näkyi kielilläpuhumisena, ja pyhittämisellä, mikä merkitsi ennen muuta sitä, että Pyhä Henki otti ihmisen valtaansa.

Kun perinteiset kirkot eivät hyväksyneet helluntailiikkeen sanomaa, liike kääntyi niitä vastaan ja alkoi organisoitua omiksi yhteisöikseen. Yhtä ainoaa helluntaikirkkoa ei kuitenkaan syntynyt, koska liikkeen piirissä oli omaksuttu kongregationalistinen käsitys, jonka mukaan seurakunnat olivat täysin itsenäisiä. Seurakunnat taas pyrittiin järjestämään sellaisiksi kuin Uudessa testamentissa oli kuvattu. Liike levisi nopeasti Yhdysvaltojen ulkopuolellekin, mutta muodostui monisävyiseksi.

Ortodoksiset kirkot modernissa maailmassa

Eurooppalaisen kulttuurin ylivoima käänsi myös ortodoksisten kirkkojen historian 1800-luvulla uusille urille. Balkanin ja Kaukasian ortodoksiset kansat vapautuivat muslimien vallasta. Ortodoksisten maiden yhteydet länteen tiivistyivät, ja läntisten kirkkojen piirissä tapahtuneet muutokset vaikuttivat myös ortodoksisiin kirkkoihin.

Konstantinopolin patriarkaatti kuihtuu

Miltei kaikki ortodoksiset alueet Venäjää lukuun ottamatta olivat 1800-luvun alussa turkkilaisen osmanien valtakunnan alaisia. Konstantinopolin patriarkan asema ortodoksien uskonnollisena ja osittain myös maallisenä johtajana oli korostunut, kun serbialaisten, romanialaisten ja bulgariaalaisten omat patriarkaattit oli 1700-luvulla lakkautettu ja nämä kirkot oli järjestetty suoraan Konstantinopolin patriarkan alaisiksi.

Konstantinopolin patriarkaatile osmanien valtakunnan mureneminen koitui kohtalokkaaksi. Lännestä leviävät vapausaatteet saivat kreikkalaiset ryhtymään vuonna 1821 vapaustaisteluun. Turkkilaiset vastasivat siihen surmaamalla Konstantinopolin patriarkan ja satoja muita ortodoksipappeja. Vapaustaistelun tuloksena syntyi nykyisen Etelä-Kreikan käsittänyt itsenäinen kuningaskunta. Se ei halunnut enää olla riippuvainen myöskään muslimien käskyvallan alaisena toimivasta Konstantinopolin patriarkasta. Siksi Kreikan kirkko järjestäytyi täysin itsenäiseksi eli autokefaaliseksi kirkoksi. Konstantinopolin patriarkan oli myönnyttävä tähän. Patriarkaatti menetti keskeisen alueen, joka Rooman valtakunnankirkon ajoista lähtien oli kuulunut siihen.

Sitä mukaa kuin muut Balkanin ortodoksiset kansat pystyivät vapautumaan turkkilaisten vallasta, ne seurasivat kreikkalaisten esimerkkiä ja irrottautuivat myös Konstantinopolin patriarkaattista. Serbiassa vapautuminen alkoi jo 1800-luvun alussa, mutta Serbian autokefaalinen kirkko syntyi vasta 1879. Romaniassa vapautumisprosessi oli nopeampi, ja Konstantinopolin patriarkaatti tunnusti Romanian kirkon autokefaaliseksi vuonna 1885. Myös Bulgariaan syntyi samoihin aikoihin autoke-

faalinen kirkko, mutta Konstantinopolin patriarkaatti ei vuosikymmeniin tunnustanut sitä.

Ensimmäinen maailmansota johti kristinuskon katoamiseen Vähästä-Aasiasta. Jo sodan aikana turkkilaiset surmasivat suuren osan Vähän-Aasian itäosassa asuneista armenialaisista. Kun sitten maailmansodan jälkeen puhkesi kreikkalaisten ja turkkilaisten välinen sota, suurin osa Vähän-Aasian kreikkalaisista siirtyi Kreikkaan. Osmanien valtakunnan tilalle syntyneessä Turkin valtiossa oli sen jälkeen vain vähän kristittyjä. Konstantinopolin patriarkaatti oli kuihtunut pieneksi osaksi ortodoksista kirkkoa. Sen toimintavapaus oli edelleen rajoitettu. Venäjän joutuminen bolševikkien valtaan lisäsi kuitenkin Konstantinopolin patriarkan merkitystä ortodoksisen kirkon arvostetuimpana johtajana. Selvimmin tämä näkyi siinä, että useat länteen syntyneet pienet ortodoksikirkot, esimerkiksi Suomen ortodoksinen kirkko, hakeutuivat Konstantinopolin alaisuuteen.

Venäjän ortodoksinen kirkko länsimaistumisen paineessa

Venäjä oli saanut 1700-luvulla haltuunsa myös laajoja luterilaisia ja katoლისia alueita. Samalla sen siteet läntiseen Eurooppaan olivat laajentuneet ja tiivistyneet. Katariina Suuren seuraaja *Paavali I* (1796–1801) näki Venäjän kristillisen Euroopan puolustajana Ranskasta leviävää vallankumousta vastaan. Siksi hän tuki 1700-luvulla supistetun luostarilaitoksen elvyttämistä. *Serafim Sarovilaisesta* (k. 1833) luostarilaitos sai uuden esikuvan. Serafim eli pitkään täysin rukoukseen keskittyneenä ja vaikutti elämänsä lopulla tunnettuna hengellisenä ohjaajana. Valtionkirkon munkkien lisäksi laajassa maassa kierteli myös vanhauskoiisiin liikkeisiin kuuluvia munkkeja ja ”staretseja”, pyhiä miehiä.

Aleksanteri I:n aikana (1801–1825) länsieurooppalainen vaikutus vahvistui Venäjällä. Keisari ja hovipiirit suosivat protestanttisten vaikutteiden tuloa Venäjän kirkkoon. Samoin kuin lännessä Venäjälläkin tapahtui vuoden 1830 tienoilla käänne konservatiiviseen suuntaan. *Aleksei Homjakovin* (k. 1860) mukaan Venäjän oli torjuttava moderni ajattelu ja palattava takaisin vanhaan ortodoksisuuteen. Tämän ajattelutavan kannattajia alettiin kutsua slavofileiksi. He tähdensivät ortodoksisen uskon, kansan ja tsaarivallan yhteyttä, jonka varaan rakentui oikea ”venäläinen

henki”. Vaikka slavofiilit korostivat Venäjän erityisluonnetta, hekin olivat saaneet vahvoja vaikutteita lännestä, varsinkin romantiikasta ja kansallisuusaatteesta. Jopa perinteen puolustajatkin tulkitsivat ortodoksisuutta modernien ajatusten mukaisesti.

Slavofilian pohjalta syntyi panslavismina tunnettu ajattelutapa, joka vaikutti myös Venäjän politiikkaan. Panslavismissa oli samoja piirteitä kuin katolisessa ultramontanismissa. Sen mukaan Venäjän oli koottava valtapiiriinsä kaikki slaavilaiset kansat. Myös valtakunnan ei-slaavilaiset kansat oli koetettava saada omaksumaan ortodoksinen usko. Varsinkin Venäjän läntisillä alueilla toiminut katolinen kirkko joutui painostuksen ja ajoittain jopa vainon kohteeksi. Toisaalta Venäjä näki itsensä Byssantin perillisenä ja kaikkien ortodoksisten kansojen suojelijana. Venäläisiä munkkeja asettui Palestiinaan, ja Venäjä esiintyi mielellään kristinuskon pyhien paikkojen suojelijana. Myös Athos alkoi 1800-luvun kuluessa venäläistyä. Monet näkivät päämääränä Konstantinopolin valloittamisen takaisin turkkilaisten käsistä. Tätä tavoitetta Venäjä ei kuitenkaan saavuttanut, koska Länsi-Euroopan suurvallat eivät halunneet päästää sitä strategisesti tärkeiden Turkin salmien herraksi.

Krimin sota (1853–1856) osoitti, miten heikko Venäjä valtavasta koostaan huolimatta oli. *Aleksanteri II:n* aikana (1855–1881) voimistui käsitys, että Venäjän oli pakko ryhtyä rakentamaan modernia yhteiskuntaa, mikäli se aikoi säilyttää asemansa suurvaltana. Yhteyksien lisääntyessä myös protestanttisia vaikutteita tuli Venäjälle. Etenkin baptismit sai jalansijaa, vaikka ortodoksisesta kirkosta eroaminen olikin edelleen kiellettyä. Protestantismi vaikutti myös vanhauskoiisiin liikkeisiin.

Vuosisadan lopulla Venäjän henkistä elämää leimasi kaksijakoisuus. Toisaalta slavofiilinen ajattelutapa voimistui. Pyhän synodin johtaja *Konstantin Pobedonostsev* (k. 1907) ohjasi kirkkoa ja kirkkopoliittikkaa panslavismissa hengessä. Toisaalta radikaalit läntiset ajatukset saivat yhä laajemman jalansijan. Kirjailija *Leo Tölstoi* hyökkäsi ortodoksista kirkkoa vastaan ja vaati paluuta ”vuorisäärän Jeesukseen”. Teollisuuskaupunkien työväen parissa levisi kirkonvastainen marxilaisuus. Radikaaleissa piireissä vahvistui käsitys, että moderni yhteiskunta voitiin Venäjällä toteuttaa vain syrjäyttämällä tsaarivalta ja koko entinen järjestys.

Totalitaariset ideologiat kristinuskon vaihtoehtoina

Ensimmäinen maailmansota (1914–1918) vei Euroopan katastrofiin. Kansallisuusaatteen voima näkyi siinä, että suursodan alkuvaiheessa miltei kaikki kriittiset äänet väistyivät ja sotaa käyvät kansat kokosivat voimansa kukistaakseen vihollisensa. Rauhanevottomuudet, joita esimerkiksi paavi esitti, työnnettiin sivuun. Myös kirkot tukivat kaikkialla oman maan sota-ponnisteluja. Sota nosti esiin modernin maailman pimeän puolen. Usko ihmisen järkevyyteen ja jatkuvaan edistykseen alkoi horjua. Lopulta Venäjällä, Itävalta-Unkarissa ja Saksassa tapahtuneet vallankumoukset loivat keskiseen ja itäiseen Eurooppaan levottomat ja jopa kaoottiset olot. Venäjällä ja Saksassa pääsivät valtaan totalitaariset ideologiat, kommunismi ja kansallissosialismi. Niiden tavoitteena oli hallita ihmisten koko aatemaailmaa, mikä merkitsi myös kristinuskon syrjäyttämistä.

Venäjän kirkkoja vainotaan

Venäjällä keväällä 1917 tapahtunut vallankumous syrjäytti tsaarivallan. Samalla myös hallituksen ote kirkosta näytti irtoavan. Elokuussa 1917 järjestetty kirkolliskokous palautti Moskovan patriarkaatin ja loi kirkolle uuden järjestyksen. Uusi patriarkka *Tiixon* joutui kuitenkin johtamaan kirkkoa hyvin vaikeissa oloissa. *Leninin* johtamat bolševikit kaappasivat marraskuussa vallan ja perustivat ”proletariaatin diktatuurin”. He uskoivat pystyvänsä luomaan edellytykset Karl Marxin kuvaamalle kommunistiselle yhteiskunnalle, jossa ei enää olisi itsekkyyttä eikä riistoa. Tammikuussa 1918 neuvostohallitus ryhtyi erottamaan kirkkoa ja valtiota vielä jyrkemmällä tavalla kuin Ranskassa oli vuonna 1905 tehty. Valtio otti haltuunsa kirkon kaiken omaisuuden, ja uskonto työnnettiin pois julkisesta elämästä. Väkivallan edessä ortodoksisen kirkon johdolle ei jäänyt muuta mahdollisuutta kuin mukautua uusiin oloihin. Siitä huolimatta kirkko joutui vuosina 1918–1921 käydyssä sisällissodan aikana verisen vainon kohteeksi.

Voitettuaan sisällissodan neuvostohallitus katsoi, että oli välttämätöntä rauhoittaa olot ja saada talous jälleen toimimaan. Venäjän tilalle perustettiin vuonna 1922 uusi valtio, Neuvostoliitto. Samaan aikaan uskon-

nonvastainen taistelu sai uusia piirteitä. Neuvostohallitus ryhtyi tukemaan ortodoksisen kirkon sisälle muodostunutta ”elävää kirkkoa”, joka oli valmis yhteistyöhön sen kanssa. Patriarkka Tiihon vangittiin, ja elävä kirkko oli valmis luopumaan koko patriarkaatista. Neuvostohallitus toivoi ortodoksisen kirkon hajoavan. Hallituksen tuella organisoitiin kirkonvastainen ateistinen liike, ja kirkon toimintaa rajoitettiin entisestään. Sallituksi jäi vain jumalanpalvelusten toimittaminen valtion kirkon käyttöön luovuttamissa kirkoissa, aikuisten osallistuminen niihin ja uskonnon opettaminen omille lapsille. Painostus ei kuitenkaan tuonut toivottua tulosta, vaan monin paikoin kirkot täyttyivät ihmisistä. Lisäksi ortodoksisesta kirkosta eronneet lahkot ja baptismit levisivät. Neuvostohallitus katsoikin parhaaksi antaa periksi, ja vuosina 1924–1928 kirkot saivat toimia jonkin verran vapaammin. Lisäksi ortodoksinen kirkko eheytyi, kun vuonna 1925 kuolleen Tiihonin tilalle patriarkaksi tullut *Sergei* onnistui vakiinnuttamaan asemansa kirkon johtajana.

Vuodesta 1928 lähtien kirkoille alkoi uusi vaikea aika, kun *Josif Stalin* sai vallan käsiinsä. Maatalouden väkivaltainen kollektivointi ja sitä seurannut nälänhätä vaativat miljoonia ihmishenkiä, eniten Ukrainassa. Hallitus piti pappeja vastarinnan yhtenä taustavoimana ja ryhtyi jälleen pari vuotta jatkuneeseen taisteluun kirkkoa vastaan. Muutaman kirkolle helpomman vuoden jälkeen Stalin pyrki 1935–1937 murtamaan kaiken oppositiohenget ja luomaan mielivaltaisen terrorin avulla pelon ilmapiiriin. Näinä vuosina suuri osa papistosta vietiin vankileireille tai teloitettiin. Patriarkka Sergein lisäksi vapaina oli enää vain muutamia piispoja. Myös vähemmistökirkojen julkinen toiminta oli tehty lähes mahdottomaksi. Uskonto näytti olevan väistymässä kommunistisen maailmankatsomuksen tieltä.

Neuvostohallitus ei olisi pystynyt toteuttamaan tällaista politiikkaa, ellei kommunistinen aate olisi herättänyt suurta innostusta. Tieteellä perusteltu lupaus edessä olevasta kommunistisesta yhteiskunnasta ja ajatus Venäjästä ihmiskunnan tiennäyttäjänä saivat varsinkin nuorison parissa vahvaa vastakaikua. Monet olivat valmiit uhraamaan kaikkensa uuden yhteiskunnan rakentamiseksi.

Neuvostoliiton esimerkki vaikutti myös muissa maissa. Meksikossa hallitus yritti vuosina 1925–1935 työntää katolisen kirkon pois julkisuudesta ja rajoittaa sen toimintaa neuvostohallituksen toimia muistuttavien ottein. Myös Meksikossa surmattiin useita satoja pappeja. Katolisen

kirkon kovin koetus oli kuitenkin Espanjan sisällissota (1936–1939), jonka aikana Neuvostoliittoon myönteisesti suhtautuneet tasavaltalaiset tuhosivat kirkkoja ja surmasivat useita tuhansia pappeja.

Kansallissocialismin ja kristinuskon taistelu Saksasta

Neuvostoliiton totalitaarinen diktatuuri tarjosi toimintamalleja myös Italian fasismille ja Saksan kansallissocialismille, vaikka ne aatteina olivatkin erilaisia kuin kommunismi ja vastustivat sitä. Italiassa vuonna 1922 valtaan noussut Benito Mussolini loi totalitaarisia piirteitä saaneen diktatuurin ja yritti koviakaan otteita kaihtamatta rajoittaa katolisen kirkon toimintaa. Saksassa *Adolf Hitlerin* luoma kansallissocialismi nojautui kansallisuusaatteeseen. Sen tavoitteena oli hankkia hyvitys Saksan maailmansodassa kärsimälle tappiolle ja luoda Eurooppaa hallitseva Suur-Saksan valtakunta. Kansallissocialismin keskeinen käsite ei kuitenkaan ollut enää kansa, vaan rotu. Kansallissocialistit uskoivat, että ihmisrodut olivat eriarvoisia. ”Arjalaisia” puhtaimmin edustavilla germaaneilla oli oikeus alistaa tai jopa tuhota alempiarvoisina pidetyt rodut, varsinkin juutalaiset. Koska kristinusko ei sopinut yhteen kansallissocialismin kanssa, Hitlerin tarkoituksena oli aluksi ottaa kirkot ohjaukseensa, saada ne omaksumaan mahdollisimman paljon kansallissocialismista ja voittoisan sodan jälkeen lopulta hävittää kristinusko Saksasta ja sen valtapiiristä.

Päästyään valtaan talvella 1933 Hitler vältti aluksi ristiriitoja kirkkojen kanssa. Seuraavana kesänä Saksan hallitus solmi katolisen kirkon kanssa konkordatin, jonka mukaan katolinen kirkko sai laajan toimintavapauden. Toisaalta kirkko lupasi, että katoliset järjestöt luopuisivat poliittisesta toiminnasta. Pian kuitenkin osoittautui, että hallitus ei aikonutkaan pitää lupauksiaan, vaan ryhtyi vaikeuttamaan katolisen kirkon toimintaa. Muutamana vuoden kuluessa kaikki kirkkorakennusten ulkopuolinen vaikuttaminen esimerkiksi tiedotusvälineiden avulla kävi lähes mahdottomaksi. Vastarinta murrettiin pidätyksin ja karkotuksin. Vuonna 1937 paavi *Pius XI* totesi Saksaan lähettämässään yleiskirjeessä kansallissocialismin olevan ristiriidassa kristinuskon kanssa. Katolisen kirkon johto toivoi katolilaisten tukevan kirkkoaan valtion pakkomääräyksiä vastaan 1800-luvun kulttuuritaistelun aikaisen perinteen mukaisesti.

Saksan protestanteilla, jotka kutsuivat itseään evankelisiksi, ei ollut tuoretta kokemusta valtion harjoittamasta painostuksesta ja puolustautumisesta sitä vastaan. Vuoden 1918 vallankumous, joka syrjäytti Saksan ruhtinaat, merkitsi myös sitä, että evankeliset maakirkot menettivät ylimmän johtonsa. Vuosisatainen maalliseen valtaan nojautumisen perinne katkesi, ja evankelisten kirkkojen oli ryhdyttävä huolehtimaan itse asioistaan. Pystyäkseen neuvottelemaan valtion kanssa ja hoitamaan yhteyksiä muihin kirkkoihin ne perustivat löyhän kirkkoliiton. Monet kaipasivat kuitenkin arvovaltaisempaa johtoa.

Lisäksi vanha ajatus kansalliskirkosta eli edelleen. Se sopi myös Hitlerille, ja jo vuonna 1933 muodostettiin hallinnollisesti yhtenäinen evankelinen kirkko. Kesällä 1933 järjestetyissä kirkollisvaaleissa kansallissosialistit tukivat ”saksalaisia kristittyjä”, jotka voittivatkin vaalit suurella enemmistöllä. Tämän jälkeen saksalaisten kristittyjen johtaja *Ludwig Müller* nimettiin evankelisen kirkon ”valtakunnanpiispaksi”, ja kirkkoa ryhdyttiin mukauttamaan kansallissosialistiseen aatemaailmaan. Tarkoituksena oli esimerkiksi luopua Vanhasta testamentista. Tämä ohjelma herätti laajaa vastarintaa, ja noin kolmannes papeista liittyi evankelisen uskon puolustamiseksi perustettuun pappien hätäliittoon. Syksyllä 1934 sen kannattajat sanoutuivat *Barmenin julistuksessa* irti saksalaisten kristittyjen ohjelmasta ja vetosivat seurakuntiin, jotta ne pysyisivät uskollisina Raamattulle. Lisäksi he ryhtyivät järjestämään rinnakkaista ”tunnustuskirkkoa”. Koska valtakunnanpiispa Müller ei pystynyt valvomaan kirkkoa, kansallissosialistit turvautuivat esivallan tottelemisen perinteeseen ja perustivat uuden ministeriön ohjaamaan kirkkoa. Suhtautuminen siihen jakoi tunnustuskirkon kahtia. Suurin osa sen kannattajista katsoi, että esivaltaa oli toteltava. Lopulta vain pieni vähemmistö papeista jäi tunnustuskirkkoon. Tämän jälkeen hallitus katsoi mahdolliseksi vangita vaarallisimmiksi arvioidut vastustajat, esimerkiksi tunnustuskirkon johtajana pidetyn *Martin Niemöllerin*.

Toisen maailmansodan syttyminen vaimensi Saksan ”kirkkotaistelun”. Hallitus pyrki välttämään uusia kiistoja, jotka olisivat voineet vahingoittaa sotaponnisteluja. Kirkot taas eivät halunneet asettua vastustamaan kansallisia etuja. Tämän vuoksi ne esimerkiksi vaikenivat kansallissosialistien toteuttamasta juutalaisten kansanmurhasta. Lisäksi on muistettava, että kansallissosialismi herätti varsinkin nuorison parissa laajaa innostusta

ja enemmistö saksalaisista tuki sitä sodan käännekohtaan saakka. Tällaisessa ilmapiirissä vain jotkut yksittäiset papit ja kirkon jäsenet uskalsivat nousta vastarintaan tai auttaa vainottuja.

Vastoin Hitlerin odotuksia sota päättyi keväällä 1945 Saksan täydelliseen tappioon. Katolinen kirkko oli lujan organisaationsa ja paavinistuinta saamansa tuen ansiosta selvinnyt taistelusta huomattavasti paremmin kuin protestantit. Sen johdon vikana pidettiin lähinnä sitä, että se ei ollut vastustanut kansallissosialisteja rohkeammin. Sen sijaan Saksan protestantismien kansallissosialismi oli vienyt katastrofiin: kirkon johto oli lähtenyt muuttamaan kristinuskon sisältöä vieraan ideologian mukaiseksi, ja valtaosa kirkosta oli hyväksynyt tämän.

Saksan tappion jälkeen evankelisen kirkon johto lakkasi toimimasta ja valtakunnanpiispa Müller luultavasti teki itsemurhan. Kansallissosialismia vastustaneet papit taas ryhtyivät organisoimaan luhistuneen kirkon tilalle uutta evankelisten kirkkojen liittoa (*Die Evangelische Kirche in Deutschland*). Saksan evankelisen kirkon luhistuminen heikensi Saksan asemaa protestantismien piirissä. Protestanttisen kristinuskon painopiste oli nyt entistä selvemmin anglosaksisissa maissa, ennen muuta Yhdysvalloissa.

”Itäblokin” kirkot kommunismin vaihtoehtona

Neuvostoliitossa toinen maailmansota toi uuden käänteen varsinkin ortodoksisen kirkon asemaan. Saksan hyökkäys vuonna 1941 vei Neuvostoliiton tuhoutumisen partaalle. Tässä tilanteessa neuvostohallitus katsoi, että kirkko oli saatava puolustustaistelun tueksi. Siksi kirkko sai taas hienon vapaammat toimintamahdollisuudet. Vastavuoroisesti se tuki sodankäyntiä jopa keräämällä varoja sitä varten. Myös sodan jälkeen ortodoksinen kirkko säilytti jossain määrin parantuneen asemansa uuden ”neuvostoisänmaallisuuden” yhtenä elementtinä.

Baltian maissa, jotka sodan aikana liitettiin Neuvostoliittoon, kirkot mukautettiin samanlaiseen asemaan kuin Venäjällä. Näistä maista pakeni länteen paljon ihmisiä, jotka perustivat luterilaiset pakolaiskirkot ja katsoivat niiden jatkavan kansallisten kirkkojen perinnettä. Neuvostovalta merkitsi näin kirkkojen jakautumista kahteen haaraan. Sodan jälkeen kommunistinen järjestelmä toteutettiin myös Neuvostoliiton valtapiiriin joutuneissa itäisen Euroopan maissa. Kommunistiset hallitukset ottivat kuitenkin

huomioon kirkon aseman vahvuuden tai heikkouden omassa maassaan ja koettivat toimia sen mukaisesti. Koska poliittinen vastarinta ei ollut mahdollista, kommunismin vastustus henkilöityi näkyviin kirkonmiehiin, varsinkin katolisen kirkon johtajiin (esimerkiksi Puolassa arkkipiispa *Stefan Wyszyńskiin*). Hallitus yritti saattaa tällaiset kirkonjohtajat huonoon vailoon lavastettujen oikeudenkäyntien avulla. Lisäksi kirkkojen yhteyksiä länteen rajoitettiin tai ne katkaistiin kokonaan.

Stalinin kuoltua 1953 kirkkojen asema alkoi jossain määrin helpottua. Neuvostoliittoa vuosina 1958–1964 johtanut *Nikita Hruštšev* rajoitti kuitenkin uudelleen kirkkojen toimintavapautta, ja tuhansia kirkkorakennuksia suljettiin tai otettiin muuhun käyttöön. Toisaalta Neuvostoliiton valtapiirissä toimineet kirkot pystyivät Hruštševin aikana solmimaan jälleen suhteita länteen, varsinkin ekumeenisiin järjestöihin.

Kommunistinen aate alkoi jo 1960-luvulla menettää uskottavuuttaan, koska merkkejä sen lupaamasta olojen paranemisesta ei ilmaantunut. Neuvostoliiton valtapiirissä katolinen kirkko säilytti asemansa kommunistien merkittävimpanä vastavoimana. Krakovan arkkipiispan *Karol Wojtylan* valitseminen vuonna 1978 paaviksi (paavina *Johannes Paavali II*) merkitsi käännettä. Puolalaisten vastarinta voimistui, ja kommunismin luhistuminen alkoi sieltä vuonna 1989. Kirkoilla oli vallan vaihtumisessa merkittävä rooli myös DDR:ssä. Neuvostoliitossa kirkkojen asema oli alkanut helpottua jo Venäjän kirkon vuonna 1988 vietetyn tuhatvuotisjuhlan jälkeen. Lopulta Neuvostoliitto hajosi vuonna 1991.

Kommunistisen ajan vaikutus kirkkoihin

Viron, Latvian ja DDR:n protestanttisille kirkoille kommunismin aika merkitsi ankaraa iskuja. Nämä kirkot eivät kestäneet painetta, vaan kutistuivat pieniksi vähemmistökirkoiksi. Esimerkiksi Virossa entiseen valtakirkkoon kuuluu enää vain noin 15 prosenttia väestöstä, entisen DDR:n alueella evankelinen kirkko kuihtui noin 20 prosentin suuruiseksi vähemmistöksi.

Katolisessa kirkossa kommunismin vaikutus oli paljon monitahoisempi. Puolalaiset ryhmittivät samoin kuin 1800-luvulla katolisen kirkon ympärille, ja se sai vahvemman aseman kuin milloinkaan aikaisemmin. Kommunistien toiminta kirkkoa vastaan johti siis Puolassa aivan päinvas-

taiseen tulokseen kuin mihin sillä pyrittiin. Neuvostoliitto oli pakottanut lähinnä Ukrainassa toimineen uniaattikirkon jäsenet liittymään ortodoksisen kirkkoon. Ukrainan itsenäistyttyä uniaattikirkko ryhtyi jälleen toimimaan ja palasi ortodoksien vastarinnasta huolimatta katolisen kirkon yhteyteen. Tšekinmaassa katolinen kirkko menetti kommunistivallan aikana suuren osan jäseniään, ja siihen kuuluu enää noin kolmannes väestöstä. Myös Unkarissa katolisen kirkon asema heikentyi.

Venäjällä uskonnonvastainen toiminta jatkui kahden sukupolven ajan. Tänä aikana tieto kristinuskon sisällöstä oheni ja liturgiaan osallistuminen kävi harvinaiseksi. Ortodoksinen kirkko kuitenkin säilyi, ja 1980-luvulla se alkoi selvästi vahvistua. Neuvostoajan jälkeen valtio on jälleen lähentynyt kirkkoa. Useimmat venäläiset katsovat olevansa ortodokseja ja pitävät ortodoksisuutta oleellisena osana venäläisyyttä. Kirkon toiminta on kuitenkin monin paikoin vähäistä, samoin myös ihmisten osallistuminen siihen. Kommunismin jälkeen ortodoksisuus on muissakin maissa liittynyt yhteen kansallismielisyyden kanssa. Sen sijaan muiden uskonnollisten yhteisöjen toimintaa on pyritty rajoittamaan. Jugoslaviassa Serbian ortodoksisen kirkon asema vahvistui jo kommunismin loppuaikoina. Lopulta serbien kansallismielisyys johti Jugoslavian sisäisiin taisteluihin, joissa liittovaltio hajosi. Ukrainassa kansallismielisyyden vahvistuminen johti siihen, että osa ortodokseista erosi Moskovan patriarkaatista ja perusti oman kansallisen kirkon.

Katolisen kirkon uusi suhde moderniin maailmaan

Katolinen kirkko ryhtyi 1800-luvun lopulta lähtien arvioimaan asemaansa uudelleen. Edistysuskon horjumisen ensimmäisen maailmansodan jälkeen helpotti katolisen kirkon asemaa, samoin se, että totalitaaristen ideologioiden myötä paljastui, miten pöyrityttäviin seurauksiin modernit aatteet saattoivat johtaa.

Tie uudelleenarviointiin

Ensimmäinen askel modernin maailman uudelleenarviointiin oli paavi *Leo XIII:n* vuonna 1891 julkaisema yleiskirje *Rerum novarum*, jossa ensimmäisen kerran esitettiin katolisen kirkon näkemys yhteiskunnasta. Modernia yhteiskuntaa ei enää torjuttu, vaan siihen suhtauduttiin kriittisen myönteisesti esimerkiksi vaatimalla työväen aseman parantamista. Kirjeessä esitettyjen ohjeiden pohjalle syntyi katolisiin maihin monenlaisia järjestöjä, joiden avulla katolilaiset pyrkivät ohjaamaan yhteiskuntaa toivomaansa suuntaan. Merkittävin niistä oli Katolinen aktio, jonka toiminta voimistui 1920-luvulla. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Eurooppaan syntyi useita uusia valtioita (Puola, Liettua, Irlanti), joissa katolinen kirkko sai paljon vaikutusvaltaa. Siksi sen yhteiskuntaa koskevilla kannanotoilla oli entistä enemmän kaikupohjaa. Vuonna 1931 paavi Pius XI julkaisi uuden yhteiskunnallisen yleiskirjeen *Quadragesimo anno*. Siinä kuvatun subsidiariteettiperiaatteen mukaan yhteiskuntaa oli rakennettava niin, että päätöksenteko ei etääntyisi kansalaisilta valtiolle vaan yksityisillä ihmisillä ja perheillä olisi mahdollisuuksia vaikuttaa omaan elämäänsä.

Toisen maailmansodan jälkeen länsimaiden ilmapiiri muuttui. Kommunismi ja kansallissosialismi olivat osoittaneet, että kaikki uusi ei välttämättä ollut hyvää. Modernin ajattelun pohjalta saattoi nousta myös aatteita, jotka vaativat miljoonien ihmisten hengen. Ydinaseet taas osoittivat, että tie saattoi johtaa jopa koko ihmiskunnan tuhoutumiseen. Lännen ja kommunistimaiden välinen kylmä sota korosti lännessä uskonnon merkitystä, koska lännen uskonnollinen vapaus oli helppo esittää oman järjestelmän vahvuuden merkinä. Lännessä alettiinkin toisen maailmansodan

jälkeen arvioida uudelleen modernia ajattelua, mikä näkyi esimerkiksi uskonnonvapaudessa. Aikaisemmin uskonnonvapauden vaatimus oli kohdistunut kunkin maan valtakirkkoa vastaan. Sillä oli tarkoitettu ennen muuta vapautta pakollisesta uskonnosta, ja siihen vedoten oli rajoitettu uskonnollista toimintaa. Nyt uskonnonvapaudessa nousi esiin myös oikeus uskoa. Valtio ei saanut rajoittaa uskonnollista toimintaa, vaan sen oli tuettava sitä.

Modernien ajatusten uudelleenarvioinnin vuoksi katolisen kirkon oli aikaisempaa helpompi hyväksyä uusia ilmiöitä. Muutos tuli näkyviin paavi *Johannes XXIII:n* aikana (1958–1963). Paavi käynnisti heti virkaan astuttuaan uuden kirkolliskokouksen valmistelun. Vatikaanin toista kirkolliskokousta (1962–1965) hallitsi kysymys, miten kirkon oli toimittava modernissa maailmassa. Kirkolliskokous kokosi yhteen jo tapahtuneen muutoksen ja omaksui entistä myönteisemmän kannan moderniin maailmaan. Niinpä se esimerkiksi hyväksyi uskonnonvapauden periaatteen.

Kirkkoa koskevassa päätöksessä eli konstituutiossa painotettiin kirkon luonnetta Jumalan salaisuutena ja kaikkien kristittyjen yhteisönä, jossa myös maallikoilla oli tärkeä rooli. Paavin arvovallan korostamisen sijaan painotettiin kaikkien piispojen yhteistä vastuuta kirkosta. Liturgian viettäminen kansankielellä ja ehtoollisviinin jakaminen myös maallikoille tuli mahdolliseksi. Lisäksi kirkolliskokous arvioi uudelleen katolisen kirkon suhteen toisiin kirkkoihin: Katolisen kirkon ei enää tullut vaatia muita kristittyjä palaamaan yhteyteensä. Sen sijaan oli pyrittävä perusteellisiin neuvotteluihin selvittämään, voitiinko riidanalaisiin kysymyksiin löytää sellainen ratkaisu, jonka kumpikin osapuoli voisi hyväksyä.

Kirkolliskokouksen jälkeinen kehitys

Paavi Johannes XXIII kuoli jo kirkolliskokouksen kestäessä. Häntä seurannut *Paavali VI* jatkoi edeltäjänsä linjaa, vaikkakin varsin konservatiivisesti. Kirkolliskokouksen päätösten soveltaminen kirkon toimintaan on jatkunut vuosikymmeniä ja herättänyt myös kiistoja niiden tulkinnaista. Varsinkin latinankielisen messun korvaaminen kansankielisellä herätti vastustusta ja johti Ranskassa arkkipiispa *Marcel Lefebvren* johtamien ”traditionalistien” eroon katolisesta kirkosta. Toisaalta monet vaativat katolista kirkkoa mukautumaan vielä rohkeammin moderniin maailmaan.

SÄÄNTÖKUNNAT MODERNISSA MAAILMASSA

Luostarit ja sääntökunnat joutuivat valistuksen aikana vaikeaan kriisiin, ja katolisten maiden hallitukset lakkauttivat suuren määrän luostareita. Katolisen kirkon uusi nousu näkyi 1800-luvulla myös uusien sääntökuntien perustamisena. Valistusajattelun vaikutuksesta ne keskittyivät yleensä johonkin käytännön toimintaan, esimerkiksi sairaanhoitoon sekä opetus- ja lähetystyöhön. Luostarielämän uusi suosio vaikutti siihen, että sääntökuntia ruvettiin taas perustamaan myös anglikaaniseen kirkkoon. Luterilaisissa diakonissalaitoksissakin oli luostarimaisia piirteitä. Tällaisia yhteisöjä on syntynyt vielä 1900-luvullakin. Niistä tunnetuin lienee Äiti Teresan perustama rakkauden läheytysisarten yhteisö, jonka toiminnan paavi hyväksyi vuonna 1950. Toisaalta monet 1800-luvulla esimerkiksi sairaanhoitoa varten syntyneet sääntökunnat ovat uusien jäsenten puuttuessa kuihtuneet.

Jotkin 1800-luvulla perustetut sääntökunnat seurasivat katolisen

hurskauselämän uusia muotoja, esimerkiksi Jeesuksen pyhän sydämen kunnioittamista. Viime vuosikymmeninä myös useat vanhat rukoukseen ja hiljaisuuteen keskittyneet yhteisöt ovat saaneet runsaasti uusia jäseniä. Lähetystyön myötä sääntökuntaelämä on laajentunut kehitysmaihin. Ekumeenisen liikkeen vaikutuksesta taas on syntynyt uusia yhteisöjä, jotka pyrkivät yhdistämään eri kirkkokuntien jäseniä. Tällainen on esimerkiksi alun perin reformoidun Roger Schutzin 1949 perustama Taizén yhteisö.

Yhteensä katolisessa kirkossa oli vuonna 2000 yli 800 000 sääntökuntalaista. Perinteisten sääntökuntien jäsenmäärä on pienentynyt, mutta samaan aikaan niiden rinnalle on syntynyt uusia maallikkoliikkeitä, joiden jäsenet pyrkivät toteuttamaan ihanteitaan etupäässä tavallisessa työ- ja perhe-elämässä. Tällainen liike on esimerkiksi konservatiivisena vaikuttajana tunnetuksi tullut Opus Dei, joka on lähteisissä Espanjasta.

Paavi Johannes Paavali II pitämässä messua newjerseyläisellä urheilustadionilla. Paavin paimenmatkojen aikana vietettyihin messuihin osallistuu jopa useita miljoonia ihmisiä. Moderni tekniikka auttaa osanottajia seuraamaan messua pitkänkin välimatkan päästä.

Tämä osoittaa, että katolisen kirkon ja modernin ajattelun välinen jännite ei ole lauennut. Tyytymättömyyden aiheet liittyvät toisaalta kirkon virkaan, toisaalta seksuaalimoraaliin.

Läntisissä teollisuusmaissa katolista kirkkoa on vaadittu luopumaan pappien selibaatista ja vihkimään myös naisia papeiksi. Kirkon johdon mukaan näihin muutoksiin ei kuitenkaan ole perusteita. Pappuus koskettaa henkilökohtaisesti vain harvoja ihmisiä, sen sijaan seksuaalimoraali kaikkia. Katolisella kirkolla on perinteisesti ollut tiivis yhteys jäseniinsä, ja nämä ovat tottuneet saamaan siltä käytännön ohjeita ongelmiinsa. Kirkko puolestaan on pyrkinyt antamaan sellaisia ohjeita, joiden noudattamista ihmisten ei missään oloissa tarvitsisi katua. Varsinkaan katolisen kirkon ohjeet syntyvyyden säännöstelystä eivät kuitenkaan ole tyydyttäneet suurta osaa sen jäsenistä. Katolinen kirkko ei sinänsä vastusta lasten määrän rajoittamista. Paavi Paavali VI kehotti kuitenkin vuonna 1968 julkaisemassaan *Humanae vitae* -yleiskirjeessä uskovia käyttämään vain naisen

kuukautiskiertoon perustuvaa luonnollista ehkäisy menetelmää. Tätä kantaa katolinen kirkko ei jälkeenkään ole muuttanut. Vielä jyrkemmin se on torjunut avioliiton ulkopuoliset seksisuhteet, eronneiden uuden avioliiton ja abortin. Tällaisella opetuksella on ollut kahtalainen vaikutus. Toisaalta katolinen kirkko on sen vuoksi menettänyt jäseniä, toisaalta se tukemalla perinteistä avioliittoa ja perhettä on myös saanut uusia jäseniä.

Vaikka Vatikaanin toinen kirkolliskokous painotti kaikkien piispojen vastuuta, katolinen kirkko on tiedotusvälineissä henkilöitynyt entistäkin selvemmin paaviin. Televisio ja Johannes Paavali II:n kymmenet paimenmatkat eri puolille maailmaa ovat tuoneet paavin ennen kokemattomalla tavalla lähelle ihmisiä. Median silmissä paavi on saamassa koko kristikunnan edustajan aseman ilman että muiden kirkkojen kantaa tähän kehitykseen olisi edes kysytty. Paavin merkittävin keskustelukumppani eivät kuitenkaan ole lännen teollisuusmaiden ihmiset, vaan kolmannen maailman köyhät. Kehitysmaissa paavin sanoma tavoittaa suurimmat väkijoukot. Toisaalta kolmannen maailman katoliset kirkot saavat paavin kautta äänensä kuuluviin.

Katolinen kirkko lännen teollisuusmaissa

Läntisessä Euroopassa katolinen kirkko on menettänyt muutamissa maissa, kuten Ranskassa, jonkin verran jäseniä. Kokonaisuutena se on kuitenkin onnistunut säilyttämään kannatuspohjansa selvästi paremmin kuin protestanttiset kirkot. Lisäksi katolilaiset osallistuvat jumalanpalvelukseen paljon aktiivisemmin kuin protestantit. Etelä-Eurooppa on säilynyt katolisen kirkon tärkeimpänä kannatusalueena. Pohjoisempänä Irlanti on merkittävä tukialue. Englannissa katoliseen kirkkoon kuuluu noin kahdeksan prosenttia väestöstä ja sen messut kokoavat enemmän osallistujia kuin anglikaaniset jumalanpalvelukset. Protestantismin ja katolisuuden vuosisataisella kohtaamisalueella Alankomaissa, Sveitsissä ja Saksassa katolinen kirkko on protestanttisten kirkkojen heikennyttyä noussut suurimmaksi uskonnolliseksi yhteisöksi. Toisaalta katolinen kirkko on näissä maissa jakautunut liberaaleihin ja perinteen kannattajiin. Etenkin Alankomaiden katolinen kirkko herätti 1960- ja 1970-luvulla huomiota radikaalilla opetuksellaan.

Varsinkin Etelä-Euroopan katolisuudessa Marian asema on korostunut. Portugalin Fátimaan syntyä ensimmäisen maailmansodan aikana uusi, Marian ilmestykseen perustuva pyhiinvaelluspaikka, josta on tullut yksi katolisen kirkon merkittävimpiä keskuksia. Paavi *Pius XII* julisti pyhänä vuonna 1950 *ex cathedra*, että Maria on kuollessaan otettu taivaaseen ja että hän näin kirkon vertauskuvana ennakoii kaikkien uskovien tulevaa osaa. Ennen kuin dogmi esitettiin, katolisilta piispoilta oli kysytty kantaa siihen ja lähes kaikki olivat hyväksyneet sen. Viime vuosikymmeninä pyhiinvaellusperinne on jälleen voimistunut, ja merkittävimmissä kohteissa, Roomassa, Santiago de Compostelassa, Loretossa, Lourdesissa ja Fátimassa, käy jokaisessa vuosittain useita miljoonia pyhiinvaeltajia.

Yhdysvalloissa ja Kanadassa katolinen kirkko joutuu toimimaan protestantismien leimaamassa ympäristössä. Kanadassa katoliseen kirkkoon kuuluu lähes puolet ja Yhdysvalloissa noin neljännes väestöstä, eivätkä nämä prosenttiosuudet ole viime vuosikymmeninä paljonkaan muuttuneet. Yhdysvalloissa katolinen kirkko on ylivoimaisesti suurin yksittäinen uskonnollinen yhteisö. Se koostuu monista kansallisista ryhmistä ja on siksi varsin hajanainen. Samanlainen kahtiajako kuin Keski-Euroopassa on jossain määrin havaittavissa myös Yhdysvaltojen katolisessa kirkossa. Vaikka sen jäsenmäärä onkin kasvanut, papiston ja sääntökuntalaisten määrä on vähentynyt.

Latinalaisen Amerikan haaste

Latinalainen Amerika oli vielä 1800-luvun lopulla intiaanien heimouskuntoja ja synkretistisiä virtauksia lukuun ottamatta lähes kokonaan katolista aluetta. Kirkon organisaatio oli kuitenkin monin paikoin heikko. Lisäksi monien maiden hallitukset yrittivät johtaa kirkkoa ja rajoittaa sen toimintaa. Brasilia, Uruguay, Argentiina ja Chile saivat 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa Euroopasta yli kymmenen miljoonaa siirtolaista. Osa heistä oli protestantteja, ja siirtolaisaallon myötä protestanttinen kristinusko sai jalansijaa Etelä-Amerikan eteläosissa.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeisenä aikana katolisten maallikkojärjestöjen toiminta on tehostunut ja hiippakuntien määrä kasvanut. Kolumbian Medellíniissä vuonna 1968 pidetty Latinalaisen Amerikan piispainkokous sai aikaan merkittävän käänteen. Kolmas maailma oli tuolloin jo herännyt puolustamaan oikeuksiaan. Lisäksi *Fidel Castron* kommunisti-

nen Kuuba loi Latinalaiseen Amerikkaan uudenlaisen ilmapiirin ja haastoi entisen järjestyksen. Sotilaat ottivat monissa maissa vallan ja koettivat tukahduttaa vallankumousliikkeet kovin ottein. Medellínin piispainkokous yritti soveltaa Vatikaanin toisen kirkolliskokouksen päätöksiä oman maanosansa oloihin. Se asettui köyhien puolelle ja vaati epäoikeudenmukaisten valta- ja talousrakenteiden korjaamista.

Perulainen teologi *Gustavo Gutiérrez* julkaisi vuonna 1971 *Vapautuksen teologia* -nimisen teoksen, josta uusi ajattelutapa sai nimensä. Gutiérrezin mukaan kirkko ei voinut tyytyä pelkästään ihmisen jumalasuhteen hoitamiseen, vaan sen oli otettava huomioon myös kulloinenkin toimintaympäristönsä ja kannettava vastuuta ihmisten elämästä siinä. Tämän mukaisesti Gutiérrez analysoi Latinalaisen Amerikan ongelmia ja pyrki etsimään niihin ratkaisuja Raamatun ja kirkon perinteen pohjalta.

Vapautuksen teologia levisi pian yli kirkkokuntien rajojen eri puolille maailmaa. Latinalaisen Amerikan kirkoissa se synnytti sekä kirkon sisäisiä että kirkon ja hallitusten välisiä ristiriitoja. Katolisen kirkon johto pelkäsi vapautuksen teologian luovan pohjaa kommunismille ja johtavan vallankumouksiin. Latinalaisen Amerikan myöhemmät piispainkokoukset ovat kuitenkin pitäneet kiinni Medellínissä omaksutusta linjasta.

Vapautuksen teologia osoitti, että Latinalaisen Amerikan katolinen kirkko ei enää ollut vain Euroopasta tulevien vaikutteiden vastaanottaja, vaan oli nousemassa kolmannen maailman kirkkojen tiennäyttäjäksi. Samalla katolinen kirkko etääntyi Latinalaisen Amerikan vallanpitäjistä. Tämä merkitsi myös riskin ottamista, mikä tuli näkyviin, kun sotilaat vuonna 1980 ampuivat ”köyhien piispana” tunnetuksi tulleen San Salvadorin arkkipiispa *Oscar Romeron* hänen katedraalinsa alttarille.

Parin viime vuosikymmenen aikana Latinalaisen Amerikan katolisen kirkon sisäiset jännitteet ovat lientyneet samalla kun yhteiskunnallinen tilanne on jossain määrin rauhoittunut. Katolinen kirkko on kuitenkin suurten haasteiden edessä. Yhdysvalloista levinneet protestanttiset liikkeet, varsinkin helluntailaisuus, ovat vieneet siltä jäseniä. Guatemalassa yli 30 prosenttia väestöstä kuuluu niiden piiriin. Lisäksi Latinalaisessa Amerikassa vaikuttaa monenlaisia synkretistisiä liikkeitä, joista osalla on jo pitkät perinteet. Brasiliassa niiden piirissä lienee jopa neljäsosa väestöstä. Katolisen kirkon voimana Latinalaisessa Amerikassa on aktiivinen kansanhurskaus, jota modernit aatteet eivät ole kyenneet heikentämään samassa mitassa kuin Euroopassa.

Lännen protestanttisten kirkkojen kehityssuunnat

Protestanttiset kirkot ovat toimineet läntisessä Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa toisen maailmansodan jälkeen samanlaisissa oloissa kuin katolinen kirkkokin. Silti niiden kehitys on kulkenut monessa suhteessa eri suuntaan. Tämä osoittaa, että kirkoissa tapahtuneita muutoksia ei voi selittää pelkästään toimintaympäristöllä. Myös teologisella perinteellä ja siihen liittyvillä ratkaisuilla on suuri vaikutus.

Läntisen Euroopan protestanttisten kansalliskirkkojen kriisi

Toisen maailmansodan jälkeen kristinusko oli läntisessä Euroopassa vahvassa myötätulessa. Varsinkin Saksassa kirkkoon sitoutuminen tarjosi mahdollisuuden sanoutua irti tuskallisen vaikeasta menneisyydestä ja päästä jälleen ”kunniallisten ihmisten” piiriin. Poliittisen tilanteen vakiintuminen ja Euroopan yhdentyminen alkoivat kuitenkin 1960-luvulta lähtien vaikuttaa kirkkojen asemaan. Kansallisuusaate heikkeni, kun taas yksittäisten ihmisten oikeuksia ja vaikutusmahdollisuuksia painotettiin entistä enemmän. Ihmiset halusivat muovata itse omaa elämäänsä. Protestanttiset kirkot ovat koettaneet vastata tähän haasteeseen muuttamalla toimintaansa uusien ajatusten mukaiseksi. Ne ovat esimerkiksi demokratisoineet päätöksentekoaan ja ryhtyneet vihkimään myös naisia papeiksi.

Uuden tilanteen huomioon ottaminen näkyy myös protestanttisten kirkkojen eettisessä opetuksessa. Henkilökohtaisella sielunhoidolla ei perinteisesti ole ollut paljonkaan merkitystä protestanttisissa kirkoissa, vaan niiden toiminta on painottunut koko seurakunnan opettamiseen. Tämän perinteen pohjalta kirkot ovat vastanneet muuttuneen toimintaympäristön haasteisiin tyytymällä opettamaan vain joitakin keskeisiä eettisiä periaatteita, kuten toisten huomioon ottamista, auttamista ja suvaitsevuutta. Näiden ohjeiden käytäntöön soveltamisen ne ovat jättäneet yksittäisille jäsenilleen. Protestanttisten kirkkojen toimintatapa on näin muotoutunut varsin toisenlaiseksi kuin katolisen kirkon. Tällainen ratkaisu on vastannut moderniin ajatteluun liittyviä yksilöllisyyden ja vapauden

Kaija ja Heikki Sirenin suunnittelema Otaniemen kappeli Espoossa (1957). Seurakunta katsoo ikkunasta näkyvään luontoon. Kristinuskosta muistuttaa ainoastaan ulkona oleva suurikokoinen risti. Kirkkotila kuvastaa eurooppalaisen protestantismin irrottautumista perinteestä ja pelkistymistä kristinuskon keskeisimpään sisältöön.

ihanteita. Toisaalta se on merkinnyt sitä, että kirkon anti jäsenilleen on jäänyt varsin teoreettiseksi.

Uusien aatteiden kanssa ei olekaan onnistuttu liittoutumaan yhtä hyvin kuin kansallisuusaatteen kanssa 1800-luvulla. Päinvastoin protestanttiset kansalliskirkot ovat ajautuneet syvenevään kriisiin. Selvimmin tämä näkyy niissä Länsi- ja Keski-Euroopan maissa, joissa katolinen kirkko ja protestantismi ovat vaikuttaneet vuosisatoja rinnakkain. Alankomaissa protestantteja oli vielä 1900-luvun alussa yli 60 prosenttia väestöstä, nykyään heitä on enää alle 20 prosenttia. Saksassa ja Sveitsissä protestanttien määrä on samana aikana laskenut noin kolmannekseen koko väestöstä. Englannissa ei anglikaanisesta kirkosta ole voinut erota, mutta monet ovat lakanneet osallistumasta sen toimintaan. Englannissa syntyvistä lapsista kastetaan anglikaanisen kirkon jäseniksi enää noin neljännes.

NAISPAPPEUS, PROTESTANTTISTEN KIRKKOJEN UUSI KOKEMUS

Modernin ajattelun yleistyttyä naiset saivat jälleen näkyvämmän aseman protestanttisten kirkkojen piirissä. Miehet sen sijaan alkoivat jäädä sivuun kirkon toiminnasta, ja 1800-luvulla valtaosa kirkossakävijöistä oli Länsi-Euroopassa jo naisia. Lisäksi miehen ja naisen osa alettiin ymmärtää uudella tavalla. Reformaattorit olivat perinteiseen tapaan lähteneet miehen ja naisen erilaisuudesta. Siksi sukupuolilla oli elämässä erilaiset tehtävät. Uusi ajattelu taas lähti miehen ja naisen samanlaisuudesta. Sen vuoksi kummallakin sukupuolella tuli olla samanlainen, ”tasa-arvoinen” asema ja samanlaiset tehtävät yhteiskunnassa. Tältä pohjalta oli luonnollista ajatella, että naiset voivat toimia kirkossakin joka suhteessa samalla tavalla kuin miehet. Tämä näkyi selvimmin siinä, että naisia ryhdyttiin vihkimään papeiksi. Toisen maailmansodan jälkeen Euroopan protestanttiset kansalliskirkot ovat yksi toisensa jälkeen lähteneet täl-

le tielle. Myös Yhdysvaltojen suuret protestanttiset kirkot ovat tehneet samoin. Saksassa naispappeus ei toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa herättänyt kovinkaan paljon ristiriitoja. Sen sijaan varsinkin Ruotsissa (1958) ja Englannissa (1992) sen hyväksyminen jakoi vahvasti kirkkoa.

Naispappeuden vaikutusta on vielä vaikea arvioida. Naispapiet kelpuuttaneissa kirkoissa useimmat ovat tottuneet asiaan. Toisaalta uudistukseen liittyneet odotukset kirkon voimistumisesta eivät ole lännen teollisuusmaissa toteutuneet. Yhdysvalloissa huoli kannatuksen hiipumisesta on johtanut jopa naispappeuden uudelleenarviointiin. Etelän baptistien yhteisö, Yhdysvaltain suurin protestanttinen kirkko, kääntyi 1990-luvulla konservatiiviseen suuntaan ja suosittelee vuonna 2000 jäsen seurakunnilleen, että naisia ei enää valittaisi seurakuntien johtajiksi. Päätös sai baptistien parissa aikaan kiihkeän väittelyn.

Pohjoismaissa lähes kaikki ihmiset ovat vuosisatojen ajan kuuluneet kansallisiin kirkkoihin, ja nämä kirkot voivat edelleen tukeutua tähän perinteeseen. Pohjoismaiden kansalliskirkot ovatkin säilyttäneet jäsenensä huomattavasti paremmin kuin Länsi- ja Keski-Euroopan protestanttiset kirkot. Sen sijaan kriisi näkyy Pohjoismaissakin vähäisenä kirkon toimintaan osallistumisena.

Yhdysvallat protestanttisen kristinuskon keskuksena

Yhdysvalloissa toista maailmansotaa seurannut kylmä sota korosti uskonnon merkitystä. Maa katsoi puolustavansa uskontoa ja uskonnonvapautta ateistista ja uskovia vainoavaa kommunismia vastaan. Johonkin kirkkokuntaan kuulumisen ja kirkossakäynti alkoivat olla osa amerikkalaista elämänmuotoa. Koska Yhdysvaltojen kirkoilla on ollut tiivis kosketus jäseniinsä, myös sodan jälkeiset uudet ihanteet kanavoituivat osittain niiden kautta. Selvimmin tämä näkyi 1950-luvulla alkaneessa kansalaisoikeusliikkeessä, joka vaati mustalle väestölle tasa-arvoista asemaa valkoisten rinnalla. Baptistipastori *Martin Luther King* nousi mustien ääneksi, mutta joutui maksamaan siitä hengellään, kun hänet murhattiin vuonna 1968.

Viime vuosikymmeninä perinteiset, liberaalit kirkot ovat jossain määrin menettäneet asemaansa. Yhdysvalloissa näkyy näin heikompana sama kehityssuunta kuin Euroopan protestanttisissa kansalliskirkoissa. Sen sijaan konservatiiviset ja fundamentalistiset kirkot ovat voimistuneet. Poliittisesti tämä on näkynyt ns. uskonnollisen oikeiston vaikutusvallan kasvuna. Johtavat evankelistat ovat myös viime vuosikymmeninä olleet amerikkalaisen kristillisyyden näkyvimpiä edustajia. Esimerkiksi *Billy Graham* on vaikuttanut laajasti Yhdysvaltojen ulkopuolellakin. ”Evangelikaaliset” liikkeet ja organisaatiot ovat ottaneet tehokkaasti käyttöön uuden median, ja useat televisioevankelistat ovat nousseet merkittäviksi vaikuttajiksi. Evankelioinnin uudeksi haasteeksi on noussut ei-kristillisistä kulttuureista lähtöisin olevien siirtolaisten tavoittaminen. Ei-kristillisten uskontojen voimistuminen on näkynyt myös synkretistisenä uskonnollisuutena, jonka tunnetuin muoto on ollut 1980-luvulla levinnyt *new age* -liike. Sen mukaan kristinuskon aika oli vaihtumassa uuden, ihmisen omiin mahdollisuuksiin perustuvan uskonnon ajaksi.

Evankelista Billy Graham puhuu amerikkalaisessa evankelioimiskokouksessa. Tilapäinen kokoustila on järjestetty samaan tapaan kuin esimerkiksi poliittisissa massatilaisuuksissa. Keskipisteenä on evankelista.

Perinteisen helluntailaisuuden rinnalle syntyi Kaliforniassa 1960-luvulla karismaattinen liike, joka pystyi ylittämään kirkkokuntien rajat ja leviämään muuntuneena jopa katoliseen kirkkoon. Itse asiassa olisi parempi puhua liikehdinnästä tai uskontulkinnoista, koska karismaattisuus ei ole yhtenäinen liike. Uskonnolliset kokemukset ja erilaiset lopun tapahtumiin liittyvät näkemykset, esimerkiksi monien odottama uskovien ”ylöstempaaminen” (1. Tess. 4:15–17), ovat tässä ajatusmaailmassa tärkeitä. Karismaattisuuden muodossa helluntaiherätys on jossain määrin päässyt alkuperäiseen tavoitteeseensa eli vaikuttamaan olemassa oleviin kirkkokuntiin. Karismaattisuudessa ei oikeastaan ole enää kirkkoa eikä oppia niiden perinteisessä merkityksessä. Sen sijaan uskovat kulkevat herätysten ja kokemusten aaltojen mukana seurakunnista tai organisaatioista toisiin sen mukaan, millaisia kokemuksia niillä on tarjottavana ja miten ne näyttävät kykenevän vastaamaan ajan tarpeisiin.

Tutkimusten mukaan 75–80 prosenttia amerikkalaisista pitää nykyään itseään kristittyinä ja noin 55 prosenttia katsoo olevansa protestantteja. Protestanttien kirkkojen omien tilastojen mukaan kuitenkin vain noin kolmannes väestöstä kuuluu niihin – prosenttiosuus tosin riippuu siitä, mitkä yhteisöt luetaan protestantismiin piiriin. Yhdysvalloissa on siis paljon ihmisiä, jotka pitävät itseään protestantteina ja osallistuvat kirkon toimintaan mutta eivät kuulu mihinkään vakiintuneeseen protestanttiseen yhteisöön. Uskon voima näkyy esimerkiksi siinä, että yli puolet protestanttien kirkkojen lähetystyöhön käyttämistä varoista on pitkään tullut Yhdysvalloista. Amerikkalaisten hallitsema elokuvateollisuus ja media ovat levittäneet sikäläisiä ajatustapoja ja samalla luoneet pohjaa myös amerikkalaisen kristillisyyden leviämiseksi Yhdysvaltojen ulkopuolelle.

Kristinusko leviää Afrikkaan ja Aasiaan

Modernin ajattelun leviäminen vaikutti monella tavalla myös lähetystyöhön. Valistuksella oli taipumus pitää kaikkia uskontoja samanarvoisina. Siksi se piti lähetystyötä turhana ja vaikutti siihen lamaanuttavasti. Toisaalta yksilökeskeinen ajattelutapa ja vähitellen myös ihmisten tasa-arvon korostaminen loivat pohjaa uudentalaiselle lähetystyölle.

Modernin lähetystyön alkuvaihe

Lähetystyö virisi uudelleen herätyskristillisissä piireissä 1700-luvun kuluessa. Protestanttien ongelmana oli aluksi se, että lähetystyötä varten ei ollut organisaatioita. Englannissa kristinuskon levittämisestä innostuneet ihmiset ryhtyivät 1790-luvulta lähtien järjestäytymään ajalle tyypilliseen tapaan seuroiksi. Protestanttien toiminta organisoitui 1800-luvun kuluessa kaikkialla lähetysseuroiksi, jotka keräsivät varoja työhön ja lähettivät saarnaajia kaukaisille lähetyskentille. Katolisuuden uusi voimistuminen puolestaan näkyi siinä, että katolisessa kirkossa syntyi 1800-luvun alusta lähtien lähetystyötä varten lukuisia uusia sääntökuntia.

Lähetystyo saattoi nojautua Euroopan kulttuurin ylivoimaisuuteen ja eurooppalaisten laajenevaan siirtomaavaltaan. Selvimmin eurooppalaisten mahti näkyi siinä, että siirtomaavallat jakoivat 1880-luvulla miltei koko Afrikan keskenään. Koska vallanpitäjät hyväksyivät yleensä vain oman kirkkoiensa lähetystyön, jako merkitsi myös Afrikan jakamista eri kirkkokuntien kesken. Siirtomaavallat tukivat lähetystyötä, koska ne pitivät sitä tehokkaana tapana levittää omaa kulttuuriaan. Tunnetuin esimerkki eurooppalaisen kulttuurin levittämisen ja lähetystyön yhteen kietoutumisesta oli brittiläinen *David Livingstone* (k. 1873), joka oli paitsi lähetysaarnaja myös tutkimusmatkailija, lääkäri ja orjakaupan vastustaja.

Modernin yksilökeskeisen ajattelutavan mukaisesti lähetystyöntekijät näkivät yleensä myös paikalliset ihmiset yksilöinä, jotka oli pelastettava kadtuksesta. Koska alkuperäisväestö kuitenkin ajatteli edelleen yhteisöllisesti, työ eteni useimmiten hyvin hitaasti. Lisäksi lähetystyöntekijät pyrkivät etenkin Afrikassa korvaamaan paikallisen kulttuurin eurooppalaisella, eivät niinkään etsimään liittymäkohtia siihen. Lähetyskentille syntyneiden kirkkojen johtokin pidettiin länsimaalaisten käsissä, koska siirtomaavalta piti paikallisen väestön kouluttamista johtotehtäviin itsensä kannalta vaarallisena. Pukunsa värin mukaan ”valkoisina isinä” tunnettu katolinen pappissääntökunta, joka toimi islamilaisessa Länsi-Afrikassa, pyrki kuitenkin 1800-luvun lopusta lähtien kasvattamaan afrikkalaista papistoa ja siirtämään sille vastuun paikallisesta kirkosta. Protestanttien piirissä metodistit lähtivät ensimmäisinä tälle tielle.

Lähetystyön tuloksena syntyi ensimmäiseen maailmansotaan mennessä pieniä kristillisiä vähemmistöjä lähes kaikkialle. Ainoa merkittävä poikkeus olivat Lähi-idän islamilaiset maat, joissa kristinuskoon kääntyminen oli edelleen kuolemanrangaistuksen uhalla kiellettyä. Varsinkin siellä, missä lähetystyöntekijät saivat paikallisten yhteisöjen johtajat omaksumaan kristinuskon, työ saattoi johtaa koko alueenkin kristillistymiseen. Suuri osa Tyynenmeren saaristojen asukkaista omaksui tällä tavalla kristinuskon ensimmäiseen maailmansotaan mennessä. Australia ja Uusi-Seelanti taas kristillistyivät eurooppalaisten maahanmuuton myötä.

Afrikan kristillistyminen

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen usko länsimaisen kulttuurin jatkuvaan voittokulkuun ja edistykseen alkoi horjua. Siirtomaissa näkyikin jo vastarinnan merkkejä, ja niinpä lähetysjärjestöt arvioivat toimintaansa uudelleen. Protestantit alkoivat kouluttaa paikallista papistoa kirkkojen johdotehtäviin, ja katolinen kirkko ryhtyi 1920-luvulta lähtien siirtämään lähetystyön tuloksena syntyneitä hiippakuntia aasialaisten ja afrikkalaisten piispojen johtoon.

Afrikassa siirtomaavalta alkoi purkautua 1950-luvun lopulta lähtien. Uusien valtioiden synty ei yleensä johtanut lähetystyön vastaisiin reaktioihin, vaan kansalliset kirkot pystyivät jatkamaan työtään. Tähän vaikutti myös se, että valtaosa kirkoista ja lähetysjärjestöistä vastusti Etelä-Afrikan valkoisen hallituksen omaksumaa rotuerottelupolitiikkaa ja asetui näin selkeästi afrikkalaisten puolelle. Kristinuskon asema on heikentynyt vain islamilaisessa Pohjois-Afrikassa. Sen sijaan Saharan eteläpuolella kristinusko on 1960-luvulta lähtien levinnyt nopeasti ja siitä on tullut alueen valtauskonto. Vuosisadan lopussa arvioitiin, että Saharan eteläpuolisen Afrikan väestöstä lähes 60 prosenttia oli kristittyjä. Valtaosa kokonaisesta maanosasta on näin tullut kristinuskon ja sen leimaaman kulttuurin piiriin.

Siirtomaavallan aika näkyy edelleen siinä, että katolinen kirkko on vahvimmillaan entisissä Portugalin, Ranskan ja Belgian siirtomaissa, protestantit taas entisissä Englannin ja Saksan siirtomaissa. Afrikan uskonollinen kartta on kuitenkin hyvin kirjava. Perinteisten länsimaisten kirkkojen rinnalla toimii suuri määrä ”riippumattomia” kirkkoja, joista monet ovat yhdistäneet kristinuskon afrikkalaisiin perinteisiin. Niistä merkittävin on *Simon Kimbangu* (k. 1951) luoma kirkko, johon kuuluu pääasiasa Kongossa useita miljoonia ihmisiä. Lisäksi karismaattinen liike on levinnyt myös Afrikkaan ja lisännyt kirkon hajanaisuutta. Parin viime vuosikymmenen aikana helluntailainen ja karismaattinen kristillisyyden kasvanut nopeammin kuin perinteiset kirkot.

Aasian kirkkojen ongelmat ja viime aikojen kasvu

Aasiassa lähetystyö on tuottanut paljon vähemmän tuloksia. Merkittävien syy tähän on se, että Aasian uskonnot ovat tukeutuneet omaan perinteeseen ja pystyneet kilpailemaan kristinuskon kanssa aivan eri mitassa kuin Afrikan heimouskonnot. Lähetysjärjestöt ovat yrittäneet vastata tähän haasteeseen ”aasialaistamalla” kristinuskoa.

Toisen maailmansodan jälkeen siirtomaavalta päättyi myös Aasiassa. Esimerkiksi Intiassa pieni kristitty vähemmistö, pari prosenttia väestöstä, on säilyttänyt sen jälkeen asemansa, mutta ei ole kasvanut. Kristinuskon vaikutus ulottuu kuitenkin paljon laajemmalle kuin kristittyjen lukumäärästä sinänsä voisi päätellä, ja monille hinduille Kristus on yksi jumalahahmo monien muiden joukossa. Samankaltainen tilanne on myös Japanissa: kirkkojen jäsenmäärä on pysynyt pienenä, noin prosentti väestöstä, mutta huomattava osa japanilaisista katsoo olevansa sekä šintolaisia, buddhalaisia että kristittyjä.

Islamilaisissa maissa ei kristityksi kääntyminen yleensä ole ollut sallittua. Ainoastaan Indonesiassa on jonkin verran ollut liikettä islamista kristinuskoon. Lähi-idän arabimaissa on vanhoja 3–10 prosentin suuruisia kristillisiä vähemmistöjä Egyptissä, Jordaniassa, Syyriassa ja Irakissa. Libanonissa kristittyjä on noin kolmannes väestöstä. Muuttoliikkeen vuoksi kristittyjen lukumäärä on varsinkin Israelissa ja sen ympäristössä vähentynyt. Samasta syystä on Kuwaitiin ja Bahrainiin syntynyt 6–7 prosentin suuruinen kristillinen vähemmistö.

Kommunistien noustua Kiinassa, Pohjois-Koreassa ja Pohjois-Vietnamissa valtaan toisen maailmansodan jälkeen näiden maiden kristilliset vähemmistöt joutuivat totalitaarisen ideologian alaisuuteen. Kiinassa sekä protestanttiset kirkot että katolinen kirkko jakautuivat julkisesti toimivaan, valtion valvomaan kirkkoon ja kiellettyyn, salaiseen kirkkoon. Kulttuurivallankumouksen aikana 1960-luvun lopulla kommunistien radikaali siipi pyrki juurimaan kristinuskon muun länsimaisen vaikutuksen mukana kokonaan pois, ja lukuisat kristityt saivat surmansa. Tuon vaiheen jälkeen Kiina on kuitenkin vähitellen lähentynyt länttä, ja kirkot ovat jälleen pystyneet toimimaan. Jako julkisesti toimivaan ja salaiseen kirkkoon on kuitenkin säilynyt. Kristittyjen lukumäärää on sen vuoksi hyvin vaikea arvioida. Kiinassa lienee kuitenkin useita kymmeniä miljoonia kristittyjä, ja

heidän lukumääränsä kasvaa nopeasti. Enemmistö kristityistä on protestantteja. Myös Laosissa, Myanmarissa (Burmassa) ja Kambodžassa kommunistiset tai kommunismia lähellä olevat hallitukset ovat suhtautuneet kristinuskoon kielteisesti. Kambodžassa kirkko käytännöllisesti katsoen tuhoutui kommunistien 1974 toteuttamassa kansanmurhassa.

Itä-Aasiassa Filippiinit ja Itä-Timor ovat vanhastaan katolisia maita. Itä-Timorissa katolinen kirkko tuki henkisesti liikettä, joka 1970-luvulta lähtien vastusti Indonesian miehitysvaltaa. Myös Sri Lankassa, Indonesiassa, Malesiassa, Singaporessa, Vietnamissa ja Taiwanissa on 5–10 prosentin suuruinen kristillinen vähemmistö. Merkittävimpiä tuloksia lähetystyö on saavuttanut Papua-Uudessa-Guineassa, missä valtaosa asukkaista on toisen maailmansodan jälkeen liittynyt kirkkojen jäseniksi, sekä Etelä-Koreassa, missä noin neljännes väestöstä on omaksunut kristinuskon. Etenkin Koreassa on Yhdysvalloista levinneen karismaattisen kristillisyyden vaikutus tuntunut vahvana.

Kristinuskko vuonna 2000

Kirkkojen yhteyspyrkimykset

Moderni maailma on murtanut reformaation jälkeisen eurooppalaisen järjestelmän, jossa jokaisella kirkkokunnalla oli oma alueensa, ja kirkot ovat joutuneet toimimaan limittäin. Lähetyskentillä kristinuskon pirstoutuneisuus johti 1800-luvulla lähetysjärjestöjen keskinäiseen kilpailuun, joka uhkasi koko lähetystyön uskottavuutta. Kirkon jakautuneisuus alkoi näyttää entistäkin suuremmalta ongelmalta.

Ekumeeninen liike syntyy

Pisimmälle kirkko on jakautunut anglosaksisessa maailmassa, varsinkin Yhdysvalloissa. Siksi myös yhteyspyrkimysten voimistuminen alkoi anglosaksisista maista. Jo 1800-luvulla syntyi lukuisia yhteisprotestanttisia järjestöjä, esimerkiksi vuonna 1846 perustettu Evankelinen allianssi, joka muodostui lähinnä eri kirkkojen johtajien ja muiden vaikuttajien neuvonpito-kanavaksi. Protestanttiset tunnustuskunnat ryhtyivät perustamaan järjestöjä myös sisäistä yhteydenpitoaan varten. Lisäksi syntyi tunnustuskuntien rajat ylittäviä maallikkojen järjestöjä, joista merkittävimmiksi muodostuivat nuorten miesten ja naisten kristilliset yhdistykset, NMKY ja NNKY. Protestanttiset lähetysseurat järjestivät jo 1800-luvun lopulla kokouksia sopiakseen käytännön järjestelyistä, joilla turha kilpailu lähetyskentillä voitaisiin estää.

Edinburghissa vuonna 1910 järjestetty protestanttisten kirkkojen lähetyskonferenssi antoi lopulta sysäyksen ekumeeniselle liikkeelle valitsemalla komitean suunnittelemaan kirkkojen välistä yhteistyötä. Konferenssin puheenjohtajana toimi amerikkalainen *John R. Mott*, josta tuli ekumeenisen liikkeen keskeisin vaikuttaja. Myös ensimmäinen maailmansota vaikutti yhteyspyrkimyksiin. Ennen sitä oli perustettu useita protestanttisten kirkkojen järjestöjä, joiden tarkoituksena oli estää suursodan syttyminen. Niillä ei kuitenkaan ollut mitään vaikutusta tapahtumiin. Tämä osoitti, miten välttämätöntä oli tehostaa kirkkojen yhteistoimintaa. Edinburghissa valittu komitea perusti sodan jälkeen vuonna 1921 Kansainvälisen lähetysneuvoston (KLN), jonka alaisiksi perustettiin kansallisia lähetysneuvostoja.

Samoihin aikoihin syntyi myös *Life and Work* (elämä ja työ) -nimeä käyttänyt liike, joka ryhtyi järjestämään eettisiä kysymyksiä ja kirkkojen käytännön yhteistoimintaa käsitteleviä kokouksia. Niistä ensimmäinen pidettiin Tukholmassa vuonna 1925 Ruotsin arkkipiispan *Nathan Söderblomin* aloitteesta. Kaksi vuotta myöhemmin järjestäytyi vielä kolmas liike, joka keskittyi oppiin ja kirkon järjestykseen (*Faith and Order*) liittyviin kysymyksiin. Nämä organisaatiot eivät olleet enää pelkästään protestanttisia, vaan myös ortodoksiset kirkot osallistuivat niiden toimintaan. *Life and Work*- ja *Faith and Order* -liikkeet päättivät 1930-luvulla sulautua yhteen, mutta toisen maailmansodan vuoksi tämä tapahtui vasta 1948, jolloin syntyi Kirkkojen maailmanneuvosto (KMN). Kansainvälinen lähetysneuvosto liittyi KMN:oon vuonna 1961. KMN pyrkii kirkkojen täydelliseen yhtymiseen. Toisaalta se ei itse pyri ”ylikirkoksi” eikä sillä ole käskyvaltaa kirkkoihin nähden. KMN:n toimintakeskus on alusta lähtien ollut Genevessä. Sen yhteydessä toimii myös useita protestanttisten tunnustuskuntien omia järjestöjä, esimerkiksi vuonna 1947 perustettu Luterilainen maailmanliitto (LML).

Ekumeeniselle liikkeelle 1960-luvusta tuli merkittävä taitekohta. Ensimmäkin Neuvostoliiton ja Euroopan kommunistimaiden kirkot pääsivät osallistumaan KMN:n toimintaan. Toiseksi katolinen kirkko lähti Vatikanin toisen konsiilin luoman uuden linjan mukaisesti osallistumaan ekumeenisiin pyrkimyksiin. KMN:n jäseneksi se ei kuitenkaan liittynyt. Kolmanneksi vapautuksen teologia ja ajan vasemmistolainen henki vaikuttivat myös ekumeeniseen liikkeeseen.

Tämä kaikki sai evankelikaaliset protestanttiset kirkot ja piirit entistä enemmän vastustamaan ekumeenista liikettä. Varsinkin Yhdysvalloissa vaikutti edelleen vahvana aina 1950-luvun spiritualismiin saakka ulottuva käsitys, jonka mukaan kirkko tarkoitti uskovien keskinäistä ”sydämen yhteyttä”. Tämä yhteys ei ollut koskaan lakannut, eikä kirkko siis itse asiassa ollutkaan jakautunut. Näin ajattelevien ihmisten mielestä protestanttien tuli pyrkiä kokoamaan voimansa ja ennen kaikkea sopimaan mahdollisimman tehokkaasta evankeliumin levittämisestä. Tältä pohjalta syntyi ns. Lausannen liike, joka sai nimensä vuonna 1974 järjestetystä ensimmäisestä maailman evankelioimiskokouksesta. Liikkeen merkittävimpänä taustahahmona oli amerikkalainen evankelista Billy Graham.

Yhteyspyrkimysten ongelmia ja tuloksia

Ekumeeninen liike on viime vuosikymmeninä saavuttanut monia huomiota herättäneitä tuloksia ja johtanut jopa protestanttisten kirkkojen yhdistymisiin. Euroopassa näkyvimpiä tapahtumia ovat olleet Keski-Euroopan protestanttisten kirkkojen vuonna 1973 hyväksymä *Leueningin konkordia* sekä anglikaanisen kirkon ja Pohjoismaiden ja Baltian kirkkojen vuonna 1996 solmima *Porvoon sopimus*. Leueningin konkordian taustana olivat vuosisatoja jatkunut pyrkimys lopettaa luterilaisten ja reformoitujen kirkkojen välinen riita sekä näiden kirkkojen kovat kokemukset kansallissosialistisessa Saksassa. Kirkot katsoivat, että reformaatioajan erimielisyydet eivät olleet enää yhteyden este. Ne eivät sulautuneet yhteen, mutta sopivat ehtoollisyhteydestä ja siitä, että niiden papit voivat toimia kaikissa sopimukseen liittyneissä kirkoissa. Porvoon sopimus taas loi samankaltaisen yhteyden sen hyväksyneiden kirkkojen välille. Leueningin konkordia ja Porvoon sopimus olivat mahdollisia, koska moderni ajattelu yhdisti kirkkoja ja reformaation teologiassa oli merkitystä enää vain sillä, mikä näytettiin sopivan moderniin maailmaan.

Sen sijaan kirkkoja todella erottaviin ongelmiin ekumeeninen liike ei ole kyennyt löytämään ratkaisuja. Katolisen ja ortodoksisen kirkon välillä ainoa merkittävä kiistanaihe on kysymys paavin oikeudesta nimittää piispat ja tarvittaessa puuttua hiippakuntien toimintaan. Ortodoksien on vaikea hyväksyä paaville tällaista valtaa. Katolinen kirkko taas katsoo selvinneensä monista vaikeista kriiseistä juuri paikallisten kirkkojen paavinistuimelta saaman tuen ansiosta. Siksi se näkee paaviuden Jumalan lahjana, jota kirkko ei voi hylätä.

Kommunismien luhistuttua myös uniaattikirkot ovat hirtäneet ortodoksien ja katolilaisten suhteita. Etenkin Venäjän kirkko on omaksunut varauksellisen asenteen katoliseen kirkkoon. Ortodoksinen maailma on myös sisäisesti hajanainen, mikä näkyy selvimmin siitä, että vuosikymmeniä suunnitellun yleisortodoksisen kirkolliskokouksen valmistelut ovat edenneet hitaasti. Etenkin Moskovan ja Konstantinopolin patriarkaattien taistelu vaikutusvallasta on johtanut huomiota herättäneisiin ristiriitoihin.

Vaikeinta on ylittää katolisen ja ortodoksisen kirkon sekä protestanttisten kirkkojen välinen raja. Neuvotteluissa on kyllä saavutettu tuloksia.

Niinpä katolinen kirkko ja suurin osa LML:oon kuuluvista kirkoista hyväksyivät vuonna 1999 *Yhteisen julistuksen vanhurskauttamisesta*. Käytännön toimiin se ei kuitenkaan johtanut. Ongelmana on kirkon ja Raamatun suhde. Protestantit ovat ymmärtäneet kristinuskon Raamatusta käsin ja katsoneet kirkon olevan seurausta Jumalan sanasta. Katolilaiset ja ortodoksit taas ovat ymmärtäneet kristinuskon kirkosta käsin ja muistuttavat, että Uusi testamentti on kirkon luoma kirjakokoelma ja että kirkko toimi aluksi kauan ilman sitä. Ortodoksisten kirkkojen vahvistuminen kommunismin jälkeen näkyy siinä, että ne eivät ole enää tyytyneet protestanttien ohjaamaan KMN:n toimintaan, vaan ovat jopa uhanneet erota maailmanjärjestöstä.

Kristinusko **nykymaailmassa**

Lähetystyön tuloksena kristinuskosta on tullut ainoa maailmanuskonto, jolla on laajaa kannatusta kaikissa asutuissa maanosissa. Vain Aasiassa kristittyjä on prosentuaalisesti vähän, mutta sielläkin on useita valtioita, joissa enemmistö on kristittyjä. Koko maailman väestöstä noin kolmannes on kristittyjä. Viime vuosikymmeninä tämä osuus ei ole juuri muuttunut. Koska Lähi-idän ja Etelä-Aasian nopea väestönkasvu on kasvattanut islamin ja hindulaisuuden prosenttiosuutta, eivät kristillisen lähetystyön tulokset ole päässeet näkymään tilastoissa.

Katolinen kirkko on ylivoimaisesti suurin kristillinen yhteisö. Nykyään siihen kuuluu yli miljardi ihmistä, yli puolet kaikista kristityistä. Katolisen kirkon merkittävin tukialue on Lätinalainen Amerikka, jonka asukkaista valtaosa on katolilaisia. Yhteensä Pohjois- ja Etelä-Amerikan väestöstä yli 60 % kuuluu katoliseen kirkkoon. Euroopassa katolilaisia on noin 40 % ja Afrikassa lähes 20 %.

Protestanttisiin kirkkoihin kuuluu noin kolmannes kaikista kristityistä. Pohjois-Euroopan ja anglosaksisen Pohjois-Amerikan lisäksi protestanttisten kirkkojen vahvinta kannatusaluetta ovat Australia, Tyynenmeren alue ja Saharan eteläpuolinen Afrikka (varsinkin Englannin ja Saksan entiset siirtomaat).

Ortodoksisiin kirkkoihin kuuluu noin 10–15 % kristityistä. Ortodoksien lukumäärää koskevat arviot vaihtelevat kuitenkin melkoisesti. Ortodoksisen kirkon kannatusalueissa ei 1900-luvun kuluessa ole tapahtunut merkittäviä muutoksia. Monofysiittisiin ja nestoriolaisiin kirkkoihin kuuluu Lähi-idässä ja Afrikassa noin 40 miljoonaa kristittyä, heistä valtaosa monofysiitteja.

Lähetystyö on johtanut siihen, että kristinuskon painopiste on siirtymässä pohjoisen teollisuusmaista kolmanteen maailmaan. Jo nyt kolmannen maailman kirkkojen ääni kuuluu vahvasti. Tunnetuimpia esimerkkejä siitä on Etelä-Afrikkaan arkkipiispa *Desmond Tutun* johdolla luotu menettely, jonka tarkoituksena on selvittää rotuerottelun aikaiset tapahtumat pelkkien rangaistusten sijasta kristilliseen tapaan sovintoon pyrkimällä, katumalla ja anteeksi antamalla.

Historian tapahtumia

Kristinuskon historia		Yleinen historia	
n. 30	kristinusko syntyy		
n. 70	Jerusalemien alkuseurakunnan toiminta päättyy	n. 70	roomalaiset kukistavat juutalaisten kapinan
n. 150	markionilaisuus eriytyy katolisesta kirkosta		
n. 160	Uuden testamentin kirjakoelma alkaa hahmottua		
165	Justinos Marttyyri kuolee		
170–200	montanolaisuus eriytyy omaksi kirkoksi	n. 170	epidemia heikentää Rooman imperiumia
180–200	Irenaeus vastustaa gnostilaisuutta		
n. 250	Deciuksen vaino ja Origeenin kuolema	n. 260	toinen tuhoisa epidemia
		n. 270	Voittamattoman auringon kultista toivotaan imperiumin yhdistäjää
303	Diocletianus yrittää tuhota kristinuskon		
313	Milanon käskykirje sallii kristinuskon		
314	Arlesin kirkolliskokous donatolaisia vastaan		
n. 314	kristinuskosta Armenian hovin uskonto		
n. 320	Pakomios perustaa ensimmäisen luostarin		
325	Nikean kirkolliskokous	330	Konstantinopoli imperiumin pääkaupungiksi
		361–363	Julianus yrittää elvyttää pakanuuden
381	Konstantinopolin kirkolliskokous ratkaisee areiolaisen riidan	395	Theodosius kieltää muiden uskontojen harjoittamisen
430	Augustinus kuolee	n. 410–430	germaanit valloittavat Rooman valtakunnan länsiosat
430–460	kristinusko leviää Irlantiin		
451	Khalkedonin kirkolliskokous		

500			
n. 500	frankit kääntyvät katoliseen uskoon	527–565	Justinianus I yrittää elvyttää Rooman valtakunnan
589	länsigootit luopuvat areiolaisuudesta		
590–604	paavi Gregorius Suuri etsii yhteyksiä germaanikansoihin	622–632	Muhammed aloittaa pyhän sodan islamin levittämiseksi
		635–644	Muslimit valloittavat Lähi-idän
730	Bysantin kuvariita alkaa		
754	Paavinistuimen ja frankkien liitto		
	”Saksan apostoli” Bonifatius surmataan	800	Kaarle Suuri kruunataan lännen keisariksi
843	Bysantin kuvariita päättyy		
n. 860	kristinusko leviää Bulgariaan		
966	läntinen kristinusko leviää Puolaan	962	Saksalais-roomalainen keisarikunta syntyy
988	bysanttilainen kristinusko leviää Rusin valtakuntaan		
1000			
1000	Unkarin kirkko järjestetään paavin alaisuuteen		
n. 1050	reformiliike saa johtoaseman lännen kirkossa		
1054	paavinistuimen ja Konstantinopolin patriarkaatin välirikko	1071	seldžukit tunkeutuvat Vähään-Aasiaan
n. 1140	Gratianus luo kanonisen oikeuden perusteet	1099–1187	Palestiina ristiretkeläisten hallussa
1215	dominikaaniveljestö syntyy	1204–1261	Konstantinopoli länsimaalaisten hallussa
1226	Franciscus Assisilainen kuolee		
n. 1230	paavi ryhtyy johtamaan inkvisitiota	n. 1230–1240	kristityt valloittavat suurimman osan Espanjaa muslimeilta

1274	Tuomas Akvinolainen kuolee		
1309–1377	paavinistuinn Avignonissa	n. 1350	musta surma
1378–1417	länsimainen skisma ja läntisen kirkon hajoamisen alkuvaihe		
1439	Rooman ja Konstantinopolin sovinto Firenzen kirkolliskokouksessa	1453	turkkilaiset valloittavat Konstantinopolin
		1492	Kolumbus löytää Amerikan
		1494	Espanja ja Portugali sopivat merentakaisen alueiden jaosta
1500			
1517	Lutherin aneteesit	1519	espanjalaiset valloittavat Meksikon
1521	Luther erotetaan katolisesta kirkosta		
1525	kastajaliike syntyy	1525	talonpoikaissota Saksassa
n. 1525	Lutherin ja Sveitsin reformaattoreiden riita ehtoollisesta	1529	turkkilaiset piirittävät Wieniä
1530	Augsburgin uskontunnustus	1532	espanjalaiset aloittavat Perun valloituksen
1534	Henrik VIII katkaisee Englannin kirkon yhteyden paavinistuimeen		
1541	Calvin Geneven seurakunnan johtajaksi	1543	Kopernikuksen aurinkokeskeinen maailmankuva julkaistetaan
1545–1563	Trenton konsiili määrittelee katolisen kirkon suunnan	1555	Augsburgin uskonrauha
		1562–1598	hugenottisodat Ranskassa
1558–1603	Elisabet I koettaa vakiinnuttaa anglikaanisen kirkon		
1571	Alankomaisten kalvinilaiset järjestäytyvät		
1580	<i>Yksimielisyyden kirja</i> yhdistämään luterilaisia		
1589	Moskovan patriarkaatti perustetaan		

1600			
n. 1640	baptismi ja kveekareiden liike syntyvät	1618–1648	kolmikymmenvuotinen sota
n. 1660	Venäjän kirkon hajaannus		
n. 1675	Saksan pietismi syntyy		
1689	Englannin suvaitsevuuslaki		
1700			
1721	Pietari Suuri korvaa patriarkan viran pyhällä synodilla	1750–1780	Ranskan valistuksen huipputaus
1738	metodismi syntyy		
1742	herrnhutilaisuus irrottautuu luterilaisuudesta		
n. 1750–1800	neologia hallitsee Euroopan protestanttisia kirkkoja		
		1787	Yhdysvaltain perustuslaki takaa uskonnonvapauden
		1789	Ranskan suuri vallankumous alkaa
1800			
n. 1800	Schleiermacher ohjaa protestanttisen teologian uusille urille	1848	Kommunistisen puolueen manifesti
n. 1830	adventismi syntyy		
n. 1833	protestanttinen diakoniatyö alkaa Saksassa		
1865	Pelastusarmeijan alkumuo- to syntyy		
1869-1870	Vatikaanin 1. kirkollisko- kous		
n. 1870	Moodyn herätys Yhdysval- loissa		
1871	Saksan kulttuuritaistelu al- kaa		
1900			
1905	Ranskan tasavalta katkaisee siteet katoliseen kirkkoon	1914–1918	ensimmäinen maailman- sota
1906	helluntaillaisuus syntyy		
1910	Edinburghin lähetyskonfe- renssi antaa sysäyksen eku- meeniselle liikkeelle		

1917	Moskovan patriarkaatti perustetaan uudelleen	1917	Venäjän bolševikit ryhtyvät tukahduttamaan uskontoa
1929	Vatikaanivaltio perustetaan	1922	Mussolini valtaan Italiassa
1933	Saksan kirkkotaistelu alkaa	1933–1945	kansallissosialistinen diktaattori Saksassa
		1939–1945	toinen maailmansota
1948	Kirkkojen maailmanneuvosto perustetaan		
1962–1965	Vatikaanin 2. kirkolliskokous		
1971	Vapautuksen teologia syntyy		
1973	<i>Leuenbergin konkordia</i>		
1978	Johannes Paavali II paaviksi	1991	Neuvostoliitto hajoaa
1999	<i>Yhteinen julistus vanhurskauttamisesta</i>		

Kirjallisuutta

Kristinuskon historian yleisesityksiä

- Christensen, Torben & Göransson, Sven, *Kirkkohistoria 1–2*. Gaudeamus, Tapiola 1974.
- Clark, Kenneth, *Länsimäinen perintömme*. [Helsinki] 1971.
- Dué, Andrea & Laboa, Juan Maria, *Kristinuskko 2000 vuotta*. Kirjapaja, Helsinki 1998.
- Eurooppa: uskon voima*. WSOY, 1995.
- Gascoigne, Bamber, *Kristikunnan historia*. Weilin & Göös, [Helsinki] 1978.
- Kristinuskko kohti kolmatta vuosituhatta*. Studia generalia / Helsingin yliopisto, vapaan sivistystyön toimikunta: kevät 2000. Toim. Päivi Heino & Harri Westermarck. Helsinki 2000.
- Kristinuskon historia 1–2*. Weilin & Göös, Gütersloh 1999.

Erilaisia näkökulmia kristinuskon historiaan

- Eevan tie alttarille: nainen kirkon historiassa*. Toim. Päivi Salmesvuori. Edita, Helsinki 2002.
- Lasaruksesta leipäjonoihin: köyhyys kirkon kysymyksenä*. Toim. Virpi Mäkinen. Atena, Jyväskylä 2002.
- Lopun ajat eilen ja tänään*. Toim. Risto Saarinen ja Risto Uro. Kirkon tutkimuskeskus, sarja A 48. Tampere 1988.
- Pyhiä miehiä ja naisia*. Toim. Elizabeth Hallam. Karisto, Hämeenlinna 1996.
- Schlunk, Martin, *Kristillisen läbetytystön historia*. Suomen Lähetysseura, Helsinki 1973.

Yksittäisten kirkkojen historian esityksiä

- Benz, Ernst, *Idän kirkko*. Kirjayhtymä, Helsinki 1970.
- Kärkkäinen, Tapani, *Kirkon historia: ortodoksin käsikirja*. Ortodoksisen kirjallisuuden julkaisuneuvosto, [Joensuu] 1999.
- Orlandis, José, *Katolisen kirkon historia*. Okeanos, Helsinki 1999.
- Pyhä Venäjänmaa: 1000 vuotta kristinuskkoa Venäjällä*. SLEY-kirjat, Helsinki 1987.
- Westin, Gunnar, *Vapaan kristillisyyden historia*. Ristin voitto, Tikkurila 1975.

Lukuun I liittyviä teoksia

- Annala, Pauli, *Antiikin teologinen perintö: kristillisen platonismin viisi vuosisataa*.
Yliopistopaino, Helsinki 1993.
- Halldorf, Peter, *21 kirkkoisää*. Barents Publishers-Fin, Kokkola 2001.
- Tarvainen, Olavi, *Kaksitoista kirkkoisää*. Kirjaneliö, Helsinki 1986.
- Walsh, Michael, *Kristinuskon syntyhistoria*. Weilin & Göös, 1988.

Lukuun II liittyviä teoksia

- Hakkarainen, Jarmo, *Ajaton Bysantti 1–3*. Ortodoksisen teologian laitoksen julkaisuja / Joensuun yliopisto 11, 16, 24. Joensuu 1994–1998.
- Hanska, Jussi & Salonen, Kirsi, *Kirkko, kuri ja koulutus: hengellisen säädyn moraalihistoriaa myöhäiskeskiajalla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 968. Helsinki 2004.
- Heikkilä, Tuomas & Lehmijoki-Gardner, Maiju: *Keskiajan kirkko: uskonelämän muotoja läntisessä kristikunnassa*. Tietolipas 185. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002.
- Ikkuisuuden odotus: uskonto keskiajan kulttuurissa*. Toim. Meri Heinonen. Gaudeamus, Helsinki 2000.
- Keskiajan kevät: kirjoituksia eurooppalaisen kulttuurin juurista*. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen. WSOY, Helsinki 2001.
- Krötzl, Christian, *Pietarin ja Paavalin nimissä: paavit, Euroopan muotoutuminen ja lähetystyö keskiajalla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 972. Helsinki 2004.

Lukuun III liittyviä teoksia

- Arffman, Kaarlo, *Mitä oli luterilaisuus? Johdatus kadonneeseen eurooppalaiseen kristinuskon tulkintaan*. 3. painos. Yliopistopaino, Helsinki 2004.
- Dülmen, Andrea van, *Martti Luther: elämä, teot ja kirjoitukset*. IdeaNova, Turku 2002.
- Kittelson, James, *Uskon puolesta: Martti Lutherin elämäntyö*. Perussanoma, Kauniainen 1996.
- Laasonen, Pentti, *Luterilaisuus Rooman ja Geneven välissä: luterilaisuuden identiteettiäistelu 1577– noin 1690*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 171. Helsinki 1998.
- Mannermaa, Tuomo, *Kaksi rakkautta: johdatus Lutherin uskon maailmaan*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 194. Helsinki 1995.

Lukuun IV liittyviä teoksia

- Beeson, Trevor, *Vastarintaa vai mukautumista: raportti Neuvostoliiton ja muiden Itä-Euroopan maiden uskonnollisesta tilanteesta*. SLEY-kirjat, [Helsinki] 1977.
- Dahlgren, Sam, *Vainottu kirkko: luterilaiset kirkot Itä-Euroopan maissa*. SLEY-kirjat, [Helsinki] 1990.
- Saarinen, Risto: *Johdatus ekumeniikkaan*. Kirjaneliö, Helsinki 1994.
- Teinonen, Seppo A., *Nykyajan labkot: uusia uskonnollisia liikkeitä ja yhteisöjä*. Avain-sarja 8. Kirjayhtymä, Helsinki 1965.
- Uskonto ja nykyaika: yksilö ja eurooppalaisen yhteiskunnan murros*. Toim. Markku Heikkilä. Atena, Jyväskylä 1999.
- Usko, toivo ja vallankumous: kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa*. Toim. Aarno Laitinen. Otava, Helsinki 1991.
- Wallmann, Johannes, *Töinen kääntymys ja maailmanparannus: pietismi kirkkohistoriallisena ilmiönä*. Kirjaneliö, Helsinki 1997.
- Vuola, Elina: *Köyhien Jumala: johdatus vapautuksen teologiaan*. Gaudeamus, [Helsinki] 1991.

Henkilöhakemisto

A

Aidan 76
Aleksandros 52
Aleksanteri I (keisari) 220
Aleksanteri II (keisari) 221
Aleksanteri VI (paavi) 123
Aleksios 102
Al-Hakim 102
Ambrosius 30
Andreas 67,68
Anselm Canterburyläinen 95
Antonios 48,49
Arbogastes 41
Arc, Jeanne d', ks. Jeanne d'Arc
Areios 52
Aristoteles 100
Arminius, Jakob 161
Arndt, Johann 155,177
Arouet, François-Marie 186
Athanasios 30,52
Attila 63
Augustinus (Hippon piispa) 30,51,
59–62,100,130,140
Augustinus (Canterburyn arkkipiispa) 76
Aurelianus 37

B

Bach, Johann Sebastian 157
Barnabas 18
Basileios Suuri 30,50,54,64
Bayle, Pierre 176
Becket, Thomas 96
Beda Venerabilis 75
Benedictus Nursialainen 51
Bernhard Clairvauxlainen 109,112
Birgitta Birgerintytär 116,119
Bismarck, Otto von 211
Bonaparte, Napoleon 193–195,198
Bonifatius (Mainzin arkkipiispa) 77,78
Bonifatius VIII (paavi) 114
Booth, Catherine 203

Booth, William 203
Boris, ks. Mikael
Bullinger, Heinrich 138
Bunyan, John 165

C

Calixtus (Rooman piispa) 34
Calixtus, Georg 155
Calovius, Abraham 154
Calvin, Jean 140–142,153,161
Campbell, Alexander 217
Canisius, Petrus 149
Caracalla 35
Castro, Fidel 234
Cartesius, ks. Descartes, René
Celestinus 63
Cranmer, Thomas 143
Cromwell, Oliver 163,164
Cyprianus 30,33,34

D

Darwin, Charles 206–208
Decius 35–37
Descartes, René 174
Diocletianus 37,38,40,59
Dionysius Exiguus 75
Dominicus, ks. Guzmán, Domingo de
Donatus 59

E

Eckart, ks. Mestari Eckart
Edvard VI 143
Eirenaios, ks. Irenaeus
Eirene 83
Elisabet I 144,145,162
Elisabet Thüringeniläinen 112
Engels, Friedrich 202
Erasmus Rotterdamilainen 122,134
Eusebios Kesarealainen 40
Eusebios Nikomedialainen 56
Eutykhes 57

F

Ferdinand 139
Feuerbach, Ludwig 202
Filip (Hessenin maakreivi) 136
Filip II 143,161
Filip IV Kaunis 114
Flacius, Matthias 152
Fliedner, Theodor 201
Fotios 84
Fox, Georg 165
Franciscus Assisilainen 13,110,111,149
Francke, August Hermann 178,179
Frans I 159
Fredrik II 107,113
Fredrik III 142
Fredrik Viisas 130,133
Fredrik Vilhelm III 198

G

Galerius 37,38,40
Galilei, Galileo 173,174
Gallienus 36
Gama, Vasco da 127
Gelasius I 46
Gerhard, Johann 155
Gerhardt, Paul 157
Géza 90
Gordon, Charles 105
Graham, Billy 239,240,247
Gratianus 101
Gregorios Nazianzilainen 30,54
Gregorios Nyssalainen 30,54
Gregorios Valistaja 39
Gregorius II 82
Gregorius VII 94,95
Gregorius XVI 197
Gregorius Suuri 30,74,75,78
Groote, Gerard 120
Gutiérrez, Gustavo 235
Guzmán, Domingo de 111

H

Hakim, ks. Al-Hakim
Harald Sinihammas 90
Harvey, William 173

Helena 47
Henrik II 159
Henrik IV 95
Henrik VIII 142–144
Henrik Navarralainen 160
Herakleios 70
Hieronymus 30,50,80
Hildegard Bingeniläinen 112
Hippolytos 34,35
Hitler, Adolf 224,226
Homjakov, Aleksei 220
Honorius 59–61
Hruštšev, Nikita 227
Hugo 93
Humbert 94
Hume, David 195
Hus, Jan 118
Hypatia 43

I

Ignatios Antiokialainen 17,18,22
Innocentius I 45
Innocentius III 96,98,103,111
Irenaeus 25,26,30,33
Irving, Edward 199
István, ks. Tapani
Ivo Chartreslainen 95

J

Jaakko I 162
Jaakko II 164
Jaakob (apostoli) 96
Jacob, Henry 162
Jakob Baradai 73
Jansen, Cornelius 160
Jeanne d'Arc 117
Jeesus Nasaretilainen 15
Joakim Fiorelainen 111
Johannes XXIII 230
Johannes Cassianus 50
Johannes Damaskolainen 30,82
Johannes Duns Scotus 115
Johannes Khrysostomos 30
Johannes Paavali II 227,232,233
Joosef II 186

Juhana Sigismund 153
Julianus 41
Justinianus I 66-68,70,74
Justinos Marttyyri 28,30,53

K

Kaarle I 163
Kaarle V 132,139,143,161
Kaarle Suuri 78,80,81,88
Kant, Immanuel 195,198
Katariina Aragonialainen 144
Katariina Sienalainen 112,116,119
Katariina Suuri 186,213
Kelsos 29
Ketteler, Wilhelm von 204
Kimbangu, Simon 243
King, Martin Luther 239
Kingsley, Charles 203
Klemens V (paavi) 114
Klemens XIV (paavi) 213
Klemens Aleksandrialainen 30–32
Klemens Roomalainen 18
Klodovig 65,74,80
Klothilde 65
Knuut (Pyhä) 91
Kolping, Adolf 204
Kolumbus, Kristoffer 127
Konstantinos V 82
Konstantinos IX 93
Konstantinos Suuri 38–42,47,52,53,59,
68,79,80
Kopernikus, Nikolaus 173
Kristian III 138
Kustaa Vaasa 138
Kyrillos (Aleksandrian patriarkka) 57,66
Kyrillos (slaavien apostoli) 86
Kyrillos Lukaris 170

L

Las Casas, Bartolomé de 187
Lefebvre, Marcel 230
Lenin, V. I. 222
Leo III (paavi) 78
Leo III (keisari) 82
Leo IX 93

Leo XIII 229
Leo Suuri 46,57,63
Licinius 38,39,40
Livingstone, David 242
Locke, John 176
Loyola, Ignatius 147
Ludvig XVI 192
Ludvig Hurskas 81
Luther, Martin 10,11,128,130–139,
141,142,146,152–154,157,159,173
Luukas 68

M

Machiavelli, Niccolò 121
Makari 169
Maksimos Homologetes 84
Malpighi, Marcello 173
Mani 41
Marcianus 57
Maria (Jeesuksen äiti) 56,112,151,196,
198,234
Maria (Englannin kuningatar) 112,143
Markion 22,25
Marsilius Padovalainen 114,116
Martinus Toursilainen 48,65
Marx, Karl 202,206,222
Maurice, Frederick Denison 203
Maximilla 23
Maximinus 35
Medici, Katariina de 159
Melanchthon, Philipp 11,137,152–155
Meliton Sardeslainen 23
Mestari Eckart 119
Methodios 86
Mieszko 90
Mikael (Bulgarian ruhtinas) 86
Mikael Kerularios 94
Miller, William 217
Montanus 23
Moody, Dwight 216
More, Thomas 143
Moritz 139
Mott, John R. 246
Muhammed (islamin profeetta) 71
Muhammed II (sulttaani) 126

Mussolini, Benito 211
Müller, Ludwig 225,226
Müntzer, Thomas 133

N

Nestorios 56,57
Newman, John Henry 200,206
Niemöller, Martin 225
Nikolaus I 84
Nikon 171
Novatianus 34

O

Occam, William 115,116
Olavi Haraldinpoika 91
Olga 86
Origenes 30–32,54
Otto Suuri 88,90

P

Paavali (apostoli) 15,16,19,22,27,60
Paavali I (Venäjän keisari) 220
Paavali III (paavi) 146
Paavali VI (paavi) 230,232
Pakomios 48
Pascal, Blaise 177
Patrick 63
Paul, Vincent de 160
Paulos Samosatalainen 37
Pelagius 60
Penn, William 167
Petrus Lombardus 100
Pietari (apostoli) 16,19,27,46,68
Pietari Suuri (Venäjän keisari) 171
Pipin 78
Pius VII 197,213
Pius IX 198,207,210,211
Pius X 207
Pius XI 224,229
Pius XII 234
Plotinos 41
Pobedonostsev, Konstantin 221
Polykarpos Smyrnalainen 18,22
Priscilla 23
Ptolemaios 173

R

Renan, Ernest 205
Ricci, Matteo 152
Ristin Johannes 149
Romero, Oscar 235
Rousseau, Jean-Jacques 186
Russell, Charles 217
Rutherford, Joseph 218

S

Savonarola, Girolamo 122
Schleiermacher, Friedrich 198,202,209
Schutz, Roger 231
Schwenckfeld, Kaspar von 135
Schütz, Heinrich 157
Semler, Johann Salomo 190
Serafim Sarovilainen 220
Sergei 223
Seuse, Heinrich 119
Silvester 79
Simeon Uusteologi 84
Smith, Joseph 217
Soliman Suuri 126
Sorski, Nil 169
Spener, Philipp Jakob 177,178
Stalin, Josif 223
Stefan (piispa) 168
Stefanus (Rooman piispa) 33
Stefanus II 78
Strauss, David Friedrich 205
Söderblom, Nathan 247

T

Tapani (Unkarin kuningas) 90
Teresa, ks. Äiti Teresa
Teresa Avilalainen 149
Tertullianus 29,30,33,34,36
Theodora 83
Theodoros 83
Theodosius 41,54
Tiihon 222,223
Timoteus 68
Tindal, Matthew 176
Tiridates III 39
Toland, John 176

Tolstoi, Leo 221
Trajanus 21
Tšingis-kaani 104
Tuomas Akvinolainen 100,115,174,207
Tuomas Kempiläinen 120
Tutu, Desmond 250

U

Urbanus II 102

V

Vaasa, Kustaa, ks. Kustaa Vaasa
Valdes, Pierre 106
Valentinos 25
Valerianus 36,37
Valla, Laurentius 79
Vasco da Gama, ks. Gama, Vasco da
Vesalius, Andreas 173
Victor 27
Vilhelm Oranialainen 164
Vladimir 86
Volokolamski, Josef 169
Voltaire, ks. Arouet, François-Marie

W

Wesley, John 181,182
Whitefield, George 182
Wichern, Johann Hinrich 201
Wilberforce, William 187
Willibrord 76
Winfrid, ks. Bonifatius
Wojtyła, Karol, ks. Johannes Paavali II
Wolff, Christian 188
Wolsey, Thomas 142
Wulfila 56
Wycliff, John 118
Wyszynski, Stefan 227

X-Ö

Xavier, Francisco 151
Young, Brigham 217
Zenobia 37
Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von
179,180
Zwingli, Ulrich 134–136,138,142,159
Äiti Teresa 231

Asiahakemisto

A

adventtikirkko 217
agape 17
aitoluterilaiset 152,153
akkommodaatio 151,152
Aleksandrian koulu 31
ane 99, 108,118,129,130
anglikaaninen kirkko 55,105,142,
144,145,162,164,166,180,182,200,
214,231,233,237,248
antiklerikaalisuus 186
Antikristus 79,118,131,133,137,141,171
apologia 28
apostolinen seuraanto 26
apostoliset isät 18
areiolaisuus 56,62,63,65,68,74,76,80
arminiolaisuus 161,164
askeesi 16,17,22,41,48–51,64,76,84,
92,99,106,108–111,119,121,122,169
augustinolais-eremiitit 112
auringonpalvonta 37,38,40
autokefaalinen kirkko 219

B

baptismi 164,165,167,183,214,215,
217,221,223,238,239
baptisterio 44
basilika 43,44,97
begiinit 110
benediktiinit 51,75–77,81,92,108
Böömin veljet 118,179,180

C

Church of Christ 217
covenant 162,166

D

darwinismi 207,208
deismi 176,186,193
denominaatio 216,217
devotio moderna 120

diakoni 25,36,44,59,82,99,140,201
diakonissalaitos 201,231
Disciples of Christ 217
dominikaanit 100,111,115,119,122,
149,151
donatolaisuus 58–60,73

E

ehtoollinen, ks. myös eukaristia 17,32,
44,46,59,84,94,98,99,103,105,118,
134–137,141–144,148,153,156,179,
182,199,230,248
ekklesia, ks. kirkko
ekumeeninen liike 55,68,227,231,
246–248
ekumeeninen patriarkka 68
elävä kirkko 118,223
enkeli 31,48,49,105
ennaltamääräminen, ks. predestinaatio
ensyklopedistit 185,186
episkopaalinen kirkko 214
erakko 48,50,92,109
evankelikaaliset liikkeet 239,247
evankelinen liike 133–137,139,
140,143,155,225–227
ex cathedra 210,234

F

Faith and Order -liike 247
fasismi 224
feodaalinen järjestelmä 89,113
filioque 80,84,126
fransiskaanit 13,16,110–112,115,118,
149,151
fundamentalismi 208
fundamentalistiset kirkot 239
fysis 56,57

G

gnostilaisuus 24,25,31

H

helluntailiike 218,235,240,243
hengellinen ritarikunta 102
herrnhutilaisuus 179,180,182,183
herätys 177,179,180,182–184
herätysliike 182,183,200,203,208,
214,216,218,240,241
hesykasmi 84
hugenotit 159–161
humanismi 11,79,122,128,133,142,
143,173
hussilaiset 118,133,179
hutteriitit 135
hypostasis 31,54

I

ihmisoikeudet 192
ikonoklasmi 82
independentismi 162–164,166
individualismi 174
inkvisitio 106–108,111,118,158,174
Interim 139
investituura 95
irvingiläiset, ks. katolis-apostolinen
kirkko
islam 71–73,82,91,100,102–104,111,
125–127,149,167,168,187,217,
242–244,249

J

jakobiinit 192
jakobiittikirkko 73
jansenismi 160,177
Jeesuksen seura, ks. jesuiitat
Jehovan todistajat 217
jesuiitat 147,148,151,152,159,160,
187,210,213
jumalallinen luonto 49,56–58
Jumalallisen rakkauden oratorio 145
Jumalan olemus 29,51,52,54,56,82
Jumalan synnyttäjä 56,57
juutalaiskristillisuus 15
järjen palvonta 193

K

kaanon, ks. myös Uusi testamentti 46
kaksiluonto-oppi 57,66
kalvinilaisuus 140–142,144–146,
148,153,154,156,157,159–165,
170,189,199,208
kamaldolilaisveljestö 92
kanoninen oikeus 93,96,99,101,114,115
Kansainvälinen lähetysneuvosto
246,247
kansalaisoikeusliike 239
kansallissosialismi 222,224–226,229, 248
kansallisuusaate 208,209,213,221,
222,243,236,237
kardinaali 93,94,116
karismaattinen liike 240,243,245
karmeliitat 111
kartesiolaisuus 174–177,184
kartusiaanit 109
kastajaliike 135,136,167
kaste 17,20,21,28,32,33,39,44,59,60,
65,77,84,86,90,91,98,131,134,135,141,
150,156,164,179,217
kataarit 106,111
kategorinen imperatiivi 195
katekumenaatti 32,44
katolinen aktio 229
katolinen kirkko 10,18,22–24,26,
32–34,36,40,43,63,65,74,76,101,107,
116,128,143–152,157,174,190–194,
196–198,204,211–214,226,227,
229–235,241–249
katolis-apostolinen kirkko 199
katumus 34,64,112,117,129
keisarikultti 20,21,35,38
kiirastuli 75,129,130,133
kirkko 16
kirkkoisä 30,80,100,101,123,130
Kirkkojen maailmanneuvosto 247,249
kirkkokuri 35,59,140,156,166,177
kirkkomusiikki 157
kirkkopitäjä 81
kirkkoprovinsi 27,45,76,78,123
kirkkotaistelu 225
kirkkovuosi 46,67

kirkolliskokous, ks. myös synodi,
konsiili 10,30,44–46,52,54,55,57,61,
66,76,82–84,98–102,105,107,115–118,
126,134,138,139,146,162,171,210,
222,230,233,235,248
kolmas Rooma 169
kolminaisuus 29,32
kommunismi 202,222–224,226–229,
235,239,244,245,247–249
konfirmaatio 84,98
kongregationalismi 162,164,166,218
konkordaatti 95,116,159,193,224
konsiili 27,33,61,116,117,160,210,247
konsiliarismi 116
konventikkeli 178
Korkeimman Olennon palvonta 193
kristillinen sosialismi 203
kulttuuritaistelu 212,224
kuolemansynti 99
kuuria 93,94,114,123,146,147
kuva 48,68,82,83,108,142,156
kuvainraasto, ks. ikonoklasmi
kveekarit 165,167,187
kymmenysvero 45,81,93
köyhyys 48,49,63,67,106,108,110,114,
118,121,128,131–133,136,140,154,
160,183,190,191,202,203,214,233,235

L

lasaristit 160
Lausannen liike 247
Leuenbergin konkordia 248
liberalismi 197,207,208,210–212,
214, 239
Life and Work -liike 247
liturgia 17,29,46,56,65,75,80,82,84,
86,123,126,144,145,162,169–171,
199, 228,230
lollardit 118
luonnontieteet 172,174,175,184,206
luonto, ks. fysis
luostari 48–51,54,57,58,61,63,64,68,
76,77,81,83,84,86,89,91,93,102,108,
109,112,119,122,143,147,149,160,169,
171,188,191,193,210,212,220,231

Luterilainen maailmanliitto 247
luterilainen ortodoksia, ks. puhdas-
oppisuus
luterilaisuus 55,135–140,142,143,146,
152–157,167,177–180,188–190,198,
199,209,215,220,226,231,247,248
lähetystyö 49,63–65,74–77,85,91,111,
149,151,152,179,180,212,216,231,
241–246,250
länsimainen skisma 116,117

M

maallistuminen 24,120,183
maaorjuus 187
manikeolaisuus 41,60,106
mariaaninen hurskaus 112,198
markionilaisuus 22,33
maroniittikirkko 73
marttyyri 18,19,28,33,36,37,47,48,59,96
marxilaisuus 202,203,207,221
mennonitit 135,164
metodismi 181–183,187,203,214,242
Missouri-synodi 199
Mithran palvonta 37,40
moderni maailma 172,174–180,
188–190,207,219–222,229–232,235,
236,238,241,246,248
monofysitismi 57,58,66,70,71,73,82,
105,167,250
monoteletismi 70,82
montanolaisuus 23,24,29,30,33,34
mormonikirkko 217
munkki 48–51,58,63,64,75–77,83,84,
86,91,92,101,108,122,212,220,221
musta surma 117,128
mystiikka 32,112,119,130,149,
160,180
määriläiset, ks. herrnhutilaisuus

N

naimattomuus 48,82,84,98,119,133
naispappuus 232,236,238
neologia 188,189
nestoriolaisuus 57,58,66,71,73,
104,106,250

Nikean tunnustus 52–55,80
NMKY 246
NNKY 246
noituusoikeudenkäynnit 158,159
novatianolainen kirkko 34

O

olevainen, ks. hypostasis
Opus Dei 231
orjuus 187,215
ortodoksinen kirkko 10,58,66,71,
82,83,105,126,167–171,180,186,
219,220,222,223,226,228,248,250
Oxfordin liike 200

P

paavi 74,75,78,79,93–96,113–118,
123,124,131,139,142,143,145–147,
192–195,197,198,207,210,211,224,
226,229–234
panslavismi 221
patriarkaatti 58,68,167,168,219,220,
222,223,228,248
patriarkka 45,66–69,73,74,84,86,94,
167–171,219,220,222
pelagiolaisuus 60,61,63,130
Pelastusarmeija 203
penitentit 112
perisynti 60,198
pietismi 177–179,183,188,199,200
piispa 10,17,24–27,39,43–46,50–57,
59–63,135
platonilaisuus, ks. myös uusplatonilai-
suus 31,52,82,123,134
Porvoon sopimus 248
pravoslavija 169
predestinaatio 61,140,161,164,165
premonstratenssit 109
presbyteeri 25,44,52,59,162
presbyterinen kirkko 162
protestantit 11,40,103,135,139–141,
144–146,151,156,159,162,164,168,
173,179,184,185,187,188,191,
195–199,201–209,212–214,217,
218,222–224,230–246

puhdasoppisuus 152–154,156,157,
161,177,179
puritaanit 145,162–164,166,184,216
pyhiinvaellus 16,47,50,62,65,68,70,
75,84,91,96–98,105,120,128,151,
166,165,178,198,216,234
pyhiinvaeltajaisät 166
pyhimys, ks. pyhät
pyhitysliikkeet 215,216,218
pyhä synodi 171,221
pyhänjäännös 47,48,67,75,95–97,
98,103,108
pyhät 47,48,82,83,96
pylväspyhimys 49
pääsiäinen 27,32,46,99,180

R

raamattuhumanismi 122,123
rakkauden lähetyssisarret 231
reduktio 151,187
reformiliike 91–95,108
reformoitu kirkko 55,142,167,177,
180,188,198,209,214,248
reliikki, ks. pyhänjäännös
restauroatio 196
riippumattomat kirkot 243
rippi 75,98,99,118,122,130,147,148
ristiretki 102,103,105–109,113,119,126
romantiikka 105,195,197,206,221
ruhtinaspiispuus 88,90,95,193
ruhtinasvaltio 113,114,122,138,161

S

sakramentti 59,98,120,131,134,
135,156,203
saksalaiset kristityt 225
sanainspiraatio-oppi 156
Schmalkaldenin liitto 138
sekularisaatio, ks. maallistuminen
sisterssiläisluostari 108
sisälähetys 201,203
skolastinen teologia 100,101,111,122,
130,134,172,173,207
slavofiilit 220,221
sosiaalinen katolisuus 204,212

sosialismi 202,203,212,214
spiritualismi 135,164,165,176,247
staroverstit 169
stigma 13,109
subsidiariteettiperiaate 229
successio apostolica, ks. apostolinen seuraanto
suvaitsevuuslaki 164,166,175
synodi 27,52,82,94,161
syntyvyyden säännöstely 232

T

Taizén yhteisö 231
teologia 28,31,32,50–54,61,98–101, 109–115,122,124,129,130,138,139, 142,146,152–155,170,172,178, 188–190,198,206–209,235
tomismi 101,115,114
toora 15
totalitaariset ideologiat 222,224,244
transsubstantiaatio 99
tuhattuotinen valtakunta 118,133,217
tunnustuskirkko 225
tuomiokapituli 80,146

U

ultramontanismi 197,221
uniaattikirkko 170,228,248
unioitu kirkko 199,209
uskonnonvapaus 167,185,186,188, 190,192,193,197,207,212,217,230,239
uskonsodat 159,160,175
uskonsäntö 26
Uusi testamentti 18,23,46,118,123, 129,140,218,249

uusplatonilaisuus 41
uusprotestantismi 189
uustomismi 207

V

valdolaiset 106,110,111
valistuneet itsevaltiaat 186,188
valistunut ortodoksia 188
valistus 11,107,158,161,184–192, 194–196,206,213,214,231,241
”valkoiset isät” 242
valtaistuimen ja alttarin liitto 196
valtakunnankirkko 40,43,46,63,219
Vanha testamentti 17,22,23,82,166, 206,207,225
vanhauskoiset, ks. staroverstit
vanhurskauttaminen 130,178,188
vapautuksen teologia 235,247
via antiqua 115,134
via moderna 115
visitaatio 81
Vulgata 50

W

Wittenbergin konkordia 139

Y

Yhteinen julistus vanhurskauttami-
sesta 249
yhteiskunta 184–186

Z

zarathustralaisuus 58
zwingliläisyys 138,142,143
Zürichin sovinto 142

Kuvalähteet

AKG-images: kansi

ArchArt, Italia: s. 16 (Giovanni Lattanzi).

Archiv für Kunst und Geschichte: s. 141 (Leihgabe der Stadt Amsterdam),
s. 155 (Schütze/Rodemann).

Bridgeman Art Library: s. 121, 165, 181 (Wesley's Chapel, Lontoo).

Corbis: s. 92, 97, 148, 232, 240.

Kalervo Koskimies: s. 44.

Siren Arkkitehdit Oy: s. 237.

KRISTINUSKON HISTORIA

Miten kristinuskosta tuli Rooman valtakunnan uskonto? Miksi ristiretkiä tehtiin? Miksi kirkko poltti noitia ja harhaoppisia? Kumpi on tieteellinen uskonnon?

Miten kirkolle kävi Neuvostoliitossa ja miten kristinusko levisi Aasiaan ja Afrikkaan?

Kristinuskon historia vastaa näihin ja muihin kysymyksiin. Kirja on ensimmäinen kristinuskon historian kokonaisesitys, jonka tekijä on suomalainen ja joka tarkastelee aihetta pohjoismaisesta näkökulmasta.

Se on perusteos, joka antaa tietoa suurimmasta maailmanuskonnosta ja sen vaikutuksesta Euroopan ja koko maailman kulttuuriin ja kehitykseen.

Yleistajuinen ja selkeä kirja perustuu uusimpaan tutkimukseen ja soveltuu yliopiston oppikirjaksi.

KAARLO ARFFMAN on Helsingin yliopiston dosentti, lehtori ja kirkkohistorian laitoksen johtaja. Hän on tutkinut erityisesti Martti Lutheria ja uskonpuhdistuskauden kirkkohistoriaa. Hän on saanut tunnustusta erinomaisena yliopistonopettajana.